

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

Халецька Лілія Миколаївна

УДК 94(477)“1953/1964”:316.343.37

**СІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ
ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»: РІВЕНЬ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Даниленко Віктор Михайлович
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Київ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Історіографія проблеми.....	9
1.2. Джерельна база та методологія дослідження.....	30
РОЗДІЛ 2	
ДИНАМІКА КІЛЬКІСНИХ ТА ЯКІСНИХ ЗМІН У СКЛАДІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ	42
2.1. Динаміка чисельності.....	42
2.2. Медико-демографічні характеристики.....	56
РОЗДІЛ 3	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПАРАМЕТРИ РІВНЯ ТА ЯКОСТІ ЖИТТЯ	67
3.1. Доходи і витрати	67
3.2. Соціально-побутові умови	100
РОЗДІЛ 4	
СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ЗМІНИ	123
4.1. Соціальний захист.....	123
4.2. Стан задоволення культурно-освітніх потреб	140
4.3. Соціальні девіації в сільському середовищі.....	163
ВИСНОВКИ	179
ДОДАТКИ	192
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	217

ВСТУП

Актуальність теми. На сьогоднішній день в умовах виходу з глибокої та системної світової кризи в Україні існує велика кількість гострих соціально-економічних проблем, серед яких особливе місце займає такий ключовий фактор розвитку, як рівень та якість життя населення. В процесі ринкової трансформації економіки спостерігається різке погіршення показників рівня та якості життя, що є ознакою нагальної необхідності проведення курсу ефективних реформ та системної модернізації нашої держави. У фокусі цього курсу має бути людина як найвища соціальна цінність країни.

Третину загальної чисельності населення України складають мешканці сільської місцевості. Рівень та якість життя сільського населення істотно відстає від міського. Це є однією із найгостріших проблем загальнонаціонального значення. Причини кризового стану села глибоко економічного та соціального характеру і мають давні корені. Протягом багатьох років село розглядалося як джерело продовольчо-сировинної бази міста, було жертвою грандіозних планів сталінського режиму. Державна політика та економічні акції щодо села не враховували його специфіки, були спрямовані на перетворення сільської місцевості в невід'ємний придаток міста, підпорядкування всіх сфер сільського життя загальним закономірностям розвитку всієї країни. Диспаритет цін на продукцію сільського господарства та інших секторів економіки, неефективна колгоспно-радгоспна форма власності і виробництва, відсутність приватної зацікавленості в результатах праці, ентузіазму та відповідальності селянина як господаря землі зумовили найгостріші проблеми сьогоденного села: брак мотивації до праці, бідність, безробіття, трудова міграція, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи і деградація.

Отже, актуальність теми дослідження зумовлена терміновою необхідністю створення умов для припинення процесу погіршення життєвого рівня населення, в тому числі сільського, що потребує виявлення найгостріших проблем та їх

витоків на основі узагальнення теорії і практики, ретроспективного осмислення наявного вітчизняного досвіду для винайдення і вжиття заходів щодо стабілізації та подальшого підвищення рівня та якості життя народу, забезпечення відродження інфраструктури сільських територій.

Актуальність теми посилюється також через відсутність конкретно-історичних праць, предметом вивчення яких були б різні аспекти рівня та якості життя сільського населення в 1953–1964 рр., адже проблема низьких стандартів життя у сільській місцевості не є новою для України, а стояла гостро ще в радянські часи, в тому числі в період так званої «відлиги».

Проблема рівня та якості життя сільського населення є міждисциплінарною, в ній тісно переплітаються аспекти демографії, статистики, економіки праці, соціальної економіки і політики, соціології, філософії. Однією із важливих проблем оцінки рівня та якості життя є визначення показників, що розкривають структуру та зміст цих понять. Поняття рівня та якості життя поряд з поняттями «народний добробут», «образ життя», «стандарт життя» тощо використовуються для характеристики добробуту та благополуччя народу. Серед науковців немає єдиного погляду щодо тлумачення рівня та якості життя населення. В цілому категорія «рівень життя» розглядається як ступінь задоволення потреб людей та рівень споживання матеріальних, соціальних, культурних благ в умовах певної соціально-економічної політики держави. Категорія «якість життя» в широкому розумінні передбачає ступінь задоволення населення своїм життям з точки зору різноманітних потреб та інтересів, що не підпадає прямому кількісному вимірюванню.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з науковою проблематикою кафедри історії та етнополітики Інституту української філології «Державницьке, економічне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні ХХ–ХХІ ст.». Тему

дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 27 березня 2008 р., протокол № 9.

Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі критичного осмислення джерел і наукових публікацій всебічно проаналізувати рівень та якість життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги».

Відповідно до поставленої мети основна увага зосереджена на вирішенні таких **завдань**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми та її джерельну базу;
- простежити динаміку кількісних та якісних змін у складі сільського населення України;
- дослідити сукупні доходи і витрати селянської родини;
- відтворити соціально-побутові умови життя на селі;
- з'ясувати специфіку соціального захисту сільських трудівників;
- виявити стан задоволення культурно-освітніх потреб сільських жителів;
- охарактеризувати передумови і прояви соціальних девіацій в сільському середовищі.

Об'єкт дослідження – сільське населення України як соціальний прошарок і суб'єкт історичного процесу.

Предметом дослідження є система взаємопов'язаних соціально-економічних і соціально-культурних показників рівня та якості життя сільського населення України в 1953–1964 рр., а саме його найбільшої суспільної групи, залученої до громадського виробництва. Увага зосереджена на аналізі кількісних та якісних змін у складі населення сільської місцевості, сукупних доходів і витрат, соціально-побутових умов, соціального захисту, стану задоволення культурно-освітніх потреб сільських жителів, проявів соціальних девіацій в сільському середовищі.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють 1953–1964 рр. – період, визначальною ознакою якого була поступова переорієнтація економіки на соціальні потреби, інтереси населення, які тривалий час ігнорувалися. Хрущовська «відлига» була позначена рядом новаційних для тогочасного

радянського суспільства змін у рівні доходів населення, мірі споживання, соціально-побутових умовах, соціальному забезпеченні, освіті, культурі та інших показниках, які в цілому характеризують рівень та якість життя людей. Вибір початкової межі дослідження зумовлений приходом до влади в березні 1953 р. окремих представників партійно-господарської еліти, яка перевела соціально-економічну політику в русло вирішення комплексу продовольчих та побутових проблем села, перенесла до ряду пріоритетних завдань зростання загального добробуту населення. Проте непослідовність і суперечність нового курсу в силу об'єктивних та суб'єктивних факторів стали причиною зміщення у 1964 р. М. С. Хрущова з посади, а відтак завершення окремої епохи в історії нашої держави, що визначило верхні хронологічні рамки дисертаційної роботи.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Української РСР в кордонах 1954–1964 рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше на дисертаційному рівні на основі аналізу літератури, широкої джерельної бази та різноманітних методологічних підходів зроблена спроба комплексного і всебічного дослідження рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги». При цьому як інтегральні визначено демографічні, соціально-економічні та соціально-культурні показники. Простежено динаміку кількісних та якісних змін у складі сільського населення, які відзначалися різким скороченням чисельності і покращенням медико-демографічних параметрів. Доведено, що в досліджуваній період сукупні доходи селянської родини якісно змінились: зросли надходження від громадського виробництва та особистого присадибного господарства, зменшилась частка натуроплати за трудовні тощо. Однак сукупні доходи сільських трудівників не відповідали витратам часу та зусиль на роботу і були значно меншими, ніж у жителів міст. Проаналізовано грошові витрати сільського населення, які паралельно з доходами зросли, але внаслідок наростання кризових явищ в економіці та екстенсивного розвитку народного господарства купівельна спроможність селян залишалася низькою. З'ясовано, що в роки хрущовської «відлиги» відбулося розширення мережі

об'єктів сільської соціально-побутової інфраструктури, однак в силу неспроможності держави забезпечити необхідне фінансування її підтримки та розвитку соціально-побутові умови життя в селі значно відставали від міста; рівень та якість соціально-побутового обслуговування сільського населення залишалися досить низькими. Охарактеризовано специфіку соціального захисту сільського населення, а саме особливості соціального забезпечення і соціального страхування в громадському виробництві, державного пенсійного забезпечення колгоспників, соціального захисту жінок. Виявлено, що існуюча на той час соціально-культурна інфраструктура та її матеріально-технічне забезпечення, а також дефіцит вільного часу не відкривали сільським жителям широких можливостей для організованого дозвілля та культурно-художнього самовираження. Проаналізовано передумови і прояви виникнення соціальних девіацій в сільському середовищі.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її фактологічний матеріал, результати та висновки можуть бути використані для подальшої розробки теми, а також при написанні узагальнюючих праць з історії України, економіки, соціології, при підготовці навчальних і навчально-методичних посібників, для читання лекційних курсів, розробки спецкурсів і спецсемініарів. На основі вивчення історичного досвіду вироблення і реалізації державної політики щодо зростання матеріального добробуту народу сформульовані у роботі висновки можуть стати корисними для винайдення й вжиття заходів щодо стабілізації та подальшого підвищення рівня та якості життя населення, зокрема сільського.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи знайшли своє відображення у повідомленнях на VII Міжнародному симпозіумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2008), II Волинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2009), I Міжнародній науково-практичній конференції молодих науковців, аспірантів, магістрантів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2009), Всеукраїнській науковій конференції «Треті всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків: актуальні проблеми

вітчизняної та світової історії» (Київ, 2010), а також у науково-звітних конференціях Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (секція «Історія та етнополітика», Київ, 2008–2011).

Публікації. За матеріалами дисертації автором опубліковано дев'ять наукових статей та тез, сім з яких – у фахових виданнях, визначених переліками ВАК України.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Рівень життя населення та його якість є об'ємними багатограними поняттями, що включають в себе всю сукупність умов, за яких відбувається життєдіяльність людини. Тому для їх оцінки використовується ціла система взаємопов'язаних показників, що охоплюють всі сторони життя народу. Дослідженню різних аспектів життя сільського населення в 1953–1964 рр. присвячені чисельні наукові доробки істориків, філософів, економістів, соціологів, демографів, юристів, суспільствознавців. На основі використання великого за обсягом фактичного матеріалу, широкого залучення статистичних даних, результатів конкретно-соціологічних досліджень створено праці, які розкривають сутність змін комплексу соціально-економічних параметрів рівня та якості життя сільського населення, що відбувалися в роки хрущовської «відлиги».

Оскільки кількість робіт, в яких з тією чи іншою мірою повноти висвітлюються окремі аспекти досліджуваної проблеми, є доволі великою, доцільним є їх аналіз за трьома групами. До першої групи належать, насамперед, багатотомні академічні, узагальнюючі видання, а також індивідуальні та колективні монографії, окремі статті і брошури, дисертаційні роботи, написані у другій половині 1950-х – 1980-ті рр. і присвячені досліджуваній темі; до другої – публікації часів незалежної України, і до третьої – праці, видані закордонними авторами та представниками української діаспори.

Автори наукових праць, написаних в радянські часи, в силу ідеологічних канонів не змогли з належною об'єктивністю проаналізувати добробут українських селян в досліджуваній період, беручи до уваги лише позитивні зрушення і замовчуючи болючі питання. Стандартне висвітлення «соціалістичних

перетворень» в економічній і соціально-культурній сферах без належної критики та об'єктивності лише частково відображало окремі аспекти рівня та якості життя сільського населення, приховуючи реалії.

Серед великої кількості виданих за роки радянської влади історичних досліджень, присвячених різним питанням, що в цілому належать до ракурсу проблеми рівня та якості життя сільського населення України в 1953–1964 рр., є багатотомні академічні праці, в яких з жорстких ідеологічних позицій висвітлено виробничі та соціальні явища в повсякденні українських селян у вказаний період. Першу спробу створити узагальнюючу працю з історії українського селянства зробили науковці Інституту історії АН УРСР, які видали двотомник «Історія селянства Української РСР» [384]. В його другому томі відображено процес відбудови і розвитку колгоспів у повоєнні роки, окреслено перетворення, що відбувалися в цей період на селі. На основі значного фактичного матеріалу показано різні сторони життя українських селян, матеріальну та духовну культуру. Однак питання деяких аспектів життєвого рівня висвітлені недостатньо. Ще одним недоліком праці є обмежений об'єкт дослідження – лише колгоспне селянство, інші соціальні категорії сільського населення залишилися поза увагою авторів.

Деякі характеристики рівня та якості життя населення сільської місцевості в досліджуваній період знайшли своє відображення у багатотомному фундаментальному виданні «Історія Української РСР» [386]. Воно містить численні дані про зміни, які відбулися в житті сільського населення: його побутовій і культурно-духовній сферах.

Важливе значення для оцінки рівня та якості сільського населення України в роки «відлиги» мали фундаментальні праці «История советского крестьянства» [377], «Развитие аграрной экономики Украинской ССР» [490], «Развитие социалистической экономики СССР в послевоенный период» [492], другий том двотомника «Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967 рр.» [500]. В них значна увага приділяється таким питанням, як роль взаємодії промисловості та сільського господарства в піднесенні ефективності

сільськогосподарського виробництва, підвищення продуктивності праці, формування аграрного працівника нового типу, подолання відмінностей у рівні та структурі доходів і витрат колгоспників, робітників і службовців, структурі споживання матеріальних благ і послуг, інших параметрах життєвого рівня; концепції єдиної системи розселення тощо. Головним недоліком цих праць є завищення показників добробуту населення, ідеалізація партійної програми соціально-економічного і культурного розвитку сіл республіки із далеким забіганням наперед.

В історіографії досліджуваної проблеми радянського періоду привертає увагу колективна праця російських дослідників В. П. Данілова, М. П. Кіма, Н. В. Тропкіна «Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917–1970)» [525], в якій значне місце приділено проблемам українського села. В ній досить об'єктивно подано аналіз аграрної політики радянського керівництва та наслідків її реалізації для життя селянства. Крізь призму досягнень та прорахунків в аграрній політиці М. Хрущова на досить високому науковому рівні розглянуто такі питання, як зростання матеріального добробуту селян, суспільно-політичне життя, створення сприятливих культурно-побутових умов на селі тощо.

В 1960-ті рр. до тематики селянства одним із перших звернувся український дослідник В. С. Петренко. У своїй дисертаційній роботі «Колхозное крестьянство Украинской ССР в 1951–1970 гг. (изменения в составе, условиях труда и жизни)» [614] він акцентує увагу на тих проблемах, які, на його думку, найбільш вичерпно розкривали зміст соціальних процесів. В рамках тогочасної партійної ідеології автор проаналізував зміни в складі сільських трудівників, дослідив процеси зменшення чисельності колгоспного селянства, віково-статеву, соціальну структуру та інші демографічні показники сільського населення. Особливу увагу дослідник звернув на умови праці колгоспного селянства, покращення його матеріального забезпечення, зростання культурно-освітнього рівня. Результати дисертаційного дослідження стали основою змісту монографій В. С. Петренка «Село на шляху піднесення: Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного

селянства Української РСР (1951–1969 рр.)» [474] та «Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України (1953–1961 рр.)» [475].

У той же час проблемою соціальних змін у складі сільського населення займалась Є. П. Талан [542, 543]. Автор, не виходячи за рамки пануючої на той час комуністичної ідеології, проаналізувала вплив економічних реформ післявоєнного періоду, зокрема реорганізації машинно-тракторних станцій (МТС), на фінансове становище колективних господарств, а також виявила наслідки соціальних перетворень в економіці для життя колгоспного селянства.

Встановити ефективність державного управління, соціальної політики влади в регулюванні життєвого рівня громадян дозволили політично-демографічні аналізи багатьох науковців. Деякі питання демографії – міграції та розселення, етнічний склад, вікова і статева структура, народжуваність та смертність, шлюбність, зайнятість сільського населення – досліджували російські й українські радянські вчені М. С. Бідний [292], С. А. Квасов [391], М. В. Курман [416], І. Т. Левікін [420], І. Ю. Писарєв [478], І. М. Слепенков [524], Л. В. Чуйко [628].

Активна міграція населення з сільської місцевості сприяла актуалізації вивчення питання демогеографічної ситуації на селі. Науковцями розроблено загальні теоретико-методологічні принципи дослідження міграції, виявлено основні фактори, які визначали напрямки міграційних потоків. Міграції населення, зокрема сільського, були предметом дослідження таких російських вчених, як Т. І. Заславська [365, 438, 439], Є. С. Кутафьєв і Н. І. Москальова [418], Г. В. Мільнер [440], Б. С. Хорєв [558], і вітчизняних науковців А. І. Березюка [595], Ю. Т. Краснощека [602], М. М. Максименка [429], В. І. Товкуна [624] та інших. Дослідники позитивно оцінювали міграційні процеси, робили акцент на їх об'єктивному характері, який пов'язаний з розвитком сільського господарства, механізацією виробничих процесів та зростанням продуктивності праці.

Дослідження демографів та економістів в порівнянні з історичними і філософськими були значно менше заідеологізовані. Сильною стороною їх було те, що, зосереджуючись у рамках вузької тематики, вони мали багатий масив використаної літератури. Проте в переважній більшості такі дослідження були

перенасичені цифрами, а матеріали подані з надзвичайно обмеженими висновками авторів.

В історіографії рівня та якості життя сільського населення велику увагу приділено питанню щодо його місця в соціальній структурі суспільства, проблемі внутрішньокласового поділу та визначення меж цього класу. Дослідженням соціальної структури населення, зокрема сільського, займалися російські автори А. А. Амвросов [280], Ю. В. Арутюнян [286], В. Г. Венжер [311], В. С. Семенов [518] та інші. Так, Ю. В. Арутюнян у своїй праці «Социальная структура сельского населения СССР» [286] детально охарактеризував різні групи сільського населення, подав оцінку суспільно-групових особливостей побутового життя селян, дослідив соціальну мобільність жителів села. Характеристику соціальної структури українського колгоспного селянства подав М. І. Лавринович [419]. Він, дотримуючись чітких соціалістичних позицій, здебільшого зосередився на умовах формування соціальної однорідності українського села. Значний внесок у вивчення соціальної структури населення, в тому числі сільського, зробив С. Л. Сенявський [519, 520]. Хронологічні рамки його дослідження охоплюють кінець хрущовської «відлиги». Монографія перенасичена спробами забігання наперед у формуванні безкласового соціально однорідного суспільства в рамках будівництва комунізму.

Деякі аспекти життя населення, зокрема сільського, були предметом дослідження багатьох радянських вчених здебільшого в рамках вивчення соціально-економічного розвитку суспільства. В основному ці праці містять занадто перебільшені показники, не мають посилань на достовірні джерела, їх автори постійно проводили паралелі із рівнем та якістю життя населення США, перспективні передбачення майбутнього зростання, наводили цифри, які мало того не відповідали дійсності, а взагалі приводилися безпідставно і за незрозумілими розрахунками. Дуже часто в таких працях увага акцентувалася лише на досягненнях в житті селянства, при чому упускалися негативні явища. Окрім того, існував чіткий поділ суспільства на три соціальні категорії: робітники, службовці та колгоспники. За працями подібного характеру важко

об'єктивно судити про рівень і якість життя сільського населення, коли його соціальний склад був дуже строкатим і включав у себе наявність усіх соціальних груп.

Окремі економічні параметри рівня життя населення, а саме зростання фондів споживання, розвиток сфери послуг і побуту, докорінні зрушення в області житлово-комунального будівництва; соціальні проблеми добробуту, особливості образу життя населення, щоправда, в світлі рішень з'їздів КПРС і радянського патріотизму проаналізували І. М. Волков [322, 323], В. Ф. Майер [426–428], І. Я. Матюха [434, 435], В. Б. Островський [455], Г. С. Саркісян [353, 512, 513], С. Г. Струмлінін [535–537] та інші науковці. Їм вдалося виявити джерела і структуру сімейного бюджету сільської сім'ї, охарактеризувати рівень споживання матеріальних благ і послуг. Питанню системи організації і оплати праці на сільськогосподарських підприємствах присвятили свої доробки російські радянські дослідники А. І. Берзін [298], Т. І. Заславська [366, 367], О. А. Панова [459, 460], М. П. Трофімов [547] та вітчизняні автори М. І. Нижній, І. Н. Романенко [502–504], А. В. Ротт [508]. На думку авторів, визначальним показником рівня життя є доходи населення. З аналізу цих праць приходимо до висновку, що в умовах адміністративно-командної системи добробут людей в більшій мірі залежав від розподільчої політики держави: регулювалась заробітна плата, проводився курс на стабілізацію цін, тарифів, здійснювались перерозподільні операції для утримання нерентабельних господарств за рахунок тих, які мали зразкові прибутки.

В повсякденному житті селянина, його матеріальному становищі вагоме місце займало власне господарство. Важливість та актуальність цього питання змусила багатьох дослідників зосередитися на визначенні ролі особистого присадибного господарства у формуванні сукупного бюджету сільської сім'ї. Цією проблемою займалися російські дослідники М. А. Алексєєв і В. Є. Григоровський [341], В. А. Беянов [294], О. Бабаєва [288], В. Г. Венжер [314], Г. А. Шмельов [574] та інші.

Із зміною характеру соціальної політики державної влади внаслідок проведення соціально орієнтованих хрущовських реформ, спрямованих на підвищення добробуту суспільства, подолання соціальної нерівності громадян і в кінцевому наслідку побудови соціалістичного суспільства, увага дослідників акцентувалася на питаннях соціального забезпечення і захисту населення, в тому числі сільського [360, 441, 442, 472, 486].

Значний обсяг фактичного матеріалу, який було використано при дослідженні рівня та якості життя сільського населення в роки хрущовської «відлиги», містять праці таких авторів, як Л. В. Андрієнко [282, 283], Л. Ю. Беренштейн [297], Є. М. Волос [324], В. В. Горак [337], Ю. О. Курносів [417]. Головний акцент у них був зроблений на висвітленні здебільшого економічних питань, що стосувалися всього комплексу колгоспно-радгоспного виробництва. Незважаючи на неухильне дотримання ідеологічних канонів, ці праці становлять значний науковий інтерес.

Деякі дані щодо рівня та якості життя такої категорії зайнятого сільського населення, як механізатори, містить монографія Ю. В. Арутюняна [285]. Одну з глав автор присвятив створенню постійних кваліфікованих кадрів механізаторів, а також розширенню виробничого профілю механізаторів сільського господарства, щоправда, у рамках реалізації завдання крутого підйому колгоспного виробництва і подальшого розвитку механізації. Крім того, він навів дані про механізаторів сільського господарства по республікам, зокрема й УРСР, рівень їх реальних доходів, споживання, бюджет часу, умови праці, соціальне забезпечення тощо.

Хоча чимало публікацій присвячено електрифікації аграрного виробництва [406, 509], мало уваги в них приділено застосуванню електрики в сільському побуті. Також, на жаль, в історичній літературі позбавлені увагою такі питання, як здійснення радіофікації, газифікації селянських осель, розвитку зв'язку, транспортної інфраструктури на селі.

Багато літератури, що доповнює історіографію досліджуваної проблеми, написано не дослідниками, а практиками. Варто відзначити праці бригадирів і

ланкових Г. Є. Буркацької [307], О. В. Гіталова [332, 333], Ф. Ю. Педченка [471], М. О. Посмітного [482] та інших авторів [335]. Значне місце в них відведено висвітленню культури і побуту людей, показано їх у навчанні, побуті й дозвіллі. Більшість праць такого плану видавалися під ідеологічне замовлення з метою поширення пропаганди та проведення агітаційної роботи серед сільського населення, тому вони здебільшого заангажовані гаслами Комуністичної партії і потребують об'єктивного осмислення. Окрім того, написані непрофесійними авторами праці позбавлені комплексного дослідницького, понятійного апарату, методів обробки та аналізу статистичної інформації.

Аграрна криза, розширення ринкових відносин, швидке розчарування у раднаргоспах, необхідність віднайти збалансоване рішення великої кількості проблем, суперництво з більш розвинутими країнами, критика діяльності Сталіна і порівняно з попереднім ідеологічним режимом широка інтелектуальна свобода стали факторами, які сприяли відродженню економічної думки в СРСР. Його перші ознаки з'явилися у другій половині 1950-х рр., коли почалися суспільні дискусії про закон вартості і ринкових відносин у різних сферах радянської економіки. Проте остаточно рамки дискусії визначилися до початку 1960-х рр., коли загострилися економічні проблеми через промахи в політиці М. Хрущова.

До економістів-аграрників радянського періоду, дослідження яких дають можливість зробити висновки про рівень та якість життя сільського населення, належать В. Г. Венжер [312, 313] та П. А. Ігнатовський [374, 375]. У їхніх працях ще в середині 1960-х рр. була доведена необхідність рівного еквівалентного обміну між промисловістю і сільським господарством, повернення до кооперативних принципів організації сільськогосподарського виробництва, обґрунтовувались неминучі негативні наслідки одержавлення колгоспів та їхньої власності, його вплив на доходи колгоспників.

Плани партії щодо будівництва комунізму, розроблені в кінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст., носили яскраво виражений волюнтаристський характер. В програмах ставилося питання про досягнення в найближчі роки однорідності радянського суспільства, стирання класових відмінностей, ліквідації

протилежностей між містом і селом. Такі пропагандистські установки КПРС стали ідейним фундаментом для теоретичних пошуків суспільствознавців в області соціальної структури суспільства. Зокрема, Б. П. Ковалевський у своїй монографії [395] проаналізував внесок робітничого класу в розвиток механізації, інтенсифікації аграрного виробництва, електрифікації села та забезпечення його кваліфікованими кадрами. У працях І. В. Шульги [576, 577] показано, як в результаті здійснення цілеспрямованої політики партії в галузі сільського господарства реалізовувалося одне з її завдань – подолання відмінностей між містом і селом. Основні закономірності піднесення села до рівня міста, історично-об'єктивні причини поділу на місто і село, форми їх взаємодії – від матеріально-технічної до культурно-освітньої, а також виникнення протилежностей між ними і шляхи їх усунення досліджував Є. К. Самборський [510].

Отже, незважаючи на певну штучність самої проблеми, тема зміцнення та розширення співпраці колгоспного селянства та робітництва є доволі актуальною в історичних працях 50–80-х рр. ХХ ст. Якщо не звертати увагу на їх відверто політичну заангажованість, слід, однак, зазначити, що в них значне місце приділялось і питанням соціально-культурного розвитку українського села, щоправда, в рамках робітничо-селянської взаємодії. Праці відзначаються домінуванням риторичної описовості, нерідко переважно декларативного характеру, оскільки їх типовою рисою було ствердження тези про визначальну роль ідеологічних факторів у піднесенні показників добробуту народу.

Цілісну оцінку рівня життя зайнятого населення України в досліджуваний період подала Л. Д. Вітрук [321]. Як і інша переважна більшість дослідників того часу, вона зосередила свою увагу на виконанні завдань і цілей партії щодо «досягнення світлого майбутнього», стрімкого будівництва соціалізму. Як пише дослідниця, «виходячи із стратегічного завдання становлення соціальної однорідності радянського суспільства, КПРС все в більшій мірі спрямовує свою соціальну політику на зближення рівня життя всіх прошарків населення... Тому вирішення проблем підйому життєвого рівня трудівників країни здійснюється на сучасному етапі у двох взаємопов'язаних напрямках: шляхом забезпечення

стійкого, динамічного покращення всіх аспектів матеріального добробуту і вирівнювання, зближення умов життя різних соціально-класових і демографічних груп населення» [321, с. 12].

Важливе місце в історіографії проблеми рівня та якості життя сільського населення займають роботи, що висвітлювали соціально-економічні процеси в західноукраїнському селі. Утвердження нового суспільно-політичного ладу на західноукраїнських землях, передусім створення колгоспів, привело до докорінних змін у соціальному становищі, повсякденні та побуті селянства, що не могло не позначитися на його матеріальному добробуті. Картину рівня та якості життя сільського населення на Західній Україні в роки хрущовської «відлиги» можна побачити, проаналізувавши монографії М. К. Івасюти [379–381], П. С. Костика [406], В. А. Маланчука [430], В. П. Столяренка [532], Й. Д. Черниша [562]. Типовою рисою цих праць є те, що і вони в дусі часу трактують усі соціально-економічні перетворення як виключно прогресивні явища, які підтримувало все селянство західних областей УРСР. Водночас вказано, що в політиці радянської влади відносно села було багато недоліків.

При написанні дисертаційної роботи активно використовувалися праці, предметом дослідження яких був культурно-освітній розвиток села, що є одним із основних компонентів рівня та якості життя його мешканців. Розуміння розвитку культури в цих працях зводилося до будівництва культурно-просвітницьких установ (клубів, будинків культури, бібліотек), розширення системи закладів освіти, удосконалення масово-політичної роботи на селі та утвердження нової соціалістичної культури. Основну увагу автори приділяли питанням виховної роботи культурно-освітніх закладів серед населення, показу її форм і методів, взаємодії міста та села у зростанні культурно-освітнього рівня останнього як матеріально-технічної бази комунізму. При цьому автори свідомо замовчували проблеми культурно-освітньої сфери сільської місцевості, зосереджуючись лише на досягненнях в її розвитку.

На початку 60-х рр. ХХ ст. зріс інтерес радянських авторів до проблем тогочасної сільської школи, що було зумовлено поширенням нових тенденцій в

освіті внаслідок ініційованої хрущовським керівництвом освітньої реформи. Були опубліковані роботи таких авторів, як Є. С. Березняк [295], А. Д. Бондар [302, 303], М. М. Грищенко [343], Л. М. Денисова [350], О. Я. Завадська [361–363], К. А. Колосова [398] й інших. Вони намагалися подати теоретичний аналіз і узагальнення зрушень, які сталися в роботі школи, виробити подальші шляхи вдосконалення структури середньої освіти, піднесення рівня знань учнів на основі поєднання навчання з продуктивною працею, зв'язок загальної, політехнічної освіти з професійною підготовкою учнів, працевлаштування молоді тощо.

В другій половині 1980-х рр. з тематикою соціально-культурного розвитку села вийшли праці українських радянських авторів М. І. Бушина [308], А. Є. Гаврилюка [330, 331], О. С. Кондратюка [401], а також представників російської радянської історіографії П. П. Великого [310], А. В. Воронцова [326], Т. А. Кудриної [410] та інших науковців. В них продовжувала переважати ідея щодо визначальної ролі партійно-ідеологічної роботи в розвитку різних сфер суспільного життя українського селянства, її вплив на формування світогляду селянина. Спільною характерною рисою досліджень була концепція впровадження в сільське буття нової «соціалістичної» культури. Варто відзначити акцент авторів лише на досягненнях радянської влади в культурній сфері і штучне забігання наперед у висвітленні показників культурно-освітнього розвитку сільського населення, а також формування висновків під впливом ідеологічної кон'юнктури з обмеженим критичним аналізом. Дуже примітивним залишався підхід до висвітлення проблем релігійної свідомості селянства. Розкриття істориками правдивої картини релігійного стану сільських жителів постійно компенсувалося демонстрацією досягнутих успіхів атеїстичної пропаганди, описом основних напрямків науково-атеїстичної роботи серед населення.

Важливе місце в історіографії досліджуваної проблеми належить працям, присвяченим висвітленню житлово-побутових умов життя сільського населення [331, 340, 392, 400, 407, 437, 556]. В них розглянуто питання матеріально-побутової сфері українського села: житлове будівництво, тогочасне харчування, звичаї і побут селянської родини тощо. Через панування ідеологічно заданої

установки червоною ниткою в цих працях проходять сюжети культурно-побутового зближення робітників і селян, формування комуністичного громадського і сімейного побуту, впровадження нових свят, звичаїв та обрядів, боротьба проти релігійних пережитків у побуті.

Дослідженням стану медичного обслуговування на селі в зазначений період займалися О. М. Голяченко [526], Н. Ф. Дупленко [432], І. Д. Хорош [559] та інші [352, 527, 533]. В працях цих авторів висвітлюються медико-демографічні характеристики населення сільської місцевості та актуальні проблеми соціальної гігієни села, розглядаються методологічні та методичні питання вивчення здоров'я, а також проблема доступності медичної допомоги жителям села, характеризуються основні показники здоров'я – тривалість життя, фізичний розвиток, тимчасова непрацездатність, смертність та інвалідність.

В 1980-х рр. вийшли друком історико-політичні публікації П. П. Панченка [461–464], в яких детально проаналізовано соціально-економічні зміни в житті українського села в 1960–1980-х рр. Характеризуючи комплексні заходи радянського керівництва щодо покращення добробуту населення, автор ґрунтовно розглянув питання зростання доходів від громадського виробництва і державних підприємств, вдосконалення обліку і нормування праці, визначив недоліки оплати на основі трудодня: відсутність гарантій, залежність від результатів господарювання та економічної міцності господарства. Багато уваги приділено зростанню культурно-освітнього рівня селянства, зміні суспільно-політичної свідомості, щоправда, в світлі відданості комуністичним ідеалам, радянського патріотизму і соціалістичної моралі. Як і інша переважна більшість авторів того часу, П. П. Панченко детально висвітлив тенденції зближення суспільно-політичного життя міста і села. Характерною рисою його праць є безмежне використання тези про розвинутий соціалізм. Історик висловив думку, що «на основі успішного розвитку всіх галузей народного господарства, зокрема сільськогосподарського виробництва, неухильно підвищується життєвий рівень трудівників села. В зрілому соціалізмі ця стала тенденція в певній мірі відповідає основному економічному закону соціалізму, характеру його розвитку»

[462, с. 164]. Зважаючи на те, що хронологічні рамки його робіт включають період «відлиги», вони є вельми цінними для з'ясування багатьох аспектів досліджуваної проблеми.

В історіографії дослідження значне місце займають філософські праці, в яких зроблена спроба вивчення особистості селянина, його духовної сутності. До таких належать праці П. Й. Симуша [522, 523]. Він, торкаючись ряду гострих дискусійних проблем, виразив власну точку зору щодо селянства як класу соціалістичного суспільства, спробував охарактеризувати його соціальне обличчя: структуру, соціальні інститути, образ життя. В роботах всебічно проаналізовано різноманітні сфери трудової діяльності колгоспників, сімейно-побутові відносини. Висвітлюючи соціальну еволюцію сільського розселення, автор виправдовував політику радянської влади щодо так званих перспективних сіл. Типовою рисою його праць є панування тези про зміну соціального обличчя селянства в органічній єдності з практичним здійсненням аграрної політики КПРС в процесі будівництва соціалізму.

Таким чином, радянська історіографія в цілому є досить репрезентативною. Проте в умовах тогочасної партійно-бюрократичної дійсності заангажовані гаслами Компартії публікації, що висвітлювали життя сільського населення України в період хрущовської «відлиги», виходили під жорстким контролем партійного керівництва і носили здебільшого агітаційно-пропагандистський характер. Поширене в працях радянських авторів 1980-х рр. використання тези про розвинутий соціалізм, яка базувалась на констатації успіхів та досягнень, призвела до свідомого замовчування болючих соціальних проблем на селі, прикрашувала сільське життя, видавала бажане за дійсне. Загалом наукова література радянської доби із критичним підходом до її змісту подає великий масив фактичного матеріалу, є цінною та інформативною за своїм змістом.

Сталі стереотипи радянської історичної науки зламали трансформаційні процеси, що відбувалися наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Поступово емпіричні узагальнення попередніх робіт почали поступатися новим дослідженням, які з'являлись в ході утвердження в Україні політичного,

економічного та ідеологічного плюралізму. Вперше українські історики отримали можливість вільно висловлювати свою точку зору, незважаючи на керівні установки згори. Крім того, для широкого загалу науковців було відкрито доступ до засекречених даних. Так, застарілі підходи і стереотипи радянської історіографії щодо вивчення історії українського селянства було подолано в новітньому академічному виданні «Історія українського селянства» [385]. В. М. Даниленко та І. М. Романюк, автори розділу «Українське село в добу реформ М. Хрущова», висловили думку про те, що «аграрний сектор виступав економічним донором, постійно піддаючись фактичному розоренню з боку держави. Таке становище було однією з головних причин низького рівня добробуту сільського населення та хронічного відставання життєвих стандартів від західних зразків» [385, с. 413]. Дослідники навели відомості про те, що в роки хрущовської «відлиги» «поступово почали долатися дискримінація й нужденне становище колгоспного селянства, яке довгі роки перебувало під непосильним державним гнітом» [385, с. 441].

В працях В. К. Барана, написаних одноосібно та у співавторстві з В. М. Даниленком [289–291], на основі досі маловідомих архівних матеріалів проаналізована соціально-економічна політика хрущовського керівництва крізь призму еволюції радянської тоталітарної моделі управління в напрямку лібералізації суспільного життя, наслідки вжитих заходів щодо піднесення сільського господарства й поліпшення становища населення.

У своїх монографіях [456–458] С. С. Падалка з позицій нового бачення, об'єктивно висвітлив політику тоталітарної держави стосовно українського села в 1960–80-х рр., визначив рівень її соціальної спрямованості, виявив зміни ролі села у суспільних процесах, з'ясував механізм діяльності держави щодо мобілізації та використання потенціалу сільського господарства для задоволення потреб суспільства. Автор прийшов до висновку, що «українське село, існуюча в ньому система господарювання і його соціальна сфера страждали багатьма принциповими вадами, а спроби партійно-державного керівництва обмежитися

«косметичними» заходами не давали, та і не могли дати позитивного ефекту саме через свою половинчастість і непослідовність» [458, с. 146].

До останніх досліджень, присвячених проблемі українського селянства, належать наукові доробки І. М. Романюка [505–507, 618, 619]. В монографії автора «Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття» [507] досліджуються соціально-економічні та культурні процеси в українському селі у вказаний період, особлива увага приділяється політиці реформування села, розкриваються актуальні проблеми соціально-культурної сфери села, трансформації шкільної освіти, особливості церковно-релігійного життя.

Одним із перших розробку проблеми етносоціальних процесів почав С. М. Тимченко [545, 622, 623]. Він дослідив питання динаміки чисельності, соціально-демографічних показників, професійно-кваліфікаційного та освітнього рівня, національного складу сільського населення України в 1960–1980-ті рр. Автор довів, що такі негативні явища в суспільному житті селянства, як процес «розселянювання», руйнація поселенської структури, прискорені темпи вилучення трудових ресурсів села, спричинили активну міграцію до міста та призвели до початку депопуляції сільського населення.

Загальними питаннями аграрної історії України займалися такі науковці, як О. М. Завальнюк [364] та І. В. Рибак [494–496]. Автори, використовуючи багатий джерельний матеріал, досить об'єктивно описали ситуацію, яка склалась в соціально-побутовій сфері сільської місцевості в період «відлиги».

На основі залучення широкого кола джерел Л. В. Ковпак [397] проаналізувала соціально-побутові умови життя населення України, які змінювалися під впливом історичних подій в період 1945–2000 рр. Автор подала оцінку соціальних інновацій М. Хрущова, зосередивши увагу на пенсійній та грошовій реформах, проаналізувала їх наслідки. Серед причин низького рівня життя українського населення у повоєнні роки, дослідниця виділила такі: наслідки війни, командно-адміністративна система управління, наголос на розвитку важкої промисловості, нехтування виробництвом споживчих товарів.

Вагоме науково-практичне значення для дослідження проблеми мають праці, в яких з позицій сучасного бачення з'ясовуються основні напрямки наукових інтерпретацій суспільно-політичних та соціально-економічних процесів в українському селі в роки «відлиги». Так, Ю. О. Ніколаєць [452, 453, 612] висловив критичне ставлення до достовірності ряду історичних фактів, введених до наукового обігу радянськими науковцями, зокрема щодо ролі і місця комуністичної партії в житті селянства, стирання відмінностей між містом та селом тощо. Ю. В. Лаєвська [604, 605] розкрила сутність поглядів науковців на трансформації в аграрному секторі економіки в 1953–1964 рр., зокрема обмеження особистого підсобного господарства селян.

З позицій історизму та наукової об'єктивності Н. М. Жулканич [357–359, 601], використовуючи великий масив архівних матеріалів та літератури, дослідила структуру сільськогосподарського виробництва, особливості реформування аграрного сектора сільських територій Карпатського регіону, функціонування соціально-побутової та соціально-культурної сфери карпатського села.

Аграрна політика радянського керівництва та її вплив на соціально-економічне життя українського селянства стали предметом дослідження І. М. Лубко [425]. У своїй дисертаційній роботі [607] дослідниця зробила спробу з'ясувати сутність, характер та особливості аграрних перетворень 1953–1964 рр. в українському селі, розкрити наслідки нововведень, висвітлити конкретні умови життя сільського населення в ході реформування аграрного сектору.

Помітний внесок в історіографію рівня та якості життя населення України зробила О. А. Прохоренко [487, 616, 617]. У своєму дисертаційному дослідженні, в якому висвітлено різні аспекти повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст., дослідниця зосередила увагу на динаміці кількісно-якісних та соціально-демографічних характеристик, соціально-матеріальних умовах життя, суспільно-політичних умовах праці, морально-психологічному стані.

З огляду на нинішні трансформації принципів функціонування економіки в умовах переходу України до ринкових відносин, останнім часом увага багатьох

істориків-аграрників знову привернута до особистого підсобного господарства. Проблема визначення ролі і місця особистих присадибних господарств в соціально-економічному житті УРСР виразно окреслена в дисертаційних дослідженнях В. В. Марчука [609], А. М. Середи [620] та інших.

Спробу комплексного дослідження змін у культурно-духовному житті українського селянства в період хрущовської «відлиги», переосмислення стану благоустрою і побуту жителів сільської місцевості; наукового з'ясування політики владних структур стосовно церковно-релігійного життя на селі, розкриття ролі державного фактора у формуванні нових традицій, звичаїв та свят на селі тощо зробила у своїй дисертаційній роботі Я. А. Федоренко [627].

Цінними для комплексного висвітлення теми є доробки відомих українських дослідників С. В. Кульчицького [411–415, 639], Ю. І. Шаповала [365–367], Г. І. Сургая [539]. Зокрема, в монографії останнього показано складні та суперечливі процеси в сільському господарстві України, шляхи формування аграрного курсу нашої держави, проаналізовано процеси, що проходили в українському селі і те, як вони видозмінювались у відповідності до напрямків та змісту аграрної політики.

Таким чином, дослідження питань розвитку аграрної сфери останнім часом характеризуються новими підходами до оцінки різних аспектів життя сільського населення і ґрунтуються на критичному осмисленні документів, законодавчих актів, періодичної преси, архівних матеріалів, що стосувалися проблем українського села другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. ХХ ст.

Окремі компоненти рівня та якості життя сільського населення висвітлюються в працях закордонних дослідників. Зарубіжні автори з принципово диференційованих від радянських науковців позицій по-різному оцінюють реформаторську діяльність М. Хрущова. Так, зокрема, Дж. Боффа [304] описав спроби реформування економіки в рамках змагання СРСР із Заходом, акцентуючи увагу на постановці цілей радянського керівництва «наздогнати та перегнати США» у зростанні показників розвитку народного господарства, у підвищенні рівня життя: необхідність стимулювання працівників (як наслідок – підвищення

заробітної плати, пенсій, матеріальна підтримка малозабезпечених категорій населення), вирішення житлової проблеми; проведення реорганізацій промисловості, машинно-тракторних станцій, системи освіти. Автор провів порівняльну паралель між політикою Сталіна та Хрущова, відзначив її позитивні та негативні сторони. В праці наголошено на тому, що більшість здійснених у 1950-ті рр. заходів (підвищення цін на техніку, ліквідація МТС, зниження цін на сільгосппродукцію) призвела до погіршення економічного становища колгоспного селянства.

Цікавою є позиція американського дослідника Пола Голендера щодо виявлення негативних явищ і тенденцій, притаманних радянському так званому соціалістичному суспільству. У своїй праці «The Many Faces of Socialism. Comparative Sociology and Politics» [587] він спростував оптимістичні погляди партії, невиправдано очікувані надії на райдужне майбутнє радянських громадян, аргументуючи фактами тогочасного повсякдення. В розгляді проблеми якості життя радянських людей, а конкретніше їхнього вільного часу і дозвілля, автор, аналізуючи статті в радянській періодичній пресі, розкритикував політику партії щодо цілеспрямованого тотального нав'язування масової культури, охарактеризував відхилення в духовній культурі радянського суспільства, провів порівняльні паралелі між радянською та західною моделями проведення дозвілля.

Американський дослідник У. Д. Коннор [585] у своїй праці зосередив увагу на нерівноправному становищі селянства в порівнянні з іншими соціальними групами радянського суспільства, зокрема партійно-радянською номенклатурою.

Такі закордонні автори, як Р. В. Дейвіс [586], М. Макколей [591], Р. Ф. Міллер [592], В. Дж. Томпсон [594], В. Таубмен [593], Ф. Фехер, однаково реагуючи на необґрунтованість та непрофесійність проведення реформ в повоєнне десятиріччя, відзначили позитивну роль М. С. Хрущова у розвитку різних сфер суспільного життя радянських людей, підкреслюючи насамперед соціальну спрямованість його політики, вагоме значення в реанімації соціально-економічного та політичного устрою держави в післясталінську епоху. Високо оцінив спрямування хрущовського курсу на соціальну сферу суспільного життя,

яку кремлівське керівництво раніше фактично ігнорувало, відомий англійський історик Джеффри Хоскінг [560]. Він висловив думку, що саме через свою реформаторську діяльність Хрущов утримувався на найвищій державній посаді.

Типовою рисою досліджень закордонних науковців є те, що в них розглядається історія України, в тому числі аграрна, в контексті загальної історії колишнього СРСР. У працях закордонних суспільствознавців міститься цінний фактичний матеріал, з якого можна зробити відносно об'єктивні висновки щодо оцінки рівня та якості життя населення України, зокрема сільського.

З огляду на те що, суспільно-політичні процеси в Україні проходили у тісному взаємозв'язку із загальносоюзними, варто зупинитись на працях російських науковців, об'єктом дослідження яких є село або його жителі. В них проаналізована політика хрущовського керівництва на основі вивчення широкого кола документів раніше недоступних російських архівів. Це, насамперед, публікація М. Безніна та Т. Дімоні [293], ґрунтовні доробки Л. Денисової [349], Ю. Денисова [348], І. Зелєніна [369–371], О. Зубкової [372–373] та інших авторів. Вони під відносно новим кутом зору розглядають реформаторську діяльність Хрущова, прагнуть розкрити глибинні суперечливі тенденції, притаманні їй. Цінними для формування загальних уявлень про епоху М. С. Хрущова, його серйозні практичні акції, здійснені та нереалізовані задуми 1960-х рр. є позиції таких російських авторів, як О. І. Алексєєв [279], М. І. Комлєв [399], О. В. Пижигов [488], Р. Піхоя [644], В. О. Шестаков [573] та інших.

В монографії російської дослідниці О. М. Вербицької «Советское крестьянство: от Сталина к Хрущеву» [315] зроблена спроба нового осмислення історії селянства Росії в перші післявоєнні та 50-ті рр. ХХ ст. Автор розкрила причини скорочення чисельності селянства, погіршення його демографічного складу, дослідила організацію і оплату праці селянина, роль особистого підсобного господарства в житті сільської сім'ї та її бюджеті, детально вивчила доходи, структуру споживання, побут, а також окремі сторони духовно-культурного життя селянства.

В цілому, незважаючи на якісні дослідницькі досягнення останніх років, що відзначаються розмаїттям підходів до вивчення питання рівня та якості життя, російська історіографія продовжує носити в значній мірі заполітизований характер, будучи полем суперечок багатьох політичних сил та інтересів. Варто зазначити, що перелік російських авторів, які досліджували різні показники рівня та якості життя, не є вичерпним. Їх виокремлення з ряду інших пояснюється тим, що вони складають фундамент історіографії досліджуваної проблеми.

Окремої уваги заслуговують праці закордонних істориків українського походження: Б. Винара [319], І.-С. Коропецького [403, 404], К. Кононенка [402], І. Лисяка-Рудницького [421, 422], П. Феденка [554] та інших. Зокрема, І.-С. Коропецький подав цінні відомості про національний дохід та дохід на душу населення України, коефіцієнти рівня урбанізації, ВВП на душу населення СРСР, рівень загальної продуктивності в Україні порівняно з СРСР та іншими республіками. Науковець у своєму виданні «Економічні праці» [404] безпосередньо акцентував увагу конкретно на вивченні добробуту населення колишнього СРСР, що дає можливість ознайомитися з його цілісною методикою дослідження рівня та якості життя людей, а також запозичити цінний фактичний матеріал. К. Кононенко назвав причини «жахливого занепаду» сільського господарства: «жебрацька оплата селянської праці», підпорядкування української економіки інтересам Росії, економічна експлуатація села [402, с. 353, 355].

Дослідженням демографічних змін займався вчений української діаспори В. Кубійович, будучи головним редактором «Енциклопедії українознавства» [355], фундаментальної праці з україністики, створеної під егідою Наукового Товариства ім. Шевченка у Європі. Редакція під його керівництвом проаналізувала не лише статистичні дані, а й вплив на демографічні процеси політики радянської влади, часто даючи їй несхвальні оцінки.

Таким чином, проаналізувавши стан наукової розробки теми, приходимо до наступних висновків. Особливості розвитку історіографії проблеми в радянський період визначили відсутність конкретно-історичних праць з предметом дослідження комплексу інтегральних показників рівня та якості життя сільського

населення. Тематика розглядалася епізодично і в рамках концепції розгорнутого комуністичного будівництва, а згодом розвиненого соціалізму. Для наукових праць радянських дослідників було характерним пропаганда ідеології КПРС, упереджене ставлення до джерел і фактів, фрагментарне висвітлення окремих аспектів життєвого рівня, перевищення показників добробуту населення, замовчування глибинних проблем і прогалин розвитку різних сфер суспільного життя. Під покращенням рівня життя в радянській науці розумілося зростання забезпеченості населення різного роду споживчими послугами, яке значною мірою брала на себе держава.

На сьогоднішній день наукова розробка правдивої, об'єктивної, всебічно обґрунтованої історії різних аспектів життя сільського населення України знаходиться в самому розпалі. У роботі істориків та представників інших суспільних наук відзначаються тенденції підвищення вимог до достовірності і якості інтерпретації документально-статистичного матеріалу, оновлення трактування, розширення тематики досліджень з використанням багатого і різноманітного кола джерел. В сучасній історичній науці динаміка рівня та якості життя сільського населення в роки «відлиги» розглядається в контексті економічних, політичних і соціальних відносин тоталітарного суспільства.

Важливу та невід'ємну частину досліджень, присвячених проблемі рівня та якості життя сільського населення України в досліджуваний період, становлять праці закордонних дослідників і представників української діаспори. В умовах відсутності ідеологічних заборон для них характерним є відхід від комуністичної заангажованості й однобічності оцінок, намагання висвітлити реалії життя в радянській державі без фальсифікації та упередженості.

Фрагментарність, поверхове висвітлення в історичних працях досліджуваної теми поряд з її науковим, теоретичним і пізнавальним значенням зумовили актуальність і доцільність комплексного, конкретно-історичного дослідження взаємопов'язаних соціальних та економіко-статистичних показників рівня і якості життя сільського населення в роки хрущовської «відлиги».

1.2. Джерельна база та методологія дослідження

Багатоаспектний характер дослідження потребував залучення значного масиву різноманітних за змістом джерел, вимагав їх оптимального опрацювання та об'єктивного аналізу. Джерельну базу дисертації склали неопубліковані документи та матеріали (188 справ) п'яти центральних та місцевих державних архівних установ, більшість з яких вперше введено до наукового обігу, а також опубліковані джерела: збірки документів і статистичних матеріалів, періодичні видання, документально-публіцистичні твори.

Найбільший масив інформації стосовно дослідження міститься у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Зокрема, фонд Ради Міністрів УРСР (Ф. 2) [1–77] зберігає постанови урядів СРСР та УРСР, різнопланові довідки, доповідні записки, інформації, листування компетентних міністерств і відомств щодо регулювання широкого кола питань життєвого рівня населення. Фонд Міністерства освіти (Ф. 166) [78–88] містить ряд документів стосовно соціального становища сільських вчителів, їх матеріально-побутового забезпечення, рівень освіти сільського населення. Цінні документи про стан культурно-освітньої сфери на селі, культурне будівництво, мережу клубних закладів та сільських бібліотек, їх фінансування тощо знаходяться у фонді 5116 Міністерства культури УРСР (Головного управління в справах культурно-освітніх установ) [128–135]. Фонд Головного управління побутового обслуговування населення при Раді Міністрів УРСР (Укрголовпобут) (Ф. 4634) [96–99] містить довідки і доповідні записки закладів побутового обслуговування, адресовані до ЦК КПРС, ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР щодо заходів, спрямованих на поліпшення якості побутового обслуговування населення УРСР. Фонд Міністерства охорони здоров'я УРСР (Ф. 342) [89–90] зберігає довідки, інформації облздороввідділів щодо стану медичного обслуговування населення, в тому числі сільського. Документи фонду Міністерства соціального забезпечення (Ф. 348) [91–95] дали змогу виявити специфіку соціального захисту мешканців сіл. У фонді 5111

(РАТАУ) [119–127] знаходяться матеріали про різні події в соціально-економічному житті сільської місцевості. Архівні матеріали Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (Ф. 582) [100–118] надають відомості про соціально-побутові умови життя мешканців сільських територій, їх рівень і якість, бюджети.

В роботі використано також матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань. Найбільша інформативність для висвітлення теми дисертації властива документам ЦК Компартії України (Ф. 1) [136–169]. Це різного роду виписки з протоколів засідань, довідки відповідних відділів ЦК КП України, інформації, листи, постанови обкомів КПУ та інших організацій з питань розвитку сільської місцевості, матеріально-технічного забезпечення колгоспів і радгоспів, пропозиції з удосконалення організації і оплати праці колгоспників, соцзабезпечення, охорони здоров'я сільського населення республіки тощо.

Цінні документи містять фонди обласних державних архівів. Зокрема, такі фонди Державного архіву Вінницької області, як Р.–2700 (Виконком Вінницької обласної ради депутатів трудящих) [170–174] та Р.–3375 (Вінницьке обласне управління сільського господарства) [175–177], містять відомості про стан соціально-побутової сфери сільської місцевості області, рівень розвитку культури, медичного обслуговування, соціального захисту мешканців сіл Вінниччини. Важливими для дослідження соціально-побутових умов сільського населення Київщини в роки «відлиги» є документи фондів Р–880 (Київський облвиконком) [180–182], Р–235 (Статуправління Київської області) [178–179] та Р–4804 (Київська облспоживспілка) [183–184] Державного архіву Київської області. Аналіз цих документів дозволив виявити регіональні особливості рівня та якості життя сільського населення.

Вивчення політики хрущовського керівництва щодо підвищення добробуту населення зумовило необхідність залучення документів, що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ). Так, при дослідженні питань оплати праці, матеріального стимулювання, соціально-пенсійного забезпечення сільських трудівників було використано справи фонду Р–9553 (Державний

комітет СРСР з праці і соціальних питань (Держкомпраці), Міністерство праці і соціальних питань СРСР) [185–188].

Важливим джерелом для вивчення рівня та якості життя сільського населення в роки хрущовської «відлиги» є різноманітний статистичний матеріал. Найбільш репрезентативну групу статистичних документів з проблем змін у складі населення сільської місцевості періоду «відлиги» становлять матеріали переписів населення. Переписи 1959 [205], 1970 [202–204] рр. створили базу важливих характеристик демографічної ситуації в українському селі станом на кінець 1950-х – 1960-х рр. Співставлення демографо-статистичних та економічних показників переписів 1939, 1959 і 1970 рр. дає можливість забезпечити більш об'єктивну та цілісну основу для історичного дослідження змін у складі сільського населення України в хрущовський період.

Певні узагальнюючі відомості про соціально-економічні процеси в українському селі містять загальносоюзні збірники з народного господарства. Найбільше опублікованих статистичних даних з історії республіки, за якими можна зробити деякі висновки про рівень та якість життя сільського населення, містять щорічники «Народне господарство Української РСР» [217–224], які регулярно видавалися з 1959 р. Збірники подають офіційні відомості про економіку та інші галузі суспільного життя. Особливо вагомими є статистичні дані про розвиток промисловості, сільськогосподарського виробництва, капітального будівництва, транспорту, зв'язку, торгівлі, охорони здоров'я, фінансів та кредиту, що в своїй мірі визначають різні сторони життя населення.

Для дослідження рівня та якості життя сільського населення в період «відлиги» істотним доповненням до згаданих вище щорічників є статистичні збірники, що видавалися час від часу в окремих областях [210–214, 225–228].

Більш узагальнюючі, але менш повні відомості, ніж у вище зазначених щорічниках, містять статистичні збірники, підготовлені до дати певних урочистих подій [191, 247]. В переважній своїй більшості збірники були присвячені питанням матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва і значно менше уваги приділяли соціальним проблемам села. Втім, дані

статистичних щорічників становлять великий інтерес для дослідження його соціальної інфраструктури.

Вагомим джерелом для вивчення рівня та якості життя сільського населення України в досліджувані роки є збірники юридичних документів, окремі опубліковані законодавчі і нормативні акти [192–201, 207–209, 229–234, 236–251], які тим чи іншим чином регулювали соціально-економічні та культурно-освітні питання життя селян в зазначений період часу. Це, зокрема, збірники найважливіших рішень по сільському господарству: постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР, прийняті після вересневого пленуму ЦК КПРС (1953 року), а також важливі розпорядження і накази органів влади різних відомств. Вивчення законодавчої бази є обов'язковою умовою висвітлення суспільно-політичних і соціально-економічних процесів в українському селі у 1953–1964 рр., що в свою чергу створювало юридичні передумови для формування відповідного життєвого рівня населення.

Вельми цінним джерелом є мемуарна література. Твори М. Хрущова [256], а також його сучасників, журналістів і публіцистів О. І. Аджубея [252–253] та Ф. М. Бурлацького [254–256], незважаючи на брак об'єктивності, можуть допомогти у створенні уявлення про життєвий рівень населення в умовах соціально-економічної атмосфери, в якій реалізовувалися реформи 1953–1964 рр.

Значний та різноманітний матеріал про життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» міститься в періодичній пресі того часу. Її опрацювання допомагає історикау чіткіше дотримуватися принципу історизму, дає можливість зрозуміти в яких конкретно-історичних умовах жили селяни. Розкриваючи суть явищ того дня, газети подавали панораму реалій сільського способу життя, розкривали проблеми інфраструктури, конкретної роботи в галузі культурного будівництва тощо. В ті часи найбільш репрезентативними союзними періодичними газетними виданнями, що виходили в Україні, були «Радянська Україна», «Правда України». В них висвітлювалися найважливіші питання суспільного життя республіки. Інші республіканські газети, такі як «Сільські вісті», «Сельская жизнь», були розраховані на конкретного читача, мешканця

сільського регіону. Значний та різноплановий матеріал місцевого характеру друкували обласні газети («Вінницька правда» – Вінниця, «Радянська Волинь» – Луцьк, «Зоря», «Дніпровська правда» – Дніпропетровськ та інші).

Найбільш універсальним із спеціалізованих журналів для працівників сільського господарства був «Колгоспник України», який виходив з 1954 р., а з 1963 р. – «Хлібороб України». У журналі публікувалися документальні матеріали передового досвіду в сільському господарстві, нариси про людей українського села. Журнал «Механізація сільського господарства» висвітлював життя механізаторів. Журнал «Сільське будівництво» займався публікацією статей про роботу сільських будівельників. Про рівень розвитку та якість системи освіти в 1953–1964 рр. можна судити з журналу «Радянська школа».

Таким чином, наявний масив джерел є доволі репрезентативним і достатнім для отримання об'єктивних наукових результатів. Комплексне використання зазначених джерел з критичним підходом до їх аналізу створює всі передумови для вирішення основних завдань дослідження.

Зважаючи на широкий спектр індикаторів, що характеризують усі компоненти життєдіяльності людей та охоплюють всю сферу людських потреб, серед науковців досі немає єдиної узгодженої точки зору щодо визначення змісту категорій «рівень життя» і «якість життя». Тлумачення цих понять радянськими науковцями суттєво відрізняється від дефініцій західних дослідників. В силу ідеологічних установок критеріями виміру рівня та визначення якості життя населення вченими соціалістичної ідеології були соціально-класове становище різних груп населення, їхнє місце та роль в суспільному виробництві, власність на засоби виробництва. Тим часом представники західної науки акцентували свою увагу на загальнолюдських цінностях: матеріально-речових та психологічно-емоційних умовах життя людей, характері споживання, умовах навколишнього середовища, можливостях відпочинку та дозвілля тощо.

Українські науковці з огляду на нові умови розвитку суспільства на засадах гуманістичних цінностей визначають рівень і якість життя як синтезуючі, системні, комплексні і багаторівневі соціально-економічні категорії зі складною

внутрішньою структурою. Зокрема, Ф. В. Узунов, ґрунтуючись на дослідженнях науковців, які займалися проблемою оцінки рівня і якості життя людини, визначив сутність поняття «рівень життя населення» як кількісну і якісну характеристику ступеня досягнення компонент життя людини, а «якість життя» – як якісну характеристику ієрархії значення задоволення його складових компонентів [626, с. 7]. С. О. Тридід рівень життя охарактеризував як досягнутий на визначений період часу в суспільстві рівень задоволення різноманітних потреб населення (не тільки фізичних, а і соціальних, інтелектуальних, духовних, політичних), який гарантується соціально-правовим забезпеченням умов життєдіяльності населення і обмежується рівнем економічного розвитку держави [625, с. 6].

Дослідник проблеми рівня життя населення України В. О. Мандибура прийшов до висновку, що «своєрідність категорії «рівень життя» полягає у тому, що вона не може бути охарактеризована якимось одним показником, а розкривається її системою, що характеризує досягнутий рівень реальних доходів та майнової забезпеченості населення, споживання матеріальних благ, культурних і побутових послуг, ступінь забезпечення населення належними умовами у виробництві і побуті, сферах фізичного, духовного та соціального розвитку, розкриває якісні характеристики життєвого рівня, рівень існуючих суспільно-правових гарантій населення, а також надійність забезпечення політичних свобод і прав громадян у суспільстві» [608, с. 28]. М. С. Татаревська [621] для оцінювання рівня життя сільського населення розробила комплекс показників, згрупованих за цілями і завданнями розвитку людського потенціалу, а саме: забезпечення достатнього для життя рівня доходу, сприятливих умов життя на селі, можливість доступу до освітніх та медичних послуг в сільських регіонах, доступність матеріальних благ і послуг. І. І. Проніна [615] розробила нову ієрархічну систему показників оцінки рівня життя населення, в якій ключове місце вона відвела доходам та витратам населення, зайнятості, стану здоров'я, споживанню, житловим умовам, соціальній інфраструктурі, рівню освіти, соціальній та екологічній безпеці. І. В. Гукалова [600] виявила складові, які

найчастіше застосовуються при оцінці якості життя населення: демографічні процеси, здоров'я, сімейний стан, стан на ринку праці, доходи, забезпеченість житлом та його якість, забезпеченість соціальною інфраструктурою, соціальна безпека та якість навколишнього природного середовища. О. Ю. Мірошниченко обґрунтувала систему показників, яка охоплює економічні та соціальні індикатори рівня життя населення: макроекономічні показники, показники матеріальної забезпеченості, витрат і споживання, стану та охорони здоров'я, демографічні показники, показники зайнятості населення, житлових умов, стану довкілля, рівня освіти та культури, соціально-політичної напруги [611, с. 9].

Найбільш відомим інтегральним індикатором якості життя є розроблений спеціалістами ООН індекс людського розвитку або індекс розвитку людського потенціалу, який вираховується виходячи з показників середньої тривалості життя, рівня освіти, ВВП на душу населення тощо. Всесвітня організація охорони здоров'я обрала такі параметри оцінки якості життя: фізичні, психологічні, ступінь залежності, життя в соціумі, оточуюче середовище, духовність та особисті переконання.

Аналіз якості життя здійснюється як за об'єктивними (С. А. Айвазян, Р. Арон, У. Ростоу, Дж. Уеджер та інші), так і за суб'єктивними (І. В. Бестужев-Лада, С. Маккол, Д. Рурк, К. Терюн, та інші) даними. Об'єктивні оцінки базуються на аналізі статистичного матеріалу. Суб'єктивні оцінки беруть за основу соціальне самопочуття населення, його емоційно-оціночну реакцію на соціальні зміни і соціальний статус в суспільстві, позицію окремої людини, її задоволеність чи незадоволеність життям, щастя чи нещастя тощо. Для адекватного аналізу необхідно інтегрувати ці два види оцінок.

З огляду на неоднозначність думок щодо визначення змісту категорій «рівень життя» і «якість життя», для всебічного й комплексного наукового дослідження проблеми пропонуємо наступні характеристики: динаміка кількісних та якісних змін у складі населення сільської місцевості, доходи і витрати, соціально-побутові умови, соціальний захист, стан задоволення культурно-освітніх потреб жителів сіл, соціальні проблеми сільського середовища. На нашу думку, вивчення

комплексу запропонованих показників дасть можливість досягнути мету і реалізувати завдання дослідження. При цьому для отримання найбільш вірогідного результату обов'язковим є оптимальне поєднання об'єктивних і суб'єктивних оцінок рівня і якості життя.

Одержання істинних уявлень про рівень та якість життя сільського населення в хрущовський період має важливу передумову – використання наукових принципів і методів дослідження. Вивчення проблеми здійснювалося відповідно до традиційних теоретико-методологічних принципів історичних досліджень: історизму, об'єктивності і плюралізму. За допомогою принципу історизму зміни в рівні та якості життя сільського населення України в період «відлиги» розглядалися в тісному взаємозв'язку з конкретно-історичними умовами його існування, взаємообумовленості та єдності минулого, теперішнього й майбутнього, осмислювалися закономірні передумови досягнення відповідного життєвого рівня та якісні його зміни протягом досліджуваного періоду, простежувався поступовий перехід від жорсткої тоталітарної до ліберальної суспільно-політичної системи та його вплив на добробут мешканців сільської місцевості. Об'єктивність передбачала, передусім, неупереджений критичний аналіз джерельного матеріалу, формування суджень та висновків без їх залежності від світоглядних орієнтацій та суспільно-політичних переконань дослідника. Різноманітність дослідження вимагало дотримання принципу плюралізму, що передбачало, в першу чергу, багатогранність відображення об'єктивних даних, прояв в дослідженні широкого спектру думок, орієнтацій, багатоваріантності оцінок рівня та якості життя сільського населення.

Для розв'язання визначених завдань дослідження використовувалися такі спеціально-історичні і міждисциплінарні методи: історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, історико-юридичний, історичної демографії, статистичний, соціально-антропологічний, логіко-аналітичний, аналізу та синтезу, системності й комплексності, узагальнюючого умовиводу.

Історико-порівняльний метод дозволив виявити тенденції змін показників широкого кола різноманітних параметрів рівня та якості життя сільського

населення в досліджуваний період та прийти до висновку щодо загального покращення його матеріального становища порівняно з попередньою історичною добою. Проблемно-хронологічний метод зумовив структурну побудову дослідження, дозволив виокремити окремі тематичні сюжети в їх діалектичному зв'язку. Це дало можливість із належною повнотою показати основні аспекти життя людей, динаміку життєвих стандартів у взаємозв'язку із закономірностями функціонування командно-адміністративної системи. Висвітлити законодавчу базу як юридичну передумову формування відповідного життєвого рівня народу в досліджуваний період дозволив історико-юридичний метод. При аналізі проблеми чітким було дотримання методу історичної демографії, що дав можливість відобразити динаміку кількісних та якісних змін у складі сільського населення в його соціально-історичній зумовленості. За допомогою цього методу проаналізовано демографічну ситуацію на селі в роки хрущовської «відлиги» як один з індикаторів рівня життя. Статистичний метод вирішив проблему систематизації величезної кількості фактів й статистичних даних про параметри рівня та якості життя, допоміг з'ясувати динаміку покращення матеріального становища сільського населення й розвитку соціально-побутової інфраструктури села, показав вплив командно-адміністративної системи на життя окремої особистості.

У вивченні проявів різного роду соціальних девіацій в сільському середовищі та їх вплив на морально-психологічну атмосферу вагоме значення мав соціально-антропологічний метод, який передбачав розгляд історії суспільства у тісній взаємодії соціуму та окремої особистості. Запровадження під час дослідження логіко-аналітичного методу дозволило викласти матеріал в чіткій послідовності та логічній завершеності. Методи аналізу та синтезу було застосовано при використанні праць кількох поколінь спеціалістів різних галузей науки, передусім історії, з питань життєвого рівня, опрацюванні архівних матеріалів, а також при дослідженні структурно виокремлених компонентів рівня і якості життя. Методи системності й комплексності надали можливість провести дослідження всього комплексу соціально-економічних та соціально-культурних параметрів рівня та

якості життя сільського населення в зазначений період як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях. Взаємопоєднання методів системного та комплексного підходу дозволило зосередитися на висвітленні цілісності об'єкта, виявити багатосторонні зв'язки різних аспектів повсякдення сільського населення, забезпечило перетворення вивчення системи різнопланових показників рівня та якості життя в комплексне дослідження. Підвести логічні підсумки проведеного дослідження рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» дав можливість метод узагальнюючого умовиводу.

Багатоманітний за своїми аспектами характер дослідження, комплексний та міждисциплінарний виклад проблеми спираються на здобутки усіх галузевих суспільних наук – історії, історії держави і права, політології, демографії, економіки, соціології, філософії. Застосування зазначених принципів, методів і новітніх підходів до оцінки рівня та якості життя населення створює необхідні передумови для досягнення мети та виконання завдань дослідження.

Отже, аналіз історіографічної та джерельної бази дослідження дає можливість зробити наступні висновки: по-перше, проблема рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» знайшла відображення у великому масиві літературних і наукових праць лише в контексті інших проблем, присвячених окремим елементам широкої системи показників життєвого рівня та параметрів якості життя народу, а також різного роду факторам, що зумовлювали тогочасний стан народного добробуту. До цих пір відсутнє синтезуюче дослідження даної проблематики з широким використанням історичного, соціологічного, демографічного, статистичного матеріалів. Аналіз історіографічної бази окремих аспектів вивчення проблеми дає підстави стверджувати, що визначальною її рисою є фрагментарність попередніх напрацювань з частковим доповненням новим дослідницьким матеріалом. Обмеження дослідження лише використанням наявної літератури без повного ознайомлення з його джерельною базою не дає змоги сформулювати цілісне уявлення про рівень та якість життя сільського населення в період «відлиги».

По-друге, з аналізу радянської історіографічної бази проблеми впливає очевидне: її дослідження в радянській науці базувалося на засадах марксистської теорії. Варто зазначити, що в публікаціях радянських дослідників мало використовувався термін «якість життя», частіше зустрічалися поняття «благополуччя», «добробут», «рівень життя». Радянських науковців, насамперед, цікавили ті потреби людей, формування та задоволення яких залежало від соціалістичного виробництва. Тому поширеним було уявлення про рівень життя як про кількість споживчих матеріальних, культурних і соціальних благ та ступінь задоволення потреби в них на досягнутій стадії розвитку виробничих сил. Характерною особливістю наукових досліджень радянського періоду стосовно рівня та якості життя було існування ідеологічно заданої установки, суть якої зводилася до відсутності в радянському суспільстві соціально-майнового розшарування, поділу на багатих та бідних. Тематика бідності замовчувалася, хоча визнавалося існування тимчасової соціальної нерівності на шляху будівництва соціалізму – абсолютної соціальної справедливості. Низький рівень матеріального забезпечення людей ні за яких обставин не міг визнаватися як бідність у глобальних масштабах, а трактувався як нетипове і малопоширене явище, як малозабезпеченість населення. Для аргументації благополучного життя наводилися відповідні економічні показники та яскраво позитивні приклади, що ілюстрували зростання життєвого рівня сільського населення. В працях, далеко відірваних від реальності, свідомо замовчувались негативні моменти сільського життя, глибока соціально-економічна прірва між містом і селом, що існувала впродовж багатьох століть. Стверджувалось, що незважаючи на певні проблеми та недоліки, село успішно розвивається.

По-третє, із здобуттям Україною незалежності в умовах формування нової суспільної свідомості та системи цінностей, розширення інформаційного поля й доступу до архівних фондів відбувається трансформація історичної науки, формується нова візія минулого, переосмислення здобутого досвіду радянської історіографії, демонтаж міфів ідеології тоталітаризму. Відмова від стійких стереотипів радянської науки, усталених концепцій і схем тлумачення історичних

подій та явищ сформувала нові парадигми та дискурси, змінила термінологію, посилила критично-об'єктивний підхід науковців до трактування історії. На сучасному етапі розвитку історичної науки простежується тенденція переважання гуманістичних настроїв в суспільстві над етатичними, зростає інтерес до повсякденної історії населення України, в тому числі й сільського. З позицій нового бачення автори відтворюють основні тенденції в динаміці рівня та якості життя сільського населення України, простежують розвиток соціально-побутової інфраструктури української села, висвітлюють питання умов праці, духовності. В той самий час комплексного конкретно-історичного дослідження рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги» не було проведено.

По-четверте, праці зарубіжних авторів, в тому числі й російських, відзначаються новаційними пошуками причинно-наслідкових взаємозв'язків між політичним, соціально-економічним і культурним розвитком держави й рівнем та якістю життя народу в період хрущовської «відлиги». Дослідники акцентують свою увагу на фрагментах щоденного життя людей, морально-психологічному стані суспільства в умовах тоталітарної держави. Водночас зосередженість на загальносоюзному та російському матеріалах не дає можливості сформулювати висновки про специфічність життєвого рівня українських селян.

По-п'яте, критично-об'єктивний аналіз різнопланових джерел із залученням всієї сукупності загальнонаукових, спеціально-історичних і міждисциплінарних методів пізнання дає можливість відтворити реальну картину рівня та якості життя сільського населення України в період хрущовської «відлиги» з точки зору не лише вузькопартійних, а й загальнолюдських цінностей. Аналіз джерельної бази дає підстави стверджувати, що перспективним напрямком дослідження проблеми може стати поглиблене вивчення життєвих стандартів різних суспільних груп сільського населення, не залучених до праці в громадському виробництві, а також особливостей рівня та якості життя в сільській місцевості різних регіонів України.

РОЗДІЛ 2

ДИНАМІКА КІЛЬКІСНИХ ТА ЯКІСНИХ ЗМІН У СКЛАДІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

2.1. Динаміка чисельності

Успіх соціально-економічного розвитку держави прямо залежить від демографічної ситуації. Однак деструктивні явища в соціально-економічному житті України і особливо наслідки світової кризи поряд із погіршенням екологічної ситуації активізували здебільшого негативні демографічні процеси в країні. На сьогоднішній день фіксується значне скорочення чисельності населення, зниження рівня народжуваності при збереженні високих показників смертності, потужний міграційний вплив населення переважно працездатного віку, необґрунтоване для мирного часу скорочення середньої тривалості життя, старіння й погіршення здоров'я нації. Про негативні тенденції демографічного розвитку нашої держави свідчать дані Держкомстату: станом на 1 липня 2001 р. чисельність населення України становила 49084,6 тис. чол., з якого міське – 33395,8 тис. чол. і сільське – 15688,8 тис. чол. [648], а станом на 1 червня 2010 р. в країні проживало вже 45871,7 тис. чол., у тому числі міське населення складало 31473,9 тис. чол. і сільське – 14397,8 тис. чол. [649]. Отже, як видно із наведених даних, за дев'ять минулих років чисельність населення України зменшилася на 3212,9 тис. чол., з якого міське – на 1921,9 тис. чол. і сільське – на 1291 тис. чол.

Демографічна криза для України може мати руйнівні наслідки. Зокрема, зменшення чисельності населення як основного споживача матеріальних благ призведе до скорочення попиту й пропозиції, а відтак і звуження ринку, що поглибить процеси інфляції та в подальшому спричинить стагнацію економіки. До того ж в умовах невисокої продуктивності праці старіння населення і зниження народжуваності поряд з міграцією осіб переважно працездатного віку створюють небезпеку виникнення дефіциту трудових ресурсів та низький рівень

інтелектуального потенціалу країни. Окрім того, старіння населення та збільшення чисельності пенсіонерів посилює фінансовий тиск на економіку країни, а також навантаження на економічно активну частину населення, що суттєво погіршить його якісні параметри.

Таким чином, демографічні процеси, незважаючи на науково-технічний прогрес людства, диктують тенденцію його подальшого соціально-економічного розвитку. До того ж вони визначаються ефективною соціально-економічною політикою держави, яка передбачає соціальну стабільність, покращення рівня й якості життя народу: розвиток інфраструктури, поліпшення умов і оплати праці, зростання якості медичного обслуговування та створення надійної системи соціального захисту населення тощо.

З огляду на широке коло демографічних показників життєвого рівня, варто розмежовувати кількісні та якісні аспекти. Пропонуємо провести аналіз динаміки таких інтегральних демографо-статистичних характеристик рівня та якості життя сільського населення в роки хрущовської «відлиги»: його чисельності, яка змінюється під впливом природного і механічного приростів; а також якісних демографо-соціальних параметрів: середньої тривалості життя і здоров'я сільського населення. Дослідження змін зазначених показників, на нашу думку, дасть змогу максимально наблизитися до істини.

Внаслідок Другої світової війни Україна зазнала колосальних демографічних втрат: за різними даними, близько 8 млн. чол. і більше [639]. Чисельність населення республіки перевищила довоєнні показники лише в кінці 1950-х рр. і, за даними всесоюзного перепису 1959 р., складала близько 41 869 тис. чол. [205, с. 11]. Загальна чисельність населення республіки на початку періоду «відлиги» становила приблизно 39 млн. чол., а станом на 1 січня 1965 р. – вже 45,1 млн. чол. [223, с. 9], тобто зросла на 6,1 млн. чол.

Разом з тим в досліджуваній період спостерігаємо тенденції зменшення чисельності власне сільського населення. Його на початку досліджуваного періоду проживало приблизно 23,6 млн. чол., або 61 % від загальної кількості населення республіки, а за даними на 1 січня 1965 р. – близько 22,1 млн. чол., або

49 % [223, с. 9]. Як бачимо, сільське населення за 10 років зменшилося на 1,5 млн. чол., або 12 %, і вперше в українській історії за своєю чисельністю стало меншим за населення міст. Для порівняння варто зазначити, що міське населення за період хрущовського десятиліття зросло з 15,4 до 23,1 млн. чол., тобто на 7,7 млн. чол. Середньорічні темпи зменшення сільського населення за 1953–1962 рр. становили 0,5 % [443, с. 5].

Варто зауважити, що рівномірне зростання абсолютної чисельності населення, як міського, так і сільського, спостерігаємо в Закарпатській області. Частка сільського населення в цій області на 15 січня 1959 р. складала 71 % (655,3 тис. чол.) від усього населення області (920,2 тис. чол.) і до 1964 р. залишалася незмінною (716,2 тис. чол. з 1011,4 тис. чол.) [215, с. 10]. Як показують розрахунки, процеси зростання або незначного зменшення абсолютної чисельності сільського населення спостерігалися також в Івано-Франківській, Херсонській, Чернівецькій областях та Криму.

При аналізі динаміки змін чисельності сільського населення у досліджуваній період в регіональному розрізі, спостерігаємо тотальне зменшення відносної чисельності сільського населення по всій республіці (див. Додаток Б). Лідерами в цьому плані стали Херсонська, Чернігівська, Кіровоградська, Рівненська й Сумська області, де частка селян зменшилася на 7–11 %. В таких областях, як Івано-Франківська, Київська, Львівська, Миколаївська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська і Чернівецька, питома вага населення сіл скоротилася на 5–6 %. На нашу думку, це можна пояснити в основному розширенням свободи пересування мешканців сільської місцевості, диференціацією в рівні доходів населення, диспропорційним соціальним розвитком міста і села, що спонукало селян мігрувати до більш привабливих з точки зору рівня та якості життя територій.

Значна питома вага населення сільської місцевості була притаманна всім регіонам України, за винятком Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Харківської областей та Криму. Найменша частка аграрного населення впродовж досліджуваного періоду проживала і постійно зменшувалася на Донеччині (з 15 % у 1953 р. до 13 % в 1964 р.) та Луганщині (21 % у 1953 р. і

16 % в 1964 р.). Сільське населення значно зменшилося і в Дніпропетровській області. Так, наприклад, його чисельність, за даними переписів, станом на 17 січня 1939 р. становила 1067 тис. чол., або 47 % від усього населення області (2273 тис. чол.), а станом на 15 січня 1959 р. – вже 806 тис. чол., або 30 % (від 2705 тис. чол. усього населення області). Далі спостерігаємо продовження тенденції зменшення числа мешканців сіл при одночасному збільшенні загальної чисельності населення Дніпропетровщини. На кінець «відлиги» сільських жителів нараховувалося вже 757 тис. чол., або 25 % від 3087 тис. чол. всього населення [211, с. 7]. Варто звернути увагу на те, що мінімальна абсолютна чисельність сільського населення проживала в Криму (426 тис. чол.), проте його частка впродовж всього періоду «відлиги» залишалася незмінною і складала 35 % всього населення регіону. На нашу думку, це було пов'язано з плановим примусовим переселенням сільського населення з інших областей УРСР до Криму для його освоєння з метою піднесення показників сільськогосподарського виробництва.

Як показують розрахунки, в областях, яким була притаманна висока частка сільського населення (Вінницька, Волинська, Житомирська, Тернопільська), його зменшення в досліджуваний період було незначним і становило 3–4 %. Зокрема, станом на 15 січня 1959 р. у Вінницькій області сільське населення становило 1779 тис. чол. або 83 % з усього населення області (2142 тис. чол.), а вже станом на 1 січня 1965 р. – 1720 тис. чол. або 80 % всього населення (2147 тис. чол.) [210, с. 7]. Як бачимо, за п'ять років сільське населення зменшилося на 59 тис. чол., або 3 %. Аналогічно за цей же час в Житомирській області – на 79 тис. чол., або на 4 % (з 74 % у 1959 р. до 70 % у 1964 р. [212, с. 8]). Варто відзначити, що в останній області спостерігається тенденція скорочення як загальної чисельності населення, так і чисельності сільського при одночасному зростанні числа мешканців міст.

Судячи з наведених фактів, можна зробити висновок, що саме в роки «відлиги» процеси урбанізації в республіці починають набирати великих обертів. При одночасному збільшенні абсолютної чисельності всього населення республіки зменшується як абсолютна, так і відносна чисельність сільського населення. А в таких областях, як Дніпропетровська, Запорізька, Полтавська,

Сумська і Харківська, абсолютна чисельність сільського населення, зокрема у 1959 р. порівняно з 1939 р., зменшилася на одну чверть [443, с. 5].

Щоб пояснити причину змін чисельності сільського населення, варто вивчити динаміку показників природного приросту, на який впливають фактори народжуваності і смертності, а також механічного приросту внаслідок міграцій та адміністративно-територіальних перетворень. Аналізуючи динаміку показників народжуваності в досліджуваний період, спостерігаємо стійку тенденцію до падіння. Так, у 1953 р. число народжених на 1000 чол. становило 20,6, коли у 1964 р. – 16,5, тобто зменшилося на 4,1 [223, с. 13]. На середину 70-х рр. показник народжуваності досяг 13,9 % [545, с. 27]. На нашу думку, це можна пояснити процесом подовження тривалості життя, а отже й старіння населення, що погіршувало демовідтворювальний потенціал, та рядом інших факторів.

Чинники, які впливали на рівень народжуваності на селі, мали свої особливості. По-перше, падіння рівня народжуваності, на нашу думку, неможна остаточно зводити до наслідків Другої світової війни. Співвідношення статей – демографічна основа шлюбної структури населення. Тому будь-які його порушення впливали на рівень народжуваності. Статева диспропорція в сільській місцевості була викликана, зокрема, впливом міграційних процесів. Серед мігруючих велику питому вагу складала сільська молодь з переважанням чоловіків. Це було однією з причин вищих, ніж у містах, темпів падіння рівня народжуваності.

По-друге, важливим фактором, який негативно позначився на стані народжуваності в українському селі, було стрімке старіння його населення. При падінні рівня народжуваності і смертності, при подовженні середньої тривалості життя відбулося збільшення групи людей похилого віку. В той самий час зменшується чисельність осіб репродуктивного віку, в результаті чого втрачає оберти демовідтворювальний процес.

По-третє, на рівень народжуваності суттєвий вплив мала активна демографічна політика держави, показники рівня життя населення, традиції та демографічні установки сільської сім'ї, її соціально-економічна роль та функції.

Дослідження показують, що, наприклад, схильність до абортів була притаманна здебільшого жінкам, які проживали в місті. Про це свідчить той факт, що, за архівними даними, у 1953 р. відсоток абортів в числі вагітних жінок сільської місцевості становив 10,9 %, в той час як в містах паралельно із збільшенням показників народжуваності цей відсоток складав 40,7 [137, арк. 107]. Варто зазначити, що відміна заборони на аборти, яка відбулася 23 листопада 1956 р. [647], визначального впливу на динаміку рівня народжуваності на селі не мала.

По-четверте, зміна соціального статусу сільської жінки, зростання рівня зайнятості, розширення сфери її інтересів поза сім'єю тощо зумовлювали поступову деформацію шлюбно-сімейних процесів і негативно впливали на демовідтворення. За офіційними даними, наприкінці 1950-х рр. серед у третині від загальної кількості сільських сімей (5784 тис.) головою була жінка [205, с. 207]. Середній розмір сім'ї становив 3,7 чол. [205, с. 208]. В сім'ях почала набувати поширення практика планування народження дитини, особливо другої чи третьої. Як свідчать статистичні дані, черговість народження в 1945–1949 рр. була 2,5, а в 1960–1964 рр. – вже 1,9, частка первістків збільшилась відповідно з 43 до 47 %. Цей факт означав те, що приблизно половина нових сімей мала у своєму складі лише одну дитину [325, с. 66]. На нашу думку, тенденцію до зменшення розмірів сільських сімей можна пояснити тими соціально-економічними змінами, що відбувалися в період «відлиги». В умовах активних процесів механізації та індустріалізації відпадала потреба в додатковій робочій силі при утриманні особистого селянського господарства. До того ж хрущовська політики щодо його обмеження посилила дію цього чинника. Окрім того, підтримка дітей у старості ставала менш потрібною після зростання соціальної захищеності літніх людей внаслідок пенсійних реформ 1956 і 1964 рр.

Окрім народжуваності, демографічні зміни визначають показники смертності. Аналіз динаміки коефіцієнтів смертності свідчить про те, що в післявоєнні роки в Україні мало місце зниження рівня смертності у всіх вікових групах. Максимальне зменшення смертності спостерігалось в молодших вікових групах, мінімальне – в старших. Рівень смертності в республіці у 1950 –

1960-х рр. в порівнянні з попередніми роками був значно меншим: у 1940 р. він становив 18 % на 1000 чол. населення, у 1950 – 9,7 %, а у 1965 – лише 7,3 % [587, с. 70]. За період «відлиги» коефіцієнт смертності зменшився з 8,1 у 1953 р. до 7,0 у 1964 р. [223, с. 13].

При аналізі природного руху сільського населення в регіональному розрізі, помічаємо, що кількісно гарні показники народжуваності при відносно невисоких показниках смертності були притаманні західноукраїнському регіону. Так, у Закарпатській області показник народжуваності у 1953 р. складав 26,6 на 1000 чол. і хоча до 1964 р. дещо зменшився, проте залишався порівняно з іншими областями досить високим – 23,0. При цьому значно впав рівень смертності: з 11,3 у 1953 р. до 6,5 у 1963 р. [213, с. 15]. Дещо менший природний рух спостерігається в інших регіонах. Так, у Вінницькій області показник народжуваності на 1000 чол. населення у 1950 р. складав 22,4, у 1960 р. – 19,2, а у 1964 р. – вже 15,5. Разом з тим зменшився, хоча й не так помітно, показник смертності: з 8,7 у 1950 р. до 7,6 на 1000 чол. населення у 1964 р. [443, с. 9]. В Житомирській області число народжених на 1000 чол. у 1954 р. становило 24,1, а у 1964 р. – 18,6. Показник смертності за 1954–1964 рр. змінився відносно незначно: з 8,2 на 1000 чол. населення до 7,0 [212, с. 12]. У Дніпропетровській області показник народжуваності становив у 1954 р. 20,0 на 1000 чол., у 1964 р. – 16,5. Як показують цифри за період 1954–1964 рр., він зменшився на 3,5. В той самий час показник смертності залишився майже незмінним: 6,7 на 1000 чол. населення у 1954 р. і 6,4 – у 1964 р. [211, с. 11].

Крім того, варто звернути увагу на такий яскравий показник демографічної ситуації, як смертність дітей віком до 1 року. У 1953 р. цей показник на 1000 народжених складав 64, а в 1964 р. – вже 22 [223, с. 13], тобто зменшився втричі. За архівними даними, основною причиною смертності дітей, зокрема в гірських районах республіки, у 1956 р. були хвороби: запалення легенів (72,5 %), шлункові захворювання (9,4 %) і спазмофілія (5,6 %)» [153, арк. 24–25]. Загалом смертність дітей в сільській місцевості була вищою, ніж у містах [292, с. 33]. Це можна пояснити високим ступенем травматизму й нещасних випадків, недостатнім

доглядом за дітьми, низькою санітарно-гігієнічною культурою та високим рівнем захворюваності в селі.

Якщо проаналізувати детальніше динаміку кількісних змін у складі сільського населення в період між переписами 1959 і 1970 рр. (див. Додаток А), відзначаємо збільшення його за рахунок природного приросту на 2203 тис. чол., зменшення внаслідок міграцій – на 2500 тис. чол. та за рахунок адміністративно-територіальних перетворень – на 987 тис. чол. З наведених даних видно, що в структурі загального приросту населення сільської місцевості більшу питому вагу (61,3 %) складала два останні показники (44,0 і 17,7 % відповідно [345, с. 15]). Отже, головним фактором, що впливав на зменшення кількості сільського населення на користь міського був його не природний, а механічний рух. Міське населення у своїй чисельності зростало за рахунок механічного приросту, в той самий час сільське населення зменшувалося як за рахунок міграційного відпливу, так і переходу значної кількості сільських поселень до ряду міст та поселень міського типу. Тому відтворення чисельності міського населення відбувалося першочергово в результаті міграцій та адміністративно-територіальних перетворень.

Механічний приріст міського населення за рахунок сільських місцевостей був характерний для всіх без винятку областей України, причому на сході республіки абсолютна величина цього приросту перевищувала показники на заході. Найбільший механічний приріст міського населення за рахунок сіл мав місце у Дніпропетровській, Київській, Луганській, Львівській, Донецькій, Харківській областях, високим він був у Кримській, Одеській, Запорізькій, Полтавській областях [624, с. 14].

Міграційні процеси були яскравими виразниками реакції населення на рівень життя. Величина і спрямованість міграційних процесів визначалися територіальними відмінностями в умовах проживання. Провідне місце серед переміщень сільського населення в роки «відлиги» за кількістю мігрантів займали соціально-економічні або трудові міграції, які в більшості випадків були маятниковими [640]. Сільські мешканці їздили на роботу або навчання в місто і

поверталися назад додому в село, здійснюючи поїздки за принципом маятника. Такий рух населення тільки умовно можна назвати міграціями, бо люди не змінювали місця проживання. Районами з найбільшою інтенсивністю маятникової міграції в республіці були західний, що охоплював Львівську, Івано-Франківську та Закарпатську області і південно-східний, що включав територію Донбасу, Нижньої Наддніпряни та Харківської області. Основною причиною маятникових міграцій у західному районі було аграрне перенаселення краю. Південно-східному району був притаманний високий рівень індустріального розвитку, урбанізації, розгалужена соціальна інфраструктура. Загалом в оцінці маятникової міграції сільського населення відзначаємо дві сторони медалі. З одного боку, робота в місті відкривала широкі можливості для мешканців безперспективних сільських населених пунктів, сприяла уникненню масового безробіття, зростанню кваліфікаційних характеристик кадрового складу села. Але з іншого боку, селянин-мігрант у результаті переміщення до міста перетворювався на найманого робітника промисловості, втрачав виробничі зв'язки з традиційно усталеною системою ведення господарства, що безпосередньо впливало на кардинальні зміни психології селянина як споконвічного господаря землі.

Поширеним в роки «відлиги» було явище відхідництва або сезонна міграція сільського населення. Вона зумовлювалась сезонним характером сільськогосподарського виробництва та деяких галузей промисловості. Так, в Харківській області на січень 1959 р. нараховувалось 288 332 працездатних колгоспників, з яких 9760 були сезонними робітниками [62, арк. 16]. В листі від 22 лютого 1957 р. інспектор з перевірки гірських районів Дрогобицької області доповідав секретарю ЦК КПУ: «В області, а особливо в гірських районах, є велика кількість незайнятого постійною працею населення, значна частина якого раніше відправляється на сезонні відхідні заробітки або виїздить в інші країни. Чимала кількість населення і зараз виїздить в період сезонних сільськогосподарських робіт на заробітки в південні області республіки... Зважаючи на те, що значна частина населення не бажає відриватися від своїх

обжитих місць і виїжджати в порядку переселення, виникає необхідність в організації відхідництва на сезонні роботи значної частини працездатного населення» [153, арк. 26–27]. На нашу думку, це свідчить про низький рівень життя селян та переможне бажання покращити свої умови проживання шляхом пошуку роботи з метою збільшення доходів. В даному випадку мова йде про умови життя та праці, які не відповідали вимогам часу і не задовольняли потреби населення.

Таким чином, добровільні міграційні потоки сільського населення були викликані, в першу чергу, різницею в рівні доходів у місті та селі, дисбалансом економічних можливостей між промисловістю і сільським господарством, контрастом розвитку міста і села. Збільшення темпів міграції було наслідком зростання рівня мобільності населення (зокрема внаслідок паспортизації селян), що свідчило про поступове послаблення економічної «прикріпленості» селянина до місця власного проживання або постійної роботи. Проте така свобода пересування селян спричинила виникнення регіональної диспропорції у розвитку соціально-побутової інфраструктури. Місто не було готове до такого напливу переселенців. Міграція селян за відсутності ефективних адміністративних механізмів її керування остаточно зруйнувала сільську поселенську базу, створила дисбаланс трудових ресурсів у різних галузях народного господарства, сприяла поступовому занепаду села, активізувала процеси депопуляції сільського населення.

Велика кількість сільського населення покидала свої домівки в пошуках кращої долі, але значна частина з них йшла на такий крок не з власної волі. В 1953–1964 рр. у зв'язку з хрущовськими перетвореннями в економіці, що були спрямовані на зростання показників розвитку народного господарства, насамперед аграрного виробництва, багато селян примусово змушені були залишати обжиті землі. За рахунок сільського населення влада прагнула подолати дефіцит трудових ресурсів у малолюдних степових просторах південних областей України та Криму. Компанія по масовому переселенню колгоспників планувалася ще в кабінетах Сталіна. Хрущов поставив її на рейки практичної реалізації. Так, за

постановами Ради Міністрів УРСР від 1954 р. переселенню до Миколаївської, Херсонської, Ворошиловградської, Черкаської областей УРСР підлягали 2 тис. сімей з Тернопільської області [19, арк. 109], 1100 сімей з Волинської області, 1048 сімей з колгоспів західних областей (здебільшого Забузького району) [18, арк. 171]. На роботу до колгоспів і радгоспів Одеської області в 1954 р. по факту було переселено 152 сім'ї: 136 з Вінницької і 16 з Дрогобицької області [16, арк. 109–110]. Лише протягом 1953–1956 рр. до південних областей Української РСР переважно із західних областей було переселено майже 42 тис. сімей [461, с. 247]. Це лише поодинокі приклади тієї масштабної акції, яка зробила свій вагомий внесок у процеси поступової депопуляції сільського населення.

Примусовий характер мали міграції сільських мешканців з регіонів будівництва рукотворних морів на Дніпрі. На початку 1960-х рр. було закінчено спорудження Каховської ГЕС, активно здійснювались роботи по переселенню людей з зони затоплення Кременчуцької та Дніпродзержинської ГЕС, проводились проектні розробки Київської та Канівської гідроелектростанцій. Так, наприклад, проект по спорудженню останніх передбачав затоплення 96 тис. га землі та переселення більше 10 тис. селянських родин [545, с. 144]. Переселення індивідуальних господарств було драматичним: люди відмовлялися їхати, а ті, що погодились, незабаром поверталися – ні житла, ні води, ні нормальних заробітків в місцях переселення не було [58; 59]. Цілі села зникали з карти, а їх мешканці виїздили працювати до міста.

На стан демографічної ситуації в сільській місцевості в досліджуваний період помітно вплинули адміністративно-територіальні перетворення. Саме на середину 1950-х – 1960-і рр. припало здійснення найважливіших реорганізацій, котрі сформували сучасну територіальну структуру республіки. Структура поселень є відображенням соціально-економічних умов життя людей. Вона визначає розміщення населення з його здатністю виконувати різного роду соціальні, економічні, екологічні та інші функції, а також створює суспільні відносини попиту і пропозиції, а відтак впливає на формування соціальної інфраструктури населеного пункту, зокрема сільського.

Сільські населені пункти почали інтенсивно зникати внаслідок ряду заходів, що насильно-бюрократично проводилися в рамках хрущовської надпрограми щодо ліквідації так званих «неперспективних» сіл. За підрахунками І. М. Романюка, в 1959 р. на обліку сільської поселенської мережі нараховувалося 42229 сіл, а в 1965 р. – вже 32788, тобто на 9441 населений пункт (22,4%) менше [507, с. 105]. Незначна частина з них була переведена до категорії міських, приписана і приєднана до суміжних міських або сільських населених пунктів, але переважна більшість знятих з обліку поселень припинила фізичне існування. Саме це призвело до істотного зрідження мережі сільських поселень, зниження рівня їх заселеності, погіршення інших параметрів поселенського потенціалу села [582, с. 69–70].

Процес ліквідації безперспективних поселень значних масштабів набув і в західноукраїнському регіоні. У сільській структурі розселення південно-західних територій характерною особливістю була значна кількість малих населених пунктів з кількістю мешканців до 50 чол., або так званих хуторів. Зокрема, станом на 20 червня 1954 р. з плану ліквідації хуторів Волинської області 9500 господарських дворів було розібрано 1517 будинків, на нові місця перевезено 1398 [20, арк. 130]. Вже станом на 1 листопада того ж року з хуторів було виселено 77 господарств (10,3 %) [20, арк. 198]. На 1 січня 1955 р. вісім західноукраїнських областей (Волинська, Дрогобицька, Рівненська, Львівська, Станіславська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська) нараховували 80 тис. господарств на хуторах з кількістю до 10 дворів. У тому ж році фактично зселені були 4,5 тис. хуторів, з яких 111 – за межі областей [33, арк. 116]. В 1955 р. найбільша кількість запланованих та фактично зселених селянських господарств припадала на Волинську область. Так, з 6 тис. згідно плану станом на 1 листопада 1955 р. було зселено 2055 господарств. Рівненська область була другою за масштабами ліквідації хуторів – з 4 тис. запланованих було зселено 1,3 тис. господарств [33, арк. 80]. У результаті активного наступу на невеликі поселення протягом 1957–1959 рр. кількість хуторів в Україні зменшилась у 7 разів [507, с. 101]. Ця досить масштабна, непродумана логічно акція не мала відповідних

засобів для організованого створення належних умов життя для людей, зселених з хутірських господарств.

На нашу думку, зміни поселенської структури в плані впливу на рівень та якість життя сільського населення мали дві сторони медалі. З одного боку, мешканці сотень так званих перспективних сіл, а також сільських населених пунктів, які перейшли до ряду міських, внаслідок збільшення фінансових асигнувань у розвиток їх соціальної інфраструктури, відчули значне покращення життєвого рівня, отримавши широкі можливості для задоволення власних життєвих потреб та духовної реалізації. А з іншого боку, адміністративно-територіальні перетворення для великої кількості сільського населення мала негативні наслідки, адже більшість сіл та хуторів була фактично приречена на ліквідацію. В умовах нестачі або повної відсутності об'єктів соціально-побутового чи культурно-освітнього призначення, заборони капіталовкладень у розвиток інфраструктури так званих неперспективних сіл відбувся масовий міграційний відтік мешканців таких сіл здебільшого до міст. При цьому левову частку мігрантів складала молодь та особи працездатного віку, в результаті чого активізувався процес старіння сільського населення. Всі ці явища зумовили опустошення великої кількості сіл та в кінцевому підсумку їх вимирання.

З огляду на специфіку міського середовища спосіб життя селян, які мігрували до міста, кардинально змінювався. В нових незвичних умовах вони були змушені починати все з нуля. Простора оселя з добротним особистим селянським господарством замінювалася в кращому разі тісною кімнаткою або її частиною в квартирі чи гуртожитку. Господарське бережливе ставлення селянина до землі і природи, традиційна любов до сільськогосподарської праці відходили у забуття в стінах індустріальних об'єктів. Колишні колгоспники, які звикли працювати в складних умовах, на промислових підприємствах міста виконували таку ж важку й брудну роботу, яку відмовлялися виконувати його корінні мешканці. І хоча доходи новоспечених робітників відносно зросли, нові умови їх роботи мало чим відрізнялися від виснажливої сільськогосподарської праці. Шкідливі екологічні характеристики міста (стан повітря і довкілля, погана якість

питної води, високий рівень галасу тощо) негативно впливали на фізичний стан та здоров'я недавніх мешканців сільської місцевості. А надлишок вільного часу призводив до виникнення таких соціальних девіацій, як алкоголізм, злочинність. Окрім того, стиралися споконвічні традиції та звичаї таких селян, духовна пам'ять. В умовах міста особливо змінювалися пріоритети та цінності сільської сім'ї, змінювався соціальний статус жінки. Мігранти з села до міста, незважаючи на те, що отримували ширші, ніж у селі, можливості для реалізації власних матеріальних, духовних, соціальних потреб, не мали належної якості їх задоволення. Як показує аналіз статистичних даних, наплив мігрантів у містах збільшував навантаження на соціально-побутові об'єкти інфраструктури, а темпи розвитку промисловості та житлового будівництва значно відставали від реальних потреб населення.

З усього зазначеного, можна зробити висновок, що в умовах міста відбулося відносне покращення рівня життя та разом з тим погіршення якості життя селянина, який мігрував. Чуже для такого селянина міське середовище, а саме новий міський простір та складний процес адаптації в ньому, нові люди і способи їх взаємодії, нові виробничі процеси, екологічний стан, нова соціальна структура, вищий рівень інформаційного обміну, інша якість життя формували відповідний соціально-психологічний тип особистості. З одного боку, розвиток мобільної, раціональної, благоустроєної, інформаційно багатой та готової до змін людини свідчило про суспільний прогрес, а з іншого – спричиняло появу негативних психоемоційних станів: психологічний дискомфорт, невпевненість, неврози й стреси, відчуття невизначеності, тривоги, самотності. Незважаючи на таку затьмареність майбутнього, тисячі селян мігрували до міста в пошуках кращого життя. Мотиви в кожного були різними. Невипадково саме за роки хрущовської «відлиги» вперше в історії республіки міське населення за своєю чисельністю перевищило сільське.

2.2. Медико-демографічні характеристики

В історіографії радянської доби проблема динаміки демографічних змін розглядалася здебільшого крізь призму кількісних вимірювань. Оцінка наслідків зменшення чисельності сільського населення в роботах радянських вчених, особливо другої половини 1950-х – 1970-х рр. була доволі оптимістичною. Автори пояснювали таку тенденцію реакцією селян на умови праці й побуту і в дусі часу трактували однозначно позитивно. Стрімкий процес урбанізації тлумачився як поступова реалізація завдань партії щодо подолання відмінностей між містом і селом, здійснення індустріалізації аграрного виробництва, покращення загального добробуту народу. Соціологи, економісти шукали причинно-наслідкові зв'язки між кількісним зменшенням чисельності сільського населення та його життєвим рівнем. Разом з тим менше уваги приділялося медико-демографічним характеристикам сільського населення, насамперед, середній тривалості життя та стану здоров'я. На нашу думку, вивчення, передусім, останнього є дуже важливим, адже здоров'я є необхідною складовою якості життя людини, її базовою потребою і безпосередньо залежить від умов життєдіяльності. Здоров'я визначає не лише персональне благополуччя кожного члена суспільства, а й здатність до економічної продуктивності, спроможність відтворювати людські здібності та реалізовувати потреби.

До найбільш об'єктивних якісних медико-демографічних параметрів рівня та якості життя населення належить середня тривалість життя, яка є відображенням всього комплексу соціально-економічних умов життя народу, його здоров'я, рівня медичного обслуговування. Після 1953 р. важливим фактором збільшення тривалості життя стало припинення широкомасштабних репресій. Особливо після того, як в лютому 1956 р. XX з'їзд КПРС на закритому засіданні різко засудив репресії і культ особи Сталіна. Не малу роль відіграли соціальні перетворення М. С. Хрущова. Це, насамперед, – масове житлове будівництво, покращення соціального забезпечення, ріст доходів населення. До середини 1960-х рр. в результаті санітарно-гігієнічної політики держави відбулося падіння основних

показників смертності, в першу чергу дітей та матерів. У період «відлиги» такі позитивні фактори, як покращення соціально-побутових умов життя людей, профілактика інфекційних захворювань, насамперед туберкульозу, досягнення охорони здоров'я і материнства, підвищення контролю над якістю питної води і продуктів харчування, зумовили прогресивну тенденцію збільшення середньої тривалості життя населення, в тому числі сільського. Так, у 1958–1959 рр. середня тривалість життя в республіці становила 70 років, зокрема для чоловіків – до 66 років, жінок – до 73 років, а вже у 1963–1964 рр. складала 72 роки (для чоловіків – 68, жінок – 74 роки) [325, с. 16–17]. В порівнянні з 1928–1929 рр. вона зросла в 1,5 рази. В другій половині 1960-х рр. процес росту середньої тривалості життя дещо призупинився, оскільки прогрес у боротьбі з інфекційними захворюваннями та удосконалення практики санітарно-гігієнічної профілактики досягли свого апогею, а серед причин смертності провідне місце посіли серцево-судинні та онкологічні захворювання, практичний досвід лікування та профілактики яких на той час був дуже обмеженим. Незважаючи на успіхи в розвитку медицини, стан здоров'я населення внаслідок забруднення довкілля погіршувався. Разом з тим негативний вплив на тривалість життя людей мали різного роду соціальні девіації: алкоголізм, паління, кримінальні злочини.

Зростання показників середньої тривалості життя, на перший погляд, свідчило про покращення життєвого рівня населення. Проте в сільській місцевості періоду «відлиги» ми спостерігаємо зворотній процес, який прогресує і на сучасному етапі розвитку нашої держави. В результаті подовження тривалості життя відбувається старіння сільського населення – постійне збільшення частки осіб старшого віку. Особливості демографічних процесів в Україні в досліджуваній період призвели до того, що найбільш інтенсивно скорочувалася найпродуктивніша група населення віком від 20 до 30 років. Якщо в 1959 р. кількість осіб віком до 14 років складала 27,3 % усіх мешканців села, віком від 15 до 59 років – 60,6 %, старше 60 років – 12,1 %, то аналогічні показники 1970 р. були значно «старішими» і становили відповідно 27,2, 55,8 та 17,0 % [545, с. 21]. До того ж з сільської місцевості мігрувала переважно молодь та економічна

активна частка людей, що врешті підірвало демовідтворювальну основу сільського населення, зумовило сталу тенденцію його старіння. Таким чином, знелюднення сіл вело до їх повної деградації та занепаду, оскільки відпадала потреба капіталовкладень у розвиток соціальної інфраструктури сільської місцевості, яку населяли літні люди. Разом з тим соціальне забезпечення значної кількості пенсіонерів та непрацездатних осіб лягало важким тягарем на сільські місцеві бюджети.

Аналізуючи медико-демографічні характеристики сільського населення в досліджуваній період, відзначаємо позитивні зміни в стані його здоров'я. В УРСР в післявоєнний період органи охорони здоров'я провели значну роботу з метою зниження та ліквідації інфекційних захворювань, в результаті чого такі захворювання, як малярія, туляремія, поворотний тиф та інші, були повністю ліквідовані. Так, в 1955 р. порівняно з 1940 р. значно знизилась показники захворюваності населення такими інфекційними хворобами, як черевний тиф і паратиф – в 4 рази, висипний тиф – в 5 разів, дифтерія – в 3 рази. Проте, як зазначалося в доповідній записці адміністративного відділу ЦК КПУ на адресу секретаря ЦК О. І. Іващенко 14 жовтня 1957 р., «внаслідок незадовільної роботи Міністерства охорони здоров'я УРСР та його місцевих органів по боротьбі з інфекційними захворюваннями населення загальна кількість інфекційних хворих в республіці у 1955 р. в порівнянні з 1940 р. збільшилась. Особливо зросла захворюваність дорослого населення дизентерією, дітей дитячими інфекційними захворюваннями: дизентерією і скарлатиною – більше ніж вдвічі, кором і коклюшем – в 1,2 рази. Порівняно з 1953 р. в 1955 р. у 8 разів зросла захворюваність поліомієлітом» [153, арк. 99]. Тобто, як бачимо, успіхи у подоланні одних хвороб компенсувалися поширенням інших.

Порушення строків госпіталізації хворих приводило до поширення епідемій. Закарпатський обком КПУ повідомляв завідувачому адміністративним відділом ЦК М. А. Кузнецову: «За останні місяці в області виникла епідемія дитячого паралічу – поліомієліту, особливо у Виноградівському, Берегівському, Тячівському, Іршавському районах – всього станом на 6 липня 1957 р.

zareєстровано 68 випадків, з них 5 смертельних» [153, арк. 122]. А 21 березня 1955 р. в листі ЦК КПУ заступник міністра охорони здоров'я УРСР П. Лещенко повідомляв: «В 1954 р. допущено зростання гострих кишкових захворювань в сільських місцевостях окремих областей і внаслідок цього в цілому по республіці. Так, мали місце спалахи черевного тифу в Турбівському районі Вінницької, Берегівському районі Закарпатської, Шевченківському районі Миколаївської областей. Поширення кишкових захворювань в сільській місцевості пояснюється, насамперед, більш тривалим і жарким літнім періодом в 1954 р., що при незадовільному санітарному стані сільських місцевостей, неналежної їх очистки від покидьків та бруду, відсутності відхідників вело до значного розмноження мух» [146, арк. 27]. Отже, як видно з наведених даних, причинами поширення інфекційних захворювань в сільській місцевості були незадовільна робота органів охорони здоров'я та низький санітарно-гігієнічний рівень поселень.

Дуже високими залишалися показники захворюваності мешканців села туберкульозом. За даними статистичного управління, станом на 1 січня 1954 р. по УРСР (без Кримської області) серед сільського населення було zareєстровано 125 102 хворих на туберкульоз, з них із вперше встановленим діагнозом – 18 906 чол. або 39,1 % від загальної кількості хворих туберкульозом серед сільського населення [146, арк. 44]. Порівняно з 1950 р. захворюваність на туберкульоз в республіці у 1960 р. зменшилася в 2,5 рази, а смертність від туберкульозного менінгіту – в 14 разів. Незважаючи на це, вказана захворюваність була досить значною і складала 16,2 чол. на 10 тис. населення. Всього на обліку в протитуберкульозних закладах УРСР знаходилося до 350 тис. хворих на активні форми туберкульозу [162, арк. 15]. Недоступність для пересічного селянина кваліфікованої медичної допомоги унеможливило ефективне лікування туберкульозу та сприяло подальшому поширенню цієї страшної хвороби. Так, за статистичними даними, в березні 1955 р., зокрема у Ворошиловградській області, не було жодного санаторію для лікування дорослих хворих легенеvim туберкульозом. У Вінницькій та Волинській областях діяло лише по одному

комбінованому санаторію для дорослих та дітей хворих туберкульозом [146, арк. 54].

Поширеними серед мешканців сільської місцевості були онкологічні захворювання. За архівними даними, серед сільського населення УРСР в 1954 р. нараховувалось 34 745 хворих на рак або 14,4 чол. на 10 тис. сільського населення. Особливо високою онкологічна захворюваність була серед сільських жителів Ворошиловградської (25,7 на 10 тис. населення), Харківської (24,2), Херсонської (22,9), Одеської (21,7), Чернівецької (19,5), Сталінської (19,4) областей [292, с. 90–96]. Злоякісні пухлини були однією із причин смертності населення, займаючи друге місце після хвороб серця та кровоносних судин [325, с. 54]. В УРСР існувала пряма залежність між рівнем народжуваності і обсягами онкозахворювання молочної залози, що впливало на репродуктивну функцію жінок генеративного віку. Аналіз загальних показників цієї патології свідчить про більш значне її поширення серед міського населення порівняно з сільським. Так, наприклад, показник вичерпної репродуктивності жінок сільських поселень республіки в 1962–1963 рр. був на 29 % вище відповідного показника для жінок міст [325, с. 55]. Найвищий рівень захворюваності раком був властивий Кримській області.

Серед жителів сільської місцевості набагато рідше, ніж у місті, фіксувалися випадки гастроентерологічних захворювань. Так, в довідці заступника начальника санітарно-епідеміологічного управління Міністерства охорони здоров'я УРСР Бірковського від 12 березня 1955 р. зазначалося, що «шлунково-кишкові захворювання серед сільського населення реєструються в значно меншій кількості, порівнюючи з міським населенням. При чому значну кількість хворих виявлено в селах навколо міст, наприклад, в Харківському сільському районі, Дніпропетровському приміському, Жовтневому районі Миколаївської області» [146, арк. 24].

Важливим показником стану здоров'я населення є його частота звернень за медичною допомогою. Інтенсивність звернень до лікарів мешканців села завжди була значно меншою, ніж у місті. Так, якщо на одного міського жителя в 1962 р.

припадало 9,5 відвідувань до лікарів, то на одного сільського (враховуючи відвідування до лікарів обласних та міських лікарень і диспансерів) – всього 2,52 відвідувань [90, арк. 11]. Особливо велику відмінність (в півтора-два рази) спостерігаємо у зверненнях з приводу інфекційних та паразитарних хвороб, психозів, неврозів та розладів нервової системи, хвороб органів дихання. На нашу думку, це залежало від доступності та забезпеченості різними видами кваліфікованої медичної допомоги, соціального та професійного складу населення, рівня загальної і санітарної культури, різного роду потреб тощо. Варто звернути увагу на те, що значно меншою була кількість звернень сільських жителів з приводу захворювань, для діагностики яких вимагалася компетенція лікарів вузьких спеціальностей, яких в сільській місцевості катастрофічно не вистачало. Наприклад, частота звернень з приводу захворювання органів зору в селах в середньому складала 7,4 на 1000 населення, коли в місті цей показник становив 26,2, з приводу захворювань уретростатевих органів відповідно – 17,6 і 23,8, з приводу ангін – 35,7 і 56,5 [292, с. 32]. В розрізі вікових категорій потрібно відзначити, що найактивніше за лікарською допомогою зверталася частина сільського населення віком від 40 до 49 років (770,5 чол. на 1000 населення даної категорії), найменше – від 60 років і старше (407,9 чол.) [292, с. 33].

Як показав аналіз архівних документів, основною причиною високих показників захворюваності була незадовільна робота органів охорони здоров'я щодо проведення санітарно-профілактичних та протиепідемічних заходів з метою зниження і ліквідації інфекційної захворюваності та покращення імунітету населення. Якість медичного обслуговування в селах залишалась на дуже низькому рівні. Окрім того, жителі сільських регіонів часто ігнорували необхідність звернення за лікарською допомогою. Серед причин нехтування завчасним зверненням до лікаря були: обмеження послугами малокваліфікованих фельдшерів (характерне для 49,3 % сільського населення), віддаленість лікарні (14,9 %), бездоріжжя (10,1 %), відсутність ознак хвороби (9,2 %), сімейні обставини (6,1 %), нестача транспорту (4,2 %), зайнятість (1,2 %), боязнь лікарів (1,0 %) та інші причини (4,0 %) [352, с. 62].

Розглядаючи питання здоров'я аграрного населення, потрібно врахувати той факт, що великий вплив на його стан мали умови й характер сільськогосподарської праці: тривалість робочого часу, зміст виробничого процесу, обладнання робочого місця, налагодження техніки безпеки, відпочинок під час перерв тощо. Трудова діяльність працездатного сільського населення відзначалася подвійною зайнятістю – в громадському та особистому господарстві, нерівномірним розподілом праці за сезонами року, більшою, ніж у місті, тривалістю робочого часу [279, с. 204]. Так, тривалість робочого часу у колгоспників (чоловіків) була на 37 % більше, ніж у працівників промисловості, а у жінок-колгоспниць – на 23,5 % [341, с. 64]. Робочий час в колгоспах залежав від багатьох факторів: обсягу робіт, пори роки, погодних умов, галузі виробництва. Так, наприклад, взимку робочий день колгоспника-тваринника тривав 11–12 годин, рільника – 7–8 годин, механізатора, будівельника – 7 годин. Влітку робочий день цих категорій працівників, за винятком тваринників, збільшувався від 7–8 до 9–10 годин на добу [486, с. 6].

Сільськогосподарське виробництво з його складними технологічними процесами вимагало від його учасників значної витрати сил, напруженої уваги, передбачення дій. Якщо в «традиційному» сільському господарстві основними негативними санітарно-гігієнічними факторами були надмірні фізичні навантаження і робота відбувалася здебільшого на відкритому повітрі, то в період хрущовського десятиліття великого поширення набула робота на машинах. Механізація аграрного виробництва, на нашу думку, мала двояке значення: з одного боку, вона полегшувала та мінімізувала важку фізичну працю, а з іншого – мали місце нові несприятливі для здоров'я фактори (галас, вібрація, запиленість тощо). Разом з тим, хочеться звернути увагу на те, що малокваліфікованість робітників-механізаторів, невміння працювати в умовах нових технологій, а також низький рівень охорони праці зумовлювали високий ступінь травматизму та нещасних випадків у процесі виробничої діяльності.

Окрім виробничих, на стан здоров'я населення впливали і невиробничі фактори. Серед них найбільш вагомими потрібно відзначити зміни в розселенні та

забудові сільських поселень. Значна концентрація населення у великих селах, основна частина яких забудовувалась вже не самодіяльно, а за генеральними планами, призвела до збільшення густини забудови в межах поселень. Хрущовська політика ліквідації відмінностей між містом і селом, створення своєрідних агроміст, ущільнення забудови сільських поселень призводили до збільшення техногенного навантаження в окремих районах країни, що погіршувало екологічну ситуацію.

У цьому зв'язку хочеться звернути увагу на те, що одним із визначальних факторів, які прямим чином негативно впливали на стан здоров'я населення, стали екологічні наслідки інтенсивної індустріалізації кінця 1950-х – 1960-х рр. Охорона навколишнього середовища безпосередньо залежала від асигнувань з державного бюджету, які здійснювалися за «залишковим» принципом. Недостатня увага, відсутність коштів, ігнорування важливості захисту навколишнього середовища ще більше загострювали екологічні негаразди. Процеси механізації та хімізації сільського господарства, застосування індустріальних технологій різко посилили їх негативний вплив на середовище. Процеси концентрації сільськогосподарського виробництва, насамперед тваринництва, часто відбувалися з порушенням санітарно-гігієнічних норм, що призводило до зростання територіальної нерівномірності впливу на середовище [279, с. 47]. Внаслідок механізації сільського господарства, насичення сільської місцевості автомобілями, тракторами, іншою сільськогосподарською технікою збільшувалися викиди продуктів згоряння, підвищення запиленості, забруднення придорожньої смуги.

Оцінюючи здоров'я аграрного населення в досліджуваний період, вважаємо доцільним зупинитися на негативних наслідках хрущовської компанії з всебічної хімізації промисловості й сільського господарства країни – виробництва та застосування мінеральних добрив і пестицидів. Так, наприклад, лише для Київської області з метою боротьби зі шкідниками цукрових буряків Рада Міністрів своїм розпорядженням від 11 лютого 1955 р. виділяла хлористого барію – 1 380 т, мінерально-масляної емульсії – 104 т, кремній-фторнатрію – 526 т,

гексахлорану 12 % – 846 т та ряд інших отрутохімікатів [143, арк. 1]. В процесі застосування хімічних добрив вимагався високий рівень культури виробництва, ретельне дотримання технології зберігання, перевезення, використання, дотримання правил техніки безпеки. Проте, як засвідчив аналіз документів, ці вимоги, на жаль, не завжди дотримувалися. Багаточисельні порівняння стану здоров'я населення в районах з різними рівнями використання пестицидів показали прямий зв'язок із захворюваннями серцево-судинної та нервової системи, злоякісними пухлинами: в зонах інтенсивного використання пестицидів рівень захворюваності населення був вищим. Хімічна «ейфорія» найгіршим чином вплинула на стан навколишнього середовища. Як згадував про літо 1949 р. у своїх спогадах зять М. Хрущова О. Аджубей, «в ту пору в Дніпрі, ще не отруєному пестицидами, гербіцидами, відходами хімії, жила, розвивалась і ловилась чудова риба – судаки, ліні, окуні, шуки» [252, с. 16].

У зв'язку з тотальним хімічним та бактеріологічним забрудненням вододжерел унаслідок інтенсивного застосування отрутохімікатів у сільському господарстві загострилась проблема водопостачання сільського населення. Як засвідчують архівні матеріали, неякісна за своїм складом вода становила найбільшу загрозу для здоров'я населення. Невідповідність питної води нормативним вимогам була головною причиною поширення в сільській місцевості багатьох інфекційних хвороб – гепатиту, вірусних інфекцій, інфекцій бактеріальної природи. Так, в листі ЦК КПУ 21 березня 1955 р. заступник міністра охорони здоров'я УРСР П. Лещенко пояснював причину зростання кількості гострих кишкових інфекційних захворювань в сільських районах республіки: «В ряді випадків причиною спалахів гострих кишкових інфекційних захворювань (наприклад, в с. Грем'яч Чернігівської, с. Турбів Вінницької областей) був незадовільний санітарний стан колодязів громадського користування» [146, арк. 28]. В с. Меснятино Ізяславського району Хмельницької області за період з 12 квітня по 6 травня 1955 р. черевним тифом захворіло 19 чоловік. Як показали архівні дані, всі ці хворі споживали воду з одного непорядкованого згідно санітарних норм колодязя [146, арк. 140].

Отже, такі якісні зміни, як зростання доходів, розвиток інфраструктури, удосконалення умов праці внаслідок механізації та автоматизації основних трудомістких процесів, створили передумови для зниження рівня захворюваності та інвалідності серед сільського населення, подовження тривалості активного життя. Окрім того, такі позитивні тенденції зумовлювалися підвищенням якості медичного обслуговування сільського населення з наданням більш кваліфікованої медичної допомоги. Однак, через незадовільний рівень санітарно-гігієнічної культури, відсутність елементарних соціально-побутових умов, надмірну трудову завантаженість якості здоров'я сільського населення залишалася низькою. Окрім складових рівня життя, серед факторів, що впливали на стан здоров'я сільського населення і вирізняли його на тлі міського, визначальними були обмежені можливості щодо задоволення потреб в медичній допомозі (територіальна віддаленість лікувально-профілактичних закладів, їх слабка матеріально-технічна база, дефіцит медперсоналу, малорозвинута транспортна інфраструктура тощо).

Таким чином, простеживши динаміку кількісних та якісних змін у складі сільського населення в досліджуваній період, можна зробити наступні висновки. По-перше, в результаті дії комплексу чинників, а саме зменшення природного і механічного приростів, відбулося скорочення як абсолютної чисельності сільського населення, так і частки сільських жителів в загальній структурі населення республіки. Гірші, ніж у місті, соціально-побутові умови життя, нижчий рівень доходів, низька санітарно-гігієнічна культура поряд з іншими негативними явищами спричинили падіння рівня народжуваності сільських мешканців при збереженні високих показників смертності. Разом з тим мали місце поступове старіння сільського населення та помітні статеві диспропорції, що призвели до підриву природної основи демовітворювальних процесів на селі.

По-друге, зросла роль фактору механічного приросту. Зменшення кількості сільських жителів відбулося, головним чином, за рахунок міграцій: добровільно-індивідуальних та примусових. Добровільні міграції мали суб'єктивні причини, були зумовлені різницею в життєвому рівні жителів міста і села та бажанням покращити реальність. Планові переселення в примусовому порядку радянське

керівництво організовувало з метою концентрації трудового потенціалу країни для відбудови народного господарства, забезпечення колгоспів і радгоспів робочою силою за рахунок окремих поселень з інших регіонів України. В нових для селянина умовах міста відбулася трансформація його соціально-психологічного стану, складний процес адаптації та зміни життєвих орієнтирів.

По-третє, на динаміку чисельності великий вплив мали ініційовані хрущовським керівництвом адміністративно-територіальні перетворення. Такі непродумані логічно грандіозні акції, як укрупнення господарств, ліквідація неперспективних поселень, створення агроміст тощо, завдали тяжкого удару по трудовим ресурсам села, призвели до руйнації його поселенської структури і започаткували процес поступової депопуляції сільського населення.

По-четверте, в роки «відлиги» якісно змінилися медико-демографічні характеристики сільського населення: зросли показники середньої тривалості життя, знизився рівень захворюваності. Поширення застосування у медицині новітніх лікувальних технологій, а також практика соціально-гігієнічної профілактики сприяли зменшенню інфекційних захворювань. Натомість на перший план почали виходити патології серцево-судинної системи та онкологічні захворювання. В цей період часу у зв'язку з відсутністю практичного досвіду лікування й профілактики туберкульозу залишалася напруженою епідемічна ситуація в сільській місцевості. Збільшилася кількість захворювань, пов'язаних із погіршенням екологічного стану, оскільки господарські акції М. Хрущова в області сільського господарства, зокрема всебічна хімізація, завдали непоправної шкоди навколишньому середовищу: спричинили забруднення і дефіцит питної води, ерозію ґрунту, збільшення викидів у атмосферне повітря тощо. Разом з тим інтенсифікація сільського господарства, концентрація виробництва, а також стрімка урбанізація спричинили появу нових виробничих факторів (вібрація, інтенсивний галас, запиленість тощо), які негативно впливали на здоров'я сільських трудівників та викликали нові форми патології.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПАРАМЕТРИ РІВНЯ ТА ЯКОСТІ ЖИТТЯ

3.1. Доходи і витрати

Важливими соціально-економічними індикаторами рівня та якості життя є доходи і витрати населення. В наукових працях радянського періоду питання доходів і витрат населення висвітлювалося в контексті усталених методологічних засад з чітким дотриманням партійного підходу. Реальні доходи визначалися як узагальнюючий показник рівня життя народу. Формування і зростання доходів населення в дусі часу трактувалося як закономірне явище в умовах соціалістичного суспільства, в якому долаються надмірна диференціація доходів і відмінності в життєвому рівні різних соціальних груп. З точки зору радянських науковців, зростання доходів населення відображало суспільний прогрес соціалістичної держави, його цілеспрямований рух на шляху до більш повного задоволення потреб всіх членів соціуму. Сьогодні серед економістів панує думка, що доходи населення не є тим ключовим фактором, який визначає життєвий рівень. Відтворення трудових ресурсів, довголітнє й здорове життя, збереження навколишнього середовища, доступність благ культури і науки, творча та громадська активність, духовний розвиток для окремої особистості й держави в цілому є більш вагомими цінностями, часто важливішими за матеріальний достаток. Високі доходи людини ще не гарантують гідні умови її життя без можливостей працювати, підвищувати кваліфікаційний рівень, духовно розвиватися, користуватися соціальними послугами, послугами закладів торгівлі, побутового обслуговування тощо. Доходи розширюють діапазон можливостей людей в задоволенні їх потреб, але цілком не визначають рівень та якість життя. Такі висновки підтверджує той факт, що в умовах тоталітарної держави, зокрема в роки хрущовської «відлиги», зростання доходів і накопичення грошей у

населення не забезпечувало цілковитого доступу до товарів та послуг: вимагалися розвинута соціально-побутова інфраструктура, забезпеченість продуктами харчування, товарами щоденного вжитку, медикаментами, а, з огляду на тотальний дефіцит, велике значення мали знайомства, блат, вміння «домовитися».

В досліджуваний період у складі зайнятого сільського населення найбільшою була питома вага колгоспного селянства: його відсоток становив в середньому 75,5 [474, с. 13]. Документи обстежень бюджетів колгоспників свідчать, що більшу частину виробничого часу селяни витрачали на роботу в громадському виробництві (див. Додаток В): у 1953–1955 рр. в бюджеті часу працездатних чоловіків на роботу в колгоспі припадало в середньому 74,2 %, жінок – 57,8 %. Разом з тим середній показник витраченого часу на роботу в державних і кооперативних організаціях та особистому присадибному господарстві в ці роки складав для чоловіків – 16,4 і 9,4 % відповідно, для жінок – 8,2 і 34 % [105, арк. 9]. Як бачимо, теоретично добробут більшості сільських сімей та їхні можливості щодо задоволення щоденних потреб в більшій мірі безпосередньо залежали від роботи в колгоспі.

Однак архівні дані свідчать, що частка витрат виробничого часу в громадському виробництві не була прямопропорційною частці доходів від нього в сукупному доході колгоспної родини. У 1953 р. частка надходжень до бюджету сільської сім'ї від громадського виробництва складала 37,2 %, у 1954 р. – ще менше – 31,0 %, що було пов'язано з несприятливими погодними умовами та зменшенням врожайності [105, арк. 15]. На початку 1960-х рр. частка прибутків від колгоспу в сукупному доході сім'ї зросла і складала вже приблизно 40 %, однак вона була меншою за прибутки від особистого присадибного господарства, частка яких була 45 % [110, арк. 23]. Статистичні дані свідчать, що питома вага оплати праці в сукупному доході колгоспників наприкінці досліджуваного періоду складала приблизно 40–45 %, тоді як у працівників промисловості – більше 80 % [341, с. 64]. Очевидним є те, що роль надходжень з громадського виробництва у формуванні бюджету сільської сім'ї в досліджуваний період не

була визначальною, а оплата праці в колгоспі була набагато нижчою за фізичне навантаження та трудомісткість робіт.

Дохід колгоспника складався з натуральної та грошової частини загального прибутку господарства, який формувався в результаті його річної господарської діяльності після виконання всіх зобов'язань перед державою, оплати роботи машино-тракторних станцій (до реформи їх реорганізації 1958 р. та передачі техніки колгоспам) і створення неподільних фондів. Протягом року колгоспнику відповідно до обсягу і якості виконаних робіт нараховувалися трудодні. Оплата праці колгоспника не мала гарантованого характеру, на відміну від селянина, який працював в радгоспі за наймом і отримував за результати своєї праці твердо визначену оплату. При регулюванні оплати праці не враховувались рівень складності сільськогосподарських робіт, особливий характер праці, практично не застосовувались заходи матеріального стимулювання. Розмір трудодня в кінцевому підсумку залежав від обсягів зібраного врожаю, забезпеченості колгоспу засобами виробництва, трудовими ресурсами, собівартості продукції тощо. Тому в деяких колгоспах селяни хоча й виробляли достатньо трудоднів, однак в силу різних обставин отримували на них менше продукції, ніж колгоспники більш міцних господарств. Так, в листі секретаря ЦК КПУ О. І. Кириченка від 9 жовтня 1954 р. на адресу голови Ради Міністрів СРСР Г. М. Маленкова знаходимо: «В зв'язку з посухою в поточному році у Полтавській області, в тому числі і в колгоспах Миргородського району, оплата праці колгоспників була нижчою, ніж за минулі роки» [138, арк. 58]. Аналогічною була ситуація в багатьох інших колгоспах [138, арк. 61–62].

Таким чином, трудодень негативно позначався на рівні доходів селян, оскільки його виплата не була чітко регламентована і відбувалася аж в кінці календарного року. Надмірне фізичне навантаження та трудомісткість робіт в колгоспі дуже часто не виправдовувало себе, знецінювало працю селянина і придушувало мотивацію. Все це породжувало відсутність зацікавленості сільських трудівників у результатах своєї діяльності, гальмувало розвиток

сільськогосподарського виробництва, спричиняло надмірну міграцію населення до міст.

В досліджуваній період зросла частка грошових надходжень від колгоспу по трудовнях і додатковій оплаті праці. Так, якщо у 1952 р. вона складала в середньому 16,9 % від сукупного доходу сім'ї, то у 1953 р. – вже 20,7 %, у 1954 – 20,9 %, у 1955 – 24,4 % [105, арк. 24], у 1961 – 39,9 % [110, арк. 23]. Найбільшу частку грошових доходів в загальній сумі прибутків мали колгоспні родини південних районів республіки, найменшу – західних і лісостепових. Тоді як у 1954 р. селянська сім'я південних областей від колгоспу отримувала 24,7 % сукупного доходу, а в 1955 р. – вже 28,1 %, то сім'я західних областей у 1954 р. – 18,7 %, а у 1955 р. – 22,3 % [105, арк. 25]. Частка грошових надходжень від громадського виробництва до бюджету колгоспних сімей лісостепових і поліських районів мало чим відрізнялася від західних. Зокрема, у 1955 р. грошові надходження з колгоспу на одне господарство південних областей складали в середньому 1807 руб., західних – 1140 руб., лісостепових та поліських – 1120 руб. [105, арк. 15]. Як бачимо, найбільші прибутки від громадського виробництва мали колгоспні родини Півдня України. В середині 1950-х рр. у Дніпропетровській області найбільший грошовий дохід від колгоспу до родинного бюджету становив 8247 руб., Миколаївській – 8224 руб., Одеській – 7542 руб. [104, арк. 18–20, 27–28, 29–30], тоді як в Чернігівській – 4735 руб., Львівській – 3016 руб. [104, арк. 38–39]. Найменші розміри грошових надходжень від колгоспу до бюджету сільської сім'ї були у Вінницькій, Волинській, Київській областях [104, арк. 12–22].

Аналіз матеріалів бюджетних досліджень показав, що до 1958 р. надходження до селянської родини від колгоспу стрімко зросли. В цілому по Україні у 1958 р. дохід від колгоспу в середньому на сім'ю складав 524 руб. (в цінах 1961 р., після проведення грошової реформи), або 38,4 % від сукупного доходу, проти 359 руб. (37,2 %) у 1953 р. [110, арк. 23]. Сукупний грошовий дохід обстежених сімей колгоспників Волинської області в 1955 р. порівняно з 1952 р. збільшився в 1,6 рази (див. Додаток К). Якщо в 1952 р. з колгоспу було отримано в середньому на одне господарство 231 руб., то в 1955 р. – 1399 руб., тобто

грошовий дохід на трудовні зріс більш ніж у 6 разів, а його питома вага збільшилася з 8 % в 1952 р. до 31 % в 1955 р. [106, арк. 5]. У Київській області в 1955 р. колгоспники отримали грошей за роботу в громадському виробництві на 93,3 % більше, ніж у 1952 р., проте в структурі сукупних грошових доходів надходження з колгоспу займали четверте місце і склали в 1955 р. 17,1 % проти 14,6 % у 1953 р. і 12 % у 1952 р. [106, арк. 22] (див. Додаток М). Сукупні доходи сільської сім'ї Львівської області у 1958 р. в порівнянні з 1953 р. зросли в 1,6 рази, а грошові надходження з колгоспу збільшилися більш ніж втричі (див. Додаток Ж). В Полтавській області сукупні грошові доходи сімей колгоспників у 1958 р. порівняно з 1953 р. також зросли в 1,6 рази, прибутки від колгоспу – на 10 % (див. Додаток З). Грошові доходи колгоспних сімей Миколаївської області в 1958 р. порівняно з 1952 р. збільшилися в 2,2 рази, оплата трудовнів – більш ніж у 8 разів і в сукупному доході складала 35,9 % (див. Додаток И).

Однак після 1958 р. темпи зростання доходів селянської родини, в тому числі від колгоспу, дещо уповільнилися, що було зумовлено екстенсивним розвитком сільськогосподарського виробництва (див. Додаток Д). За 1953–1961 рр. сукупні доходи колгоспної сім'ї зросли в середньому на 69,4 %, а доходи від громадського господарства – на 64,8 %. При цьому останні найбільше зросли у Вінницькій, Чернігівській, Київській, Волинській областях [110, арк. 25]. Проте доходи від колгоспу в цих областях все одно залишалися меншими за аналогічні показники в Миколаївській, Дніпропетровській, Одеській областях (див. Додаток Е). Питома вага надходжень до бюджету сім'ї від колгоспу значно збільшилася в родині колгоспників Полтавської області – з 34 % у 1960 р. до 44 % у 1961 р., Харківської – з 37 % до 47 %, Одеської – з 41 % до 49 % відповідно [110, арк. 60]. В цілому по республіці грошові доходи колгоспів за 1958–1964 рр. зросли всього лише в 1,5 рази: у 1958 р. вони становили 3400 млн. руб. [225, с. 316] і до 1964 р. досягли тільки 5315 млн. руб. [223, с. 337]. Втім, якщо порівнювати з 1953 р., потрібно зазначити, що грошові доходи колгоспів підвищилися приблизно на 80 %.

Незважаючи на зростання, розміри оплати праці в громадському виробництві не відповідали витратам зусиль та часу на роботу в ньому. Так, у 1958–1960 рр. в

структурі виробничого часу сільського трудівника на роботу в колгоспі припадало 56,8 %, у 1961 р. – 55,9 % [110, арк. 60], а частка доходів за цю роботу була менше половини сукупних доходів.

В досліджуваний період в структурі прибутків від громадського виробництва зросли натуральні надходження. Зокрема, за даними бюджетного обстеження у 1953 р. надходження зернової продукції з колгоспу на одне господарство складало 861 кг, у 1954 р. (найбільш неврожайному) – 576 кг, а у 1955 р. – 1110 кг [105, арк. 11]. Внаслідок зростання надходжень продукції рослинництва з колгоспу, а також з присадибного господарства в бюджеті сімей збільшилися залишки зерна, картоплі, овочів, баштанних, які колгоспники спрямували на продаж та особисте споживання (див. Додаток Н). Окрім того, в більшості господарств за роботу по трудовим і додатковій оплаті збільшилася видача молока. Так, у південних областях надходження молока з колгоспів в 1955 р. порівняно з 1954 р. збільшилося у 8 разів. Зокрема, в Миколаївській області за рахунок широкого застосування додаткової оплати праці на тваринницьких фермах надходження молока з колгоспу збільшилося більш ніж у 17 разів [105, арк. 14]. Внаслідок цього зросли обсяги продажу молока на ринку.

Аналіз архівних матеріалів показав, що в багатьох артілях оплата за вироблені трудові в натуральному еквіваленті не забезпечувала навіть мінімальних умов проживання сільської сім'ї. Так, за довідкою інструктора сільгоспвідділу ЦК КПУ щодо перевірки рівня життя мешканців сіл Запорізької та Дніпропетровської областей (1954 р.), працівниця колгоспу ім. Щорса Оріховського району Запорізької області А. Довженко, яка утримувала всю родину у складі чотирьох осіб, за 462 відпрацьованих трудові отримала лише 1,4 ц хліба. В розмові з інструктором вона заявила, що «запаси хліба вже вичерпуються, картоплі та соління немає, мала корову, яку продала, бо не було чим годувати та потребувала грошей» [138, арк. 85]. Інструктор також констатував матеріальне становище інших жителів сіл: «Працівниця колгоспу ім. Куйбишева Л. Борисенко (склад сім'ї – 3 чол., чоловік загинув на фронті) відпрацювала 398 трудові, за що отримала 119 кг зерна. Соління немає,

картоплі купила всього 40 кг, на дитину отримує пенсію 40 руб. в місяць. Корови немає, є теличка. Живе дуже бідно» [138, арк. 87]. Розсильна контори правління колгоспу «Комунар» Софіївського району Дніпропетровської області, яка своїми силами утримувала двох дітей (чоловік загинув на фронті), за рік роботи отримала 1,2 ц хліба, картоплі та соління не мала, отримувала пенсію на дитину 50 руб. в місяць. Жила дуже бідно. Через відсутність взуття, коли збиралася на роботу, викликала дочку зі школи, взувала її взуття та йшла працювати [138, арк. 95].

В деяких колгоспах з метою виконання планового зобов'язання перед державою керівництво виділяло мінімум виробленої продукції на оплату трудоднів. В результаті колгоспники, які мало того працювали без будь-якої мотивації, та ще й не отримували заслуженої винагороди. Так, серед архівних документів зустрічаємо наступне: «Хліб з колгоспів вивозять з-під молотарки. В більшості колгоспів за півроку видано на трудодень по 500 г хліба, колгоспники самі усвідомлюють, що більше не отримають, оскільки хліб вивозять весь незалежно від виконання плану. Постає питання: на що колгоспник повинен жити сам, за що годувати сім'ю, худобу і т.д. Він за останні гроші їде за 40–70 км в місто й стоїть по декілька днів у черзі для того, щоб купити кілька буханок хліба, які при цьому дістаються не всім... Колгоспні маси пригнічені і незадоволені подібним образом життя» [138, арк. 67]. Отже, як бачимо, ситуація із виплатою трудоднів була незадовільною, що викликало обурення сільських мас і пасивні протести, призводило до виникнення різного роду соціальних девіацій. Це в свою чергу знецінювало сільськогосподарську працю та знижувало інтерес колгоспників у її результатах.

У другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. в структурі сукупних доходів селянської родини помітно зменшилася частка натуральних надходжень від колгоспу. Якщо у 1956 р. за роботу в громадському виробництві до родинного бюджету надходило в середньому 1132 кг зернових, то в 1961 р. – 896 кг [110, арк. 65]. Коли в 1958 р. питома вага натуральних надходжень за роботу в колгоспі по трудодням і додатковій оплаті в сукупному прибутку складала 46,1 % (в тому числі зерном – 33,6 %, продуктами тваринництва – 2 %), то у 1960 р. – вже 37,6 %

(зерном – 26,2 %, продуктами тваринництва – 1 %). У 1961 р. селянська родина отримувала натуральними продуктами 39,2 % сукупних доходів від колгоспу, з яких 31 % – зерном, 0,9 % – продуктами тваринництва. У переведенні в грошовий еквівалент у цінах 1961 р. вартість натуральних надходжень, а саме продуктів рослинництва складала 215 руб., з яких зерном – 171 руб., продуктів тваринництва – лише 5 руб. [110, арк. 65].

Важливе значення для зростання сукупних доходів селянської родини мали ефективні заходи державної влади. З огляду на те, що і колективне господарство, і окремих селянин, який працював на особистому присадибному господарстві, були зацікавлені у вигідному збуті виробленої сільськогосподарської продукції, відразу ж після вересневого пленуму ЦК КПРС (1953 р.) була переглянута політика заготівельних цін. Так, заготівельні ціни на худобу і птицю було підвищено більш як у 5,5 разів, на молоко і масло – в 2, картоплю – в 2,5 рази, овочі – в середньому на 25–40 %, м'ясо – в середньому на 30 %. Знижено було також норми обов'язкових поставок державі колгоспниками продукції тваринництва, картоплі та овочів [379, с. 95]. Нові заготівельно-купівельні ціни поширювалися не лише на колективне, але й особисте селянське господарство колгоспників. Окрім того, з колгоспів була списана уся заборгованість за минулі роки по обов'язковим поставкам та натуроплаті за роботу машинно-тракторних станцій [525, с. 387].

Зважаючи на нерівномірне протягом року надходження доходів від колгоспу до бюджету селянської родини практичне значення мало запровадження щомісячного авансування. Варто зазначити, що в першій половині 1950-х рр. окремі колгоспи України вже проводили авансування. Однак цей механізм не був налагодженим, авансування проводилося нерегулярно і, як правило, у першій половині року сума авансу була мізерною, з урахуванням поширеної в колгоспах практики розподілу основної частини прибутків по трудовнях наприкінці господарчого року. Так, у Львівській області в першому півріччі 1954 р. в середньому на одне господарство було вироблено 157 трудовнів, на які було видано авансом 53 руб., в другому півріччі на вироблених 212 трудовнів – 353 руб. В 1955 р. за вироблені в першому півріччі 172 трудовні колгоспна родина

отримала 97 руб., у другому – 239 руб. У Полтавській області в першому півріччі 1955 р. авансом було видано 190 руб., у другому – 670 руб. [105, арк. 26]. Така практика авансування трудоднів безумовно негативно впливала на трудову дисципліну в артільях і позначалася на рівні розвитку колгоспів.

Згідно постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1956 р. селяни-колгоспники мали одержувати протягом року щомісяця авансом на трудодні не менше 25 % грошових прибутків, фактично одержаних по всіх галузях народного господарства та 50 % грошей від контрактації, закупівель та обов'язкових поставках сільськогосподарської продукції [233, с. 289]. У 1958 р. вже 80 % колгоспів України мали грошові фонди для авансування колгоспників, 16 % господарств, крім того, мали фонди натурального авансування [542, с. 127].

Слід мати на увазі, що через несформованість матеріального підґрунтя авансування колгоспників не у всіх артільях мало характер регулярних щомісячних виплат. Так, у 1959 р. з 2015 колгоспів західних областей України 1108 видавали грошові аванси тричі на рік, 376 – 4–6 разів, 166 – 7–9, 251 – 10 і більше, а 114 (5 %) господарств авансів взагалі не видавали [379, с. 251]. Від усієї кількості колгоспів України, які здійснювали авансування, в 1960 р. 35,6 % видавали аванси до трьох разів на рік, 25,5 % – до шести, 17,4 % – до 9 разів і лише 21,5 % колгоспів видавали аванси від 10 до 12 разів на рік [483, с. 152]. Розміри авансу могли змінюватися в залежності від кількості прибутків, отриманих господарством. Це було істотним недоліком авансування в колгоспах, що не сприяло підвищенню матеріальної зацікавленості трудівників у збільшенні витрат праці в громадському виробництві, дискредитувало саму ідею авансування. Нерівномірність розмірів авансів, нерегулярність їх виплати не створювали абсолютної впевненості колгоспників у стабільності оплати їхньої праці, не підготували твердого підґрунтя для залучення та мотивації всього працездатного сільськогосподарського населення до роботи. Все це стримувало кардинальне покращення добробуту всього колгоспного селянства.

Починаючи з 1957 р. деякі колгоспи почали впроваджувати гарантовану, твердо визначену оплату праці колгоспників. З січня того року таку систему

першим практикував колгосп «Більшовик» Шосткінського району Сумської області [504, с. 38]. В тому ж році кожен працездатний колгоспник заробив в середньому 3580 руб., що складало близько 18 руб. за відпрацьований день [154, арк. 93]. В кінці 1958 р. в республіці діяло вже 10 колгоспів, які перейшли на грошову оплату праці колгоспників без нарахування трудовнів [154, арк. 92]. За статистичними даними, в кінці 1959 р. грошову оплату праці застосовували близько 2 тис. колгоспів республіки, що складало 18 % їх загальної кількості [474, с. 175]. За офіційними даними, нововведення сприяло підвищенню зацікавленості працівників колгоспів у результатах своєї праці, зміцненню трудової дисципліни, покращенню матеріального добробуту колгоспників. Продуктивність праці в артільях з грошовою оплатою за цей час підвищилась на 22 %, а в колгоспах з трудовнем – навіть дещо знизилась [282, с. 65]. Економічна ефективність введення грошової оплати праці була очевидною, проте її поширення до деякої міри стримувалося як суб'єктивними, так і об'єктивними обставинами. По-перше, іноді голови колгоспів, економісти, бухгалтери та інші спеціалісти не хотіли завдавати собі клопоту, адже з трудовнем господарювати було простіше, можна було цілий рік витратити кошти, а потім на трудовень видавати те, що залишилося [282, с. 66]. А по-друге, введення в практику щомісячної грошової оплати вимагало високого розвитку виробництва, економічної стабільності господарства і належної підготовки. В протилежному випадку ця система дискредитувалася в очах колгоспників і, як показує архівний матеріал, негативно позначалася на їх зацікавленості в результатах праці, а відтак і на продуктивності виробництва.

Окрім основної, в прибутку селянської родини від громадського виробництва виділялася частка додаткової оплати праці. Додаткова оплата була випробуваною формою підвищення матеріальної зацікавленості працівників у зростанні продуктивності праці. Зокрема, в зарплаті трактористів вона становила 7–9 %, а у бригадирів тракторних бригад – 14–16 % [598, с. 18]. В усіх колгоспах вона видавалася в розмірі четвертої або п'ятої частини продукції, одержаної понад план, і в розмірі до 10 % за виробництво продукції в межах плану [282, с. 67].

Проте, як засвідчують архівні матеріали, додаткова оплата в багатьох колгоспах найчастіше була не засобом заохочення за продуктивні результати виробництва додаткової продукції, а заміняла собою основну оплату і нерідко перевищувала її.

Оплата праці різних професійних категорій працівників у громадському виробництві мала свої специфічні особливості. Як уже зазначалося, оплата праці колгоспника до впровадження твердо визначеної зарплати не гарантувалася, а залежала від загального прибутку колгоспу і кількості відпрацьованих трудоднів кожним колгоспником. Механізатори, хоча й прирівнювалися з 1953 р. до працівників промисловості, на відміну від останніх, одержували оплату відповідно до трудоднів, які виплачувалися у грошовій формі державою та у формі натуроплати колгоспом. Згодом внаслідок реорганізації машинно-тракторних станцій (1958 р.) соціальний статус механізаторів змінювався, а їх матеріальний добробут вже залежав від продуктивності праці в громадському виробництві.

Відповідно до рішення вересневого пленуму постановою Ради Міністрів СРСР та ЦК КПРС встановлювалася нова система оплати праці механізаторів. З 1 жовтня 1953 р. грошова оплата трудодня працівників тракторних бригад виплачувалася диференційовано за чотирма територіальними зонами. Україна входила до складу першої зони, де оплата трудодня становила в середньому 5 руб. [114, арк. 16]. Частина зарплати, яка нараховувалася трактористам, у розмірі 64 % виплачувалася машинно-тракторними станціями, і лише 36 % (враховуючи вартість зерна за купівельними цінами) платили колгоспи [547, с. 101]. Протягом року механізаторам видавалися аванси як гарантована частина оплати праці відповідно до умов виробництва по відрядно-преміальній і погодинно-преміальній системах за встановленими нормами виробітку і розцінками по шестирозрядній тарифній сітці. В кінці року з механізаторами проводився остаточний розрахунок залежно від виробленої продукції [185, арк. 68]. В залежності від територіальної зони трактористи, бригадири тракторних бригад, їх помічники отримували на трудодень від 5 до 8 руб., обліковці-заправники – від 3 до 4 руб., помічники комбайнерів – від 4 до 6 руб. [198, с. 30] Оплата праці

комбайнерів, на відміну від трактористів, здійснювалася за рахунок держави. За виконання денної норми виробітку комбайнер одержував грошима 2 руб. 50 коп. за кожний гектар та 1 руб. 50 коп. премії за кожний зібраний гектар понад денну норму виробітку [27, арк. 130]. Середньомісячний заробіток трактористів на початку 1950-х рр. складав 420 руб., після вересневого пленуму він збільшився до 540 руб., а в 1955 р. – до 620 руб., тобто у 1,4 рази [150, арк. 109].

В машинно-тракторних станціях до реформи їх реорганізації свої особливості мала оплата праці постійних робітників (керівника, бухгалтера та ін.), а також працівників апарату. Вони одержували стабільні оклади за рахунок держбюджету. Посадові оклади залежали від освітньо-кваліфікаційного рівня штатних працівників, а також кількісного складу машинно-тракторного парку. Так, за архівними даними, директор з вищою освітою та значним балансом підприємства одержував 1660 руб., директор-практик з незначним машинно-тракторним парком – 980 руб. [28, арк. 112]. Окрім того, їм нараховувалися преміальні оклади. Тричі на рік, зокрема, за своєчасне та якісне виконання окремих циклів робіт у сільському господарстві директор, агроном і механік отримували премії в розмірі місячного окладу [27, арк. 133]. Посадові оклади заступників встановлювалися на 15–20 % нижче посадових окладів відповідних керівників [185, арк. 26а]. В цілому, серед усіх професійних груп сільського населення працівники машинно-тракторних станцій мали найвищі статки.

Згідно з Постановою ЦК КПУ та Ради Міністрів України від 1963 р. було упорядковано штатну кількість та оплату праці адміністративно-управлінського і обслуговуючого персоналу колгоспів [231, с. 13]. Суттєвим недоліком оплати праці голів та інших керівних кадрів в багатьох колгоспах, на нашу думку, була її залежність від великої кількості показників, що ускладнювало систему нарахування. Так, трудодні голові колгоспу нараховувалися в залежності від розміру посівних площ, поголів'я худоби, перевиконання планів врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тваринництва. Додаткова оплата також залежала від великої кількості показників. Такий порядок давав можливість окремим головам та іншим керівним кадрам колгоспів отримувати невиправдано

високу оплату, яка в багато разів перевищувала оплату праці колгоспників. Надмірне завищення оплати праці голів у ряді колгоспів вело також до підвищення оплати праці заступників голів колгоспів, агрономів, зоотехніків, бухгалтерів, оплата яких, як правило, встановлювалася в розмірі 60–90 % від оплати праці голів [154, арк. 86]. Колгоспна верхівка трималася за свої теплі робочі місця, отримуючи всіма правдами і неправдами високі прибутки.

Досліджуючи доходи сільського населення, відзначаємо той факт, що прибутки колгоспників від громадського виробництва були не найменшими серед усіх соціально-професійних груп. На більш низькому рівні була оплата праці сільської інтелігенції – вчителів, працівників культурно-побутової сфери, медиків. Так, до 1960 р. не було зроблено жодного суттєвого заходу щодо підвищення добробуту вчителів сільських шкіл. 19 березня 1960 р. повідомлялося, що ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР розглянули питання про заробітну плату вчителів, директорів і завідувачів учбовою частиною шкіл робітничої і сільської молоді – вечірніх (змінних) і заочних середніх загальноосвітніх шкіл, а також інспекторів шкіл і прийняли відповідну постанову. Цим рішенням педагогічним і керівним працівникам було підвищено заробітну плату лише на 15 % [270, с. 1]. До того ж сільські вчителі не користувалися практично ніякими соціальними пільгами. Вони не мали необхідних умов для ведення особистого господарства, на відміну від колгоспників, які отримували від громадського виробництва надходження в натуральному еквіваленті. Такі доходи за досить нелегку, морально-навантажену роботу не могли забезпечити нормальне існування працівників освіти, що спричиняло масовий відтік кадрів до міста.

Низькою залишалася і заробітна плата медичних працівників. Наприклад, у 1964 р. лікарям сільських дільничних лікарень і сільських амбулаторій встановлювалися такі місячні посадові оклади в залежності від стажу: 105–170 руб., а лікарям сільських районних закладів охорони здоров'я – 100–170 руб. Такі ж оклади встановлювалися судово-медичним експертам і лікарям лікарняно-трудової експертної комісії в сільському районі. Лікарям-керівникам сільських закладів оклади встановлювалися в залежності від числа лікарських посад і дуже

рідко перевищували 250 руб. [508, с. 53]. Як бачимо, матеріальне забезпечення сільських медиків було дуже поганим.

На нашу думку, таку диференціацію в рівні оплати розумової і фізичної праці можна пояснити тим, що пріоритетним напрямком економічної політики хрущовського керівництва було зростання аграрного виробництва й акцент, в першу чергу, ставився на стимулюванні сільськогосподарської праці, матеріальному заохоченні колгоспників та працівників радгоспів у виробленні понадпланових обсягів продукції. Курс на зближення рівнів заробітної плати різних соціальних категорій населення фактично призвів до відносного зниження оплати більш кваліфікованої праці інженерів, лікарів, вчителів, культурно-наукових співробітників.

Жорстока хрущовська антирелігійна компанія різко погіршила становище сільського духовенства. Переведення церковних служителів на тверді оклади поставило багатьох з них на межу фізичного виживання. Так, місячна зарплата сільського священика становила 70–200 руб. (міського – 150–500 руб.), при чому податок з духовенства, на відміну від робітників та службовців, становив 80 %. А їх дружини в силу обставин майже не працювали [470, с. 155]. Вони так само, як вчителі і медики, не мали пільг по соціальному страхуванню.

Обмеженість в грошових засобах, неможливість прожити на отримані доходи змушували багатьох селян шукати додаткові джерела заробітку. Аналіз матеріалів обстежень бюджетів селянських родин показав, що в досліджуваний період помітно зросли доходи від державних і кооперативних організацій: у 1953 р. по Україні в середньому на сім'ю вони становили 134 руб., у 1961 р. – вже 185 руб. (в цінах 1961 р.) [110, арк. 23]. Найбільші розміри таких доходів були притаманні родинним бюджетам Харківської, Львівської, Волинської, Вінницької областей (див. Додаток Е). Окрім роботи в державних і кооперативних організаціях, деякі селяни знаходили можливість підробити, виконуючи певну роботу в своїх односельчан або родичів: наприклад, допомагали в будівництві, ремонті, доглядали за садом, городом, надавали шевські або кравецькі послуги. Всі ці додаткові заробітки поповнювали бюджет сільської сім'ї і потребували значних

витрат часу. Змушене і нерідко досить відчутне зменшення трудових ресурсів у сфері колгоспів поступово стало негативно позначатися на розвитку колгоспного виробництва.

Як влучно зазначає О. М. Вербицька, нестабільні доходи від громадського виробництва не мали визначального значення для бюджету сільської сім'ї [315, с. 67]. З огляду на це, важливу економічну роль в житті кожного селянина займало особисте підсобне господарство. Воно було єдиним джерелом безоплатного отримання таких продуктів харчування, як м'ясо, молоко, картопля, овочі, фрукти. У 1953 р. дохід від особистого присадибного господарства в середньому на сім'ю становив 469 руб. (в цінах 1961 р.) і в структурі сукупних доходів селянської родини складав 48,7 %. У 1958 р. його розмір був найбільшим за досліджуваний період – 648 руб., або 47,5 %. Надалі в процесі обмеження особистого присадибного господарства прибутки від нього дещо зменшилися: у 1961 р. їх частка в сукупному доході сільської сім'ї була 44,9 % [110, арк. 23].

На вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС було наголошено, що відповідно до Статуту сільськогосподарської артїлі головним і вирішальним є громадське господарство, але разом з тим кожному двору надається право мати невелике підсобне господарство [251/1, с. 30]. Було визнано, що наявність продуктивної худоби в особистій власності селянина є важливою умовою підвищення матеріального добробуту сільського населення та збільшення обсягу заготівель продукції тваринництва в країні, а отже, вигідна як для колгоспників, так і для держави [207, с. 386]. З метою зростання обсягів худоби в особистій власності селянина було вирішено звільнити на друге півріччя 1953 р. від м'ясопоставок і не залучати до них у 1954 р. ті господарства, які за даними на 15 червня 1953 р. не мали власної худоби [207, с. 394]. Внаслідок цього швидко зросли можливості збільшення прибутків сільської сім'ї за рахунок реалізації нею власної продукції. Як результат, поголів'я худоби, що знаходилась в особистій власності колгоспників, робітників та службовців за рік з 1 липня 1953 р. різко збільшилось: корів – на 7 %, молодняка великої рогатої худоби – на 15 %, свиней – на 26 %, овець – на 35 % [261, с. 2]. В цілому надходження м'яса та сала з присадибного

господарства у 1958 р. порівняно з 1952 р. зросли майже в 2,5 рази, що було пов'язано із збільшенням поголів'я свиней [107, арк. 41]. Отже, селянам стало вигідно утримувати в особистій власності худобу як джерело м'ясної продукції для власного споживання або продажу.

Однак вже у 1957 р., виступаючи на пленумі ЦК Компартії України, Хрущов гостро поставив питання про добровільний продаж колгоспниками своїх корів та іншої худоби тваринницьким фермам колгоспів. Таке рішення він аргументував тим, що утримування худоби в особистій власності колгоспників перешкоджає їм працювати в громадському виробництві. Окрім того, Хрущов мотивував тим, що колгоспницям непотрібна корова, коли вони можуть регулярно отримувати молоко на трудодні. Для сільських жителів встановлювалися мінімальні норми на утримання в особистому господарстві великої рогатої худоби, свиней, домашньої птиці. Так, дозволялося тримати лише одну корову, одне теля до восьми місяців, не більше двох свиней, а норма утримання домашньої птиці не перевищувала десяти. Окремих тварин, зокрема коней, овець, річних бичків, взагалі було заборонено мати у селянському присадибному господарстві [468, с. 282]. Особам, які не були членами колгоспу, в 1959 р. категорично заборонили тримати худобу. В результаті згортання під натиском держави тваринництва, як показує статистика, кількість безкорівних колгоспних дворів до кінця 1960 р. практично зрівнялась з рівнем 1950 р. Цей процес прискорювався ще й тим, що починаючи з 1959 р. багато колгоспів припинили видачу кормів на трудодні і заборонили колгоспникам користуватися громадськими випасами для своєї худоби [315, с. 73]. За 1954–1964 рр. кількість корів у підсобних господарствах колгоспників України скоротилася на 9 %, свиней – на 20 %, овець і кіз – на 53 % [415, с. 126]. Внаслідок компанії по вилученню корів кількість продукції, що надходила в торгівлю, помітно зменшилася, а відтак зросли і ціни.

Адміністративні заходи щодо особистих селянських господарств погіршили рівень життя селян, позбавивши їх основних джерел існування, адже продукція підсобних господарств мала як споживчий, так і товарний характер. Якщо детально проаналізувати споживчий характер, виявляємо, що питома вага

сільськогосподарської продукції, отриманої з особистого підсобного господарства, в загальному обсязі натуральних доходів колгоспної сім'ї складала: картоплі – близько 90 %, овочів і баштанних – 80 %, молока, м'яса та яєць – майже 100 % [341, с. 61]. Тобто, як бачимо, присадибне господарство селянина було основним годувальником його сім'ї. При цьому варто відзначити, що продуктів тваринництва сім'я працівника радгоспів отримувала від особистого підсобного господарства в середньому на 25–30 % менше, ніж сім'я колгоспника; картоплі та овочів – відповідно на 40–60 % менше [341, с. 61]. Це можна пояснити тим, що, по-перше, розміри присадибних ділянок у колгоспників були більшими, ніж у працівників радгоспів, а по-друге, радгоспники не отримували натуроплату як додаткове джерело продукції для годівлі худоби.

В продажі певної частини своєї продукції сільські трудівники були зацікавлені через те, що з цього вони отримували певний грошовий дохід. Відомо, що в 1950-х рр. частка грошових надходжень до бюджету селянської родини від громадського виробництва залишалася невисокою, тому для придбання необхідних товарів (в тому числі продовольчих, а також одягу, взуття, предметів побуту тощо) колгоспники прагнули підтримувати досить високий рівень виробництва в своїх підсобних господарствах та не знижувати його товарність. Іншими словами, доходи від продажу частини продукції підсобних господарств були важливим джерелом надходження грошей до бюджету колгоспної сім'ї. Окрім того, продаючи продукти, вироблені в особистому господарстві, колгоспники вносили помітний внесок в забезпечення продовольством міське населення. Згодом при зменшенні частки натуральних надходжень від колгоспу селяни значну кількість зернових, а також картоплю, овочі, молоко, м'ясо і яйця повністю отримували з власного господарства. Отримана продукція була спрямована на особисте споживання, годівлю худоби та продаж. В цьому полягало важливе економічне значення присадибного господарства, яке, будучи основним постачальником продуктів харчування для колгоспної сім'ї, сприяло також вирішенню задач продовольчого постачання населення країни в цілому.

Придушення найголовнішого продовольчого донора міста спричинило гострий дефіцит сільськогосподарської продукції, насамперед м'яса та сала.

Хрущов в обмеженні особистих селянських господарств вбачав підвищення товарності й продуктивності праці в колгоспах, натомість результат не виправдав сподівань: життєвий рівень селян різко погіршився, що викликало масове невдоволення «жертв» такої непродуманої логічно акції. Серед архівних документів знаходимо тисячі листів-скарг з приводу неправомірного урізання присадибних земельних ділянок селян і тим самим позбавлення їх джерел існування. Так, за повідомленням жителів с. Смаківка Коростишівського району Житомирської області, директор дослідної станції Гладишко за соціальним статусом поділив населення на три категорії, для кожної з яких встановлювалися відповідні розміри присадибних ділянок [165, арк. 32]. Внаслідок такого розподілу усі мешканці села, які жили за рахунок прибутків, отриманих від присадибних ділянок, втрачали засоби для існування. Так, зокрема, пенсіонерам села, колишнім колгоспникам, які позбавлялися права на користування присадибними ділянками, залишалося жити на пенсію в розмірі всього лише 8,5 руб. [165, арк. 32].

Серед архівних матеріалів знаходимо ряд скарг від сільських вчителів щодо позбавлення їх права мати в особистому користуванні присадибні ділянки розміром більше 0,08 га. В кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. з метою заохочення освітніх працівників для роботи в школах сільської місцевості було встановлено ряд пільг (безоплатне житло встановленої площі, безоплатне натуральне паливо для опалення квартири, грошова компенсація освітлення), в тому числі й розмір присадибної ділянки до 0,25 га на одну сім'ю [75, арк. 1, 37–38]. Проте після незначного підвищення заробітної плати вчителям (по 120–150 руб. на окремих учителів) органи місцевої влади доходили до позбавлення освітян існуючих пільг і навіть загрожували виселенням з квартири, як от у селах Миронівка, Іванків Київської області [75, арк. 30]. А в 1963–1964 рр. черга дійшла вже до обмеження присадибних ділянок. Це було останньою краплею, яка переповнила чашу терпіння і спонукала сільських вчителів до масового протесту,

адже саме присадибне господарство для багатьох сімей було основним джерелом існування.

Як бачимо, питання щодо особистих підсобних господарств торкалося долі великої маси людей, а тому будь-які заходи, економічно необґрунтовані відповідним рівнем розвитку суспільного виробництва і спрямовані на згортання особистих селянських господарств, обмеження їх розмірів нижче встановлених норм або штучне гальмування їхньої діяльності несприятливо відбивалося на становищі як сільського населення, так і суспільного виробництва. Підсобне сільськогосподарське виробництво складало частину сільського господарства та виконувало завдання забезпечення споживчих потреб значної частини населення [313, с. 58].

Із зростанням грошових доходів сільської сім'ї розширилися можливості задоволення її щоденних потреб, а відтак зросли і грошові витрати. Вони виражалися у витратах окремих громадян, сімей, домашніх господарств на придбання товарів і послуг, утримання житла, ведення господарства, на освіту, культурологічні заходи, на сплату податків, зборів, інших платежів [629]. Зокрема, у Миколаївській області грошові витрати у 1958 р. порівняно з 1952 р. зросли більш ніж вдвічі (див. Додаток II). Значно зросли витрати грошей на купівлю промислових як продовольчих, так і непродовольчих товарів. Купівля основних непродовольчих товарів, наприклад, тканин збільшилася з 3,23 м на людину в 1952 р. до 9,57 м в 1958 р., взуття – з 0,59 до 1,64 пар на людину. Грошові витрати колгоспників області на культурно-освітні потреби і купівлю культтоварів зросли з 58 руб. в 1952 р. до 219 руб. в 1958 р., або майже в 3,8 рази [107, арк. 42]. В структурі витрат селянських родин Полтавської області також відбулися зміни в напрямку збільшення питомої ваги витрат на купівлю непродовольчих промислових товарів – з 40,0 % у 1953 р. до 46,8 % у 1958 р. (див. Додаток 3). Так, витрати на купівлю тканин збільшилися на 19,9 %, взуття – на 40,6 %, одягу – на 12,4 %, меблі і господарські товари – на 136,7 %, культтовари – на 169,3 % [107, арк. 93]. Аналізуючи структуру і динаміку грошових витрат в регіональному розрізі, виявляємо, що рівномірну тенденцію до зростання мали

грошові витрати селянських родин всіх областей. При цьому в структурі особливо зросла частка витрат на купівлю промислових товарів та на задоволення культурно-освітніх потреб.

Аналіз статистичних даних про бюджети колгоспників засвідчив, що в 1960 р. близько 71 % свого сукупного прибутку сім'я витратила на харчування, 19 % – на придбання тканин, одягу, взуття, предметів домашнього вжитку, 2 % – на задоволення культурних та особистих потреб, 8 % припадало на інші витрати [108, арк. 184]. Як бачимо, першочерговою статтею витрат сільської сім'ї було споживання. На нашу думку, оцінка рівня споживання сільського населення є необхідною умовою комплексного дослідження рівня та якості життя, оскільки являє собою реалізовані потреби в продуктах харчування, предметах одягу, взуття, товарах культурно-побутового та господарського призначення, послугах. Характер соціально-побутових потреб жителів села, рівень і можливості їх задоволення обумовлювався, по-перше загальним станом матеріального виробництва і духовної культури країни, по-друге, розміром сукупних доходів, а також індивідуальними інтересами людей, по-третє, рівнем розвитку системи побутового, торгівельного та іншого обслуговування у країні в цілому і в сільській місцевості, зокрема [437, с. 7].

Задоволення потреб людини в продуктах харчування першочергового значення, передусім у хлібі та хлібобулочних виробах, є необхідною умовою її життєдіяльності. В роки «відлиги», незважаючи на те, що зменшилися ціни на хліб (в кінці 1953 р. хліб коштував втричі дешевше, ніж у 1948 р. [316, с. 382]), спостерігається тенденція скорочення споживання хлібопродуктів. У 1955 р. показник споживання хліба складав 184 кг на душу населення, у 1960 р. він помітно знизився – до 164 кг, а у 1965 р. вже складав 156 кг (див. Додаток Т). На нашу думку, це явище можна пояснити, з одного боку, зростанням рівня доходів сільського населення, що збільшило його купівельну спроможність щодо м'яса, риби, молока й молочних продуктів, а з іншого – гострою зерною проблемою, яка в той період часу мала місце в країні.

Підвищення рівня життя, яке призвело до зниження обсягу попиту на хліб та хлібобулочні вироби, підтверджує той факт, що зменшення споживання хліба компенсувалося збільшенням споживання інших продуктів харчування. Так, показник споживання м'яса та сала на душу населення зріс з 30 кг у 1955 р. до 41 кг у 1965 р.; риби та рибопродуктів – з 7,1 до 12,6 кг; молока та молочних продуктів – з 174 до 251 кг; яйця – з 92 до 124 шт.; овочів – з 89 у 1960 р. до 102 кг на душу населення у 1965 р.; олії з 4,5 кг у 1955 р. до 7,8 кг у 1965 р.; цукру з 15,7 кг у 1955 р. до 36,2 кг у 1965 р. [578, с. 381]. Показник споживання картоплі залишився майже незмінним: 143 кг на душу населення у 1960 р. і 142 кг у 1965 р. [309, с. 93, 96]. Варто відзначити значне збільшення споживання кондитерських виробів: у 3,4 рази в 1964 р. проти 1958 р. [219, с. 489].

Постачання і реалізація хліба в досліджуваний період здійснювалися із хронічними перебоями. Значно ускладнювали становище з продовольством в країні посухи, внаслідок яких врожайність зерна істотно знизилась. До того ж екстенсивні методи ведення сільського господарства призвели до виникнення дефіциту продовольства. У 1963 р. з метою забезпечення безперебійного надходження хліба до місць продажу та уникнення введення карток, було закуплено за кордоном 10 млн. тон зерна [552, с. 44]. Таким чином, замість реалізації наміченого курсу «наздогнати і перегнати Америку», вдалося ледь уникнути голоду в країні.

Як показують архівні матеріали, через незадовільне постачання хліба в сільську місцевість, селяни були змушені їхати до міст, де біля хлібних магазинів утворювалися довжелезні черги. Так, у 1954 р. надійшла скарга від жителів Глобинського і Градизького районів Полтавської області про нестачу хліба для населення в зв'язку із заборонаю місцевих органів влади поставляти хліб у районні магазини [21, арк. 2–3]. Це змушувало населення їхати до великих міст з метою придбання і запасу хліба, що спричиняло напруження в торгівлі. Того ж року повідомлялося про додаткове виділення муки для випічки хліба в Полтаві, Житомирі, Ромнах та інших містах [21, арк. 68]. 30 липня робітники Полтавської області на адресу голови Ради Міністрів Г. М. Маленкова скаржилися, «що

труднощі з продовольством, особливо з хлібом, які виникли внаслідок посухи, створюють величезні черги, в яких неможливо дістати і кілограму хліба. В селах та селищах велика частина колгоспників кидають роботу та йдуть у місто за хлібом, що гальмує процес збирання врожаю і заготівлі кормів для худоби» [145, арк. 69].

У великій кількості населення районів Київської, Черкаської, Житомирської, Вінницької, Чернігівської та інших областей УРСР закупувала хліб у магазинах столиці. Як свідчать архівні документи, переважна більшість осіб, які купували хліб, були колгоспниками. Так, наприклад, колгоспник с. Сіверка Рокитнянського району Київської області А. Хворостяний, який закупив 2 квітня 1955 р. 27 кг печеного хліба, разом із своєю сім'єю в минулому році виробив 700 трудоднів і отримав плату від колгоспу по 600 г хліба за трудодень. На його сім'ю у складі 7 чол. одержаного з колгоспу хліба не вистачало, тому він був змушений купувати хліб у магазинах м. Києва. В. Ковтун, житель того ж району, інвалід війни, працівник колгоспу імені Хрущова с. Шарки, сім'я якого складалася з 7 чол., виробив в 1954 р. 600 трудоднів і одержав на трудодень тільки по 70 г зерна і 45 коп. грішми, заявляв, «що хліба він не має і на місці купити нема де, а тому він змушений їздити до Києва за хлібом» [147, арк. 97]. 2 квітня 1954 р. він закупив 30 буханок хліба і 10 батонів. Група колгоспників (12 чол.) з колгоспу ім. Куйбишева Лисянського району Черкаської області 3 квітня 1954 р. привезли на автомашині до м. Києва для продажу сільськогосподарські продукти і на виручені гроші закупили більше 300 буханок хліба та 120 батонів, за їхніми словами, для власних потреб [147, арк. 97]. Щодня до столиці за хлібом приїздили тисячі таких людей.

Виконком Черкаської облради у вересні 1954 р. на адресу Ради Міністрів та ЦК КП України скаржився: «Унаслідок несприятливих кліматичних умов в Черкаській області в 1954 р. колгоспи зібрали низький врожай сільськогосподарських продуктів. 189 колгоспів області працівникам видають на трудодень тільки 200 г продовольчого зерна, а 12 колгоспів зовсім нічого не можуть видати. Торгівля хлібом та іншими продуктами в сільській місцевості

через відсутність фондів майже не проводиться, сільське населення 10 районів опинилося в дуже тяжкому становищі. Колгоспна і сільська інтелігенція мусить йти в міста і робітничі селища за хлібом та іншими продовольчими товарами, внаслідок чого черги за хлібом і продтоварами досягли великих розмірів» [141, арк. 124].

Для економії зернових ресурсів хлібопекарні підприємства вносили зміни до технології випічки хліба і хлібобулочних виробів: збільшували норми вологості, норми витрачання солі, домішували кукурудзяне, ячмінне або горохове борошно. Останнє на хлібопекарні надходили з великими перебоями і в недостатній кількості. Неодноразово на хлібопекарні підприємства, зокрема Донецької, Полтавської і Одеської областей, надходило неякісне борошно для домішок: з борошняними шкідниками та порушеннями встановлених норм жиру і дрібноти помолу [74, арк. 43–44].

Формальною ознакою невдачі аграрної політики хрущовського керівництва була постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про підвищення цін на м'ясо-молочні продукти 31 травня 1962 р. [641]. В результаті обмеження розмірів особистих присадибних господарств на початку 1960-х рр. виникли значні перебої з продажем м'яса, молока, масла. Зростання поголів'я худоби в особистій власності колгоспників зумовило збільшення споживання сала, м'яса і м'ясопродуктів більш ніж вдвічі. Примусова здача, продаж і забій худоби, яка знаходилася в індивідуальному користуванні колгоспних сімей, погіршувала якість харчування селян, оскільки обіцяна видача тваринницької продукції на трудодні не була дотримана. Селянам було вигідніше прирізати худобу і використовувати м'ясо для себе або продажу на ринку [254, с. 199]. Така політика призвела до гострого дефіциту м'яса в країні. Окрім того, звичний спосіб життя селян було змінено в результаті відмови від утримання домашньої худоби, що призвело багатьох до марнотратного проведення часу, а то й пияцтва.

Як бачимо, неспроможність подолання дефіциту в країні була серйозним недоліком соціальної політики М. С. Хрущова. В сталінський період дефіцит існував по суб'єктивним (сталінізм) та об'єктивним (війна) причинам: люди не

могли собі дозволити великий обсяг споживання. В процесі відбудови почали зростати доходи, а відтак і купівельна спроможність населення та попит на найбільш якісні продовольчі продукти і промислові товари, покращився рівень життя. В 1954–1958 рр. тотальний дефіцит було суттєво пом'якшено. Проте він знову загострився в кінці 1950-х і особливо на початку 1960-х рр. в результаті помилок соціально-економічної політики Хрущова, екстенсивного розвитку народного господарства. Для виправдання масового дефіциту влада почала боротьбу проти так званих «спекулянтів», «економічних злочинів», що суттєво не змінило ситуацію на краще [638].

В досліджуваній період зросли грошові витрати сільського населення на придбання непродовольчих промислових товарів. Наприклад, у 1955 р. в порівнянні з 1953 р. витрати на бавовняні тканини збільшилися на 65,4 %, вовняні – в 2,1 рази, шовкові – в 16 разів, взуття – на 64,1 %, готового одягу – на 74,6 %, культтоварів – вдвічі, мила господарського – на 15,9 %, туалетного – на 54,5 %, гасу – на 63,2 % [101, арк. 10]. За даними вибіркового обстеження бюджетів колгоспних сімей у 1964 р. порівняно з 1958 р. грошові витрати на купівлю одягу в розрахунку на одного члена сім'ї зросли в 1,2 рази, трикотажних виробів – приблизно в 2 рази, меблів і господарчих речей – в 1,8 рази, культтовари (книги, газети, радіотовари, музичні інструменти, велосипеди, мотоцикли та інші) – в 9 разів [223, с. 489].

Із впливом міської культури в бюджеті селянських родин збільшилися витрати на елементи побуту та інтер'єру: настінні годинники, декоративні серветки, порцелянові статуетки, посуд тощо. Забезпечені в матеріальному плані сільські сім'ї купували дорогі фарфорові сервізи, сервізи з шліфованого скла та кришталю, фарфорові соусники, перечниці тощо. На селі з ужитку був витіснений дерев'яний посуд і замінений алюмінієвим, емальованим, з'явилися кухонні приладдя – ложки, виделки з нержавіючої сталі [400, с. 134]. У домашньому побуті в значній мірі поширився асортимент кухонного начиння, обладнання: м'ясорубки, шумівки, друшляки, сіточки для проціджування бульйонів або чаю, електрочайники, термоси, ключі для відкривання консервних банок та пляшок,

машинки для консервування [69, арк. 51–56], що полегшувало працю домогосподарки і сприяло швидшому приготуванню їжі.

В другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. спостерігаємо збільшення виробництва різноманітних виробів народного споживання, чого вимагало зростання попиту населення та його платоспроможності. В роки «відлиги» було налагоджено виробництво таких нових предметів культурно-побутового призначення, як радіоприймачі, телевізори, побутові швейні машини, пральні машини, холодильники, мотоцикли. За 1956 р. було вироблено 266,4 тис. радіоприймачів, 8,7 тис. телевізорів, 37,5 тис. побутових холодильників, 13,1 тис. побутових швейних машин, 220,1 тис. фотоапаратів, 12,3 тис. мотоциклів, 735 тис. велосипедів [191, с. 51]. У 1960 р. в Україні налічувалось 7202,8 тис. радіотрансляційних точок, у тому числі в сільській місцевості – 4418,5 тис., з 745,3 тис. телевізорів по республіці у сільській місцевості було 27,7 тис. штук [510, с. 128]. Розширився асортимент тканин, взуття, одягу, трикотажних виробів; збільшився випуск високоякісних костюмних і сукняних тканин, шовку, штапельного полотна, швейних виробів, взуття різноманітних моделей і фасонів. Легка промисловість республіки почала випускати нові види продукції: тканини з штучного шовку, панчішно-шкарпеткові вироби з шовку капрон, шовкову трикотажну білизну, шерстяний і напівшерстяний трикотаж, різноманітні високоякісні галантерейні вироби. Водночас темпи виробництва промтоварів не відповідали потребам людей. Збільшення грошової маси у населення спричинило підвищення його купівельної спроможності, що зумовило тотальний «товарний голод».

Як показують архівні документи, хронічний дефіцит товарів зумовило і зменшення фондів виробництва. Так, наприклад, у Волинській області в 1954 р. фонд шерстяних виробів складав 19800 тис. руб., а на 1955 р. було виділено лише 5700 тис. руб., фонд шкіряного взуття в 1954 р. складав 34070 тис. руб., на 1955 р. виділено лише 26300 тис. руб., фонд мила господарського в 1954 р. – 1170 тон, на 1955 р. – 35 тон, фонд ниток на 1954 р. складав 4900 тис. руб., а на 1955 р. зовсім не виділено коштів. Фонди на продовольчі товари також були різко занижені.

Якщо в останньому кварталі 1954 р. цукру було виділено 660 тон, то на перший квартал 1955 р. – 256 тон, масла рослинного – 112 і 61 тонна, оселедців – 195 і 65 тон, солі – 4200 і 2400 тон відповідно, сірників на 1954 р. було виділено 28 тис. ящиків, а на 1955 р. – лише 11,05 тис. На деякі продовольчі товари фонди зовсім не виділялися [147, арк. 69].

Архівні матеріали свідчать, що у 1955 р. на прилавках кожного третього сільського магазину були відсутні такі товари, як гас, сірники, мило, сіль [48, арк. 10]. У 1959 р., за даними Центрального статистичного управління, в державній і кооперативній торгівельній мережі сільської місцевості катастрофічно не вистачало таких речей побуту, як гончарний посуд, віники, кошики, калоші тощо [108, арк. 228]. В магазині с. Краснопілки Гайсинського району Вінницької області у 1962 р. не було в продажу 30 найменувань товарів, які в достатньому обсязі були на базі райспоживспілки (склянки, лампи настільні тощо) [173, арк. 126]. В магазинах споживкооперації Хмельницького району Вінницької області в листопаді-грудні 1955 р. у продажу не було мила господарського, гас завозився настільки нерегулярно, що колгоспникам доводилося купувати його на базарі по ціні 4 руб. за літр. Великий попит був на такі дефіцитні тканини, як мадаполам, льняна, біла білизняна і простинна, сіра костюмна, ситцева, а також такі товари, як калоші чоловічі і дитячі, дитячі чоботи усіх розмірів, шкіряне взуття, вовняні тканини, суконні і вовняні хустки, готовий одяг усіх фасонів, швейні машини, радіоприймачі [101, арк. 10–11]. В Житомирській, Херсонській, Одеській Чернігівській, Вінницькій, Харківській, Хмельницькій, Рівненській та інших областях були часті перебої в торгівлі сірниками. Це було викликано тим, що внаслідок відсутності вагонів для перевезення сірникові фабрики Білорусії недовантажували Україні тисячі ящиків сірників [23, арк. 99–101].

Дефіцитом в сільських магазинах були якісні одяг та взуття, особливо дитячі. 20 березня 1958 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про збільшення виробництва, розширення асортименту і поліпшення якості дитячого одягу і взуття», яка зобов'язала відповідні органи вжити всіх необхідних заходів, щоб дитячий одяг і взуття всюди були в продажу в необхідному асортименті [271,

с. 1]. Тим не менш проблема наявності в торговій мережі одягу та взуття відповідно до попиту населення залишалася гострою. Завідуючий відділом одного із магазинів взуття П. Півторак скаржився: «Ми, працівники магазинів, відчуваємо це особливо сильно. Щодня доводиться відмовляти сотням покупців, хоча взагалі-то взуття на полицях є» [267, с. 2].

Як свідчать архівні документи, часто на прилавки магазинів постачався одяг, який не відповідав сезону, вимогам часу, попиту, мав обмежений асортимент. Так, через неврахування потреб населення, до сільських магазинів Чернігівської області надійшли костюми лише 44 та 46 розмірів [108, арк. 223]. В листопаді 1959 р. Тростянецькою райспоживспількою Вінницької області були завезені в торгову мережу костюми з вузьким кроєм, які не користувалися попитом населення на загальну суму 500 тис. руб. Аналогічна ситуація була в Шаргородській райспоживспільці тієї ж області, куди було завезено дитячі костюмчики, якими й раніше була затоварена торгова мережа [170, арк. 248]. Такі явища пояснювалися завданнями Держплану щодо виконання планових показників. Підприємства текстильної та швейної промисловості, прагнучи виконати понаднормові показники виробничих планів за рахунок вже освоєної продукції, стримували випуск виробів нового зразка. В результаті на складах торговельних організацій зростали запаси швейних виробів вузького асортименту та низької якості, застарілих фасонів і моделей, виготовлені із тканин немодних структур без належного товарного виду [651]. Внаслідок таких недоліків в організації торгівлі, як постачання товарів без врахування попиту населення або повна їх відсутність на прилавках, систематичне невиконання планів товарообороту в торговій мережі, утворювалися великі понаднормові запаси продукції. Так, за деякими даними, на 1 грудня 1959 р. понаднормовий залишок товарів в системі споживкооперації Вінницької області складав 120,6 млн. руб., а в державній торгівлі – 14,1 млн. руб. [170, арк. 249]. З метою реалізації неходових і залежаних товарів організації держторгівлі проводили їх уцінку.

Оскільки продаж готового одягу в магазинах був обмежений, селяни купували його в спекулянтів, які часто обманювали та значно завищували ціни

[108, арк. 194]. Так, наприклад, у 1955 р. в Київській області ціна на хустки вовняні у спекулянтів становила 525 руб., а в держторгівлі – 175 руб, тобто втричі дешевше, тілогрійки – 115 і 84 руб. відповідно, костюм чоловічий – 800 і 450 руб. [106, арк. 26] тощо (див. Додаток С). Поширеною була тенденція продажу не готових виробів, а ситцевих та костюмних тканин, з яких населення самостійно замовляло собі пошиття одягу. Оскільки вартість послуги пошиття в майстернях побутового обслуговування була не всім по кишені, а також через малорозвинутість мережі ательє, селяни шили одяг власними силами в себе на дому або користувалися послугами шевців-приватників.

В досліджуваний період погано налагодженим залишався промисловий випуск меблів: товари державних меблевих комбінатів знаходилися в продажу лише в торгівельній мережі районних центрів. Тому сільське населення користувалося меблями здебільшого кустарного виробництва, які хоча й були низької якості, проте коштували значно дешевше. Наприклад, стіл, вироблений в кустарних умовах, в 1959 р. мав ціну 130 руб., коли такий же стіл в державних магазинах коштував 150 руб., аналогічно тумба – 50 і 120 руб. відповідно [108, арк. 99].

Збільшення кількісних показників виробництва товарів широкого попиту не завжди супроводжувалося підвищенням їх якості. У гонках за виконанням планів виробництва підприємства випускали продукцію, яка дуже часто не відповідала встановленим стандартам і за своїм складом була шкідливою для здоров'я людини. Про це свідчить той факт, що більшість товарів народного споживання виробляли з відходів. Так, на підприємствах хімічної промисловості за 1964 р. було одержано 5700 тон відходів плівкових матеріалів, капрону, пластмаси, целулоїду, гуми та каучуку, з яких 1835 тон відходів використано для виготовлення товарів народного споживання. Зокрема, з цих відходів було вироблено 114 тис. скатертей поліхлорвінілових, 19,2 тис. хусток жіночих, 28,2 тис. сумочок дитячих, меблевої фурнітури на 245 тис. руб., 1300 тис. гребінців і розчісок тощо [68, арк. 70]. А з відходів в харчовій промисловості виготовлено 296 тон мильної пасти, 2643 тони ковбасних виробів, 215,8 тис. флаконів

гематогену, 17394 тис. штук гудзиків, 144 тис. щіток зубних і 1388 дріжджей пекарських [68, арк. 71].

Важливим показником добробуту сільського населення була наявність у його власності індивідуального транспорту. З розвитком машинобудування збільшилося виробництво автомашин. Так, у 1963 р. для продажу селянам було виділено 3500 автомобілів: марок «Волга» – 970, «Москвич» – 1360 і «Запорожець» – 970 одиниць [66, арк. 145]. У 1964 р. мешканцям сіл було продано 59 тис. мотоциклів та 3935 автомобілів [384, с. 497]. Хоча в другій половині 1960-х рр. кількість транспортних засобів у продажі помітно зросла, автомобіль для більшості селян залишався предметом розкоші.

Болючою проблемою для селян було паливо. За архівними даними, більшість селян забезпечувалася за рахунок торфодобування та санітарної вирубки лісів на місцях. Наприклад, артіль «Більшовик» Житомирського району ще на початку 1950-х рр. створила спеціальну ланку по забезпеченню колгоспників паливом. Вона щорічно виготовляла торф і дрова для всіх членів артілі. Вартість палива була відносно невисокою: весь паливний сезон обходився у 10–15 трудоднів. Однак це практикувалося лише в лісовій промисловості [474, с. 225]. Протягом 1957–1964 рр. селяни забезпечувалися в основному вугіллям і брикетом. Ціна на вугілля у 1954 р. становила від 124 до 187 руб. за тону в залежності від його виду та якості [38, арк. 21]. Як показують архівні матеріали, відвантаження вугілля з шахт Донбасу проходило незадовільно. Так, для продажу сільському населенню Дніпропетровської області в останньому кварталі 1954 р. було завезено 24600 тон вугілля замість необхідних 49800 тон [147, арк. 15]. Паливо завозилося транспортом колгоспів і споживчих товариств за заявками жителів села. Наприклад, у 1961 р. сільське населення Черкаської області закупило 326 т вугілля і брикету, або 1–2 т на двір. Ще більше закупали вугілля колгоспи південних областей республіки, де на кожний двір припадало по 2–3 т цього виду палива [474, с. 225]. Газ як вид палива почали споживати найбільш масово з 1959 р. у промислових районах, а саме в Донецькій, Херсонській, Луганській, Миколаївській областях. До того газ отримувало лише населення міст Києва,

Львова, Сталіно (Донецьк), Жданова (Маріуполь), Макіївки, Дніпродзержинська, Харкова, Житомира, Самбора, Тернополя, Бердичева та деяких інших [259, с. 3]. Газифікація покращила побутові і санітарно-гігієнічні умови населення.

В цілому, якщо оцінювати особисте споживання селян, потрібно наголосити, що його рівень в роки «відлиги» щорічно зростав на 4 %, тоді як в попередній сталінський період лише на 1 % [408, с. 55]. Але, як бачимо, при усіх контрастах соціально-економічних змін в досліджуваній період, життєвий рівень сільського населення залишався ще дуже низьким і помітно відрізнявся від міського.

Значною за обсягом статтею витрат сільського населення були різного роду обов'язкові платежі, добровільні внески та заощадження: податок на прибуток, податок на холостяків, одиноких та малосімейних, сільськогосподарський податок та інші податки й збори; внески по державному страхуванню, внески до державних та кооперативних організацій, повернення кредитів, придбання лотерейних квитків тощо [161, арк. 11–12]. Кабальним для індивідуальних господарів був Указ Верховної Ради УРСР від 16 травня 1963 р. «Про грошовий податок з громадян – власників худоби, які не займаються громадсько-корисною працею», за яким всі категорії сільського населення, що не працювали в громадському виробництві і тримали худобу, підпадали оподаткуванню [356, с. 30]. Для деяких з них (інтелігенція, духовенство) власне господарство було найважливішою статтею прибутку. Непомірні податки на утримання худоби, а також на плодіві дерева, введені ще в сталінські часи, лягали важким тягарем на плечі селян, що мали особисте присадибне господарство.

Зростання грошової маси у населення в умовах хронічного дефіциту продовольчих і промислових товарів та низьких темпів їх виробництва посилювало інфляційні тенденції. З метою укрупнення грошової одиниці в країні у 1960–1961 рр. було проведено грошову реформу, яка встановила обмін грошей у пропорції 10:1. В тому ж відношенні були змінені ціни на всі товари, тарифні ставки оплати праці, пенсії, допомога та інші надходження від держави, платіжні зобов'язання. Реформа негативно вплинула на рівень та якість життя населення: купівельна спроможність грошей залишалася низькою, а споживчі ціни продовжували

зростати. Так, у 1950-х рр. вартість фіксованого набору сільськогосподарських продуктів була нижчою відносно рівня 1940 р., проте на початку 1960-х рр. вже значно його перевищила (див. Додаток Ц). Різке подорожчання спочатку торкнулося продукції, що продавалася на ринку. Вона за своєю якістю була набагато кращою від товару в системі держторгівлі і користувалася більшим попитом серед населення. Це можна пояснити наступними явищами. По-перше, з метою виконання планових показників продажу завідуючим державними магазинами було вигідніше якнайшвидше збути продукцію ринковим спекулянтам дещо дорожче за офіційні низькі ціни. Рішення 1962 р. про підвищення роздрібних цін в держторгівлі не дало очікуваного ефекту. По-друге, продукція, що надходила прямо з особистих селянських господарств, була вищою за якістю, ніж та, що пройшла процедуру постачання державі й перерозподілу. Через вищі, ніж в системі держторгівлі, ціни селяни були зацікавлені в продажу сільськогосподарських продуктів на ринку, а не в здачі їх державі. Укрупнення господарств і масове перетворення колгоспів в радгоспи замість очікуваного зростання виробництва продукції лише поглибило продовольчу проблему.

Отже, проаналізувавши доходи і витрати як важливий економічний індикатор рівня та якості життя сільського населення в роки хрущовської «відлиги», можна зробити наступні висновки. По-перше, протягом досліджуваного періоду відбулися якісні зміни сукупних доходів сільського населення та їх структури. До них варто віднести: зростання оплати трудодня як в натуральному, так і в грошовому виразі, за рахунок чого збільшилися надходження до бюджету сільської сім'ї за результатами праці; зростання частки грошових надходжень від громадського виробництва і зменшення натуроплати. Зниження сільськогосподарського податку, списання боргів, збільшення розмірів присадибних ділянок колгоспників в першій половині хрущовського десятиліття, зростання заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію, перехід до грошової оплати трудодня сприяли збільшенню обсягів виробництва продуктів харчування та підвищенню доходів сільського населення, покращенню його правового і соціального статусу. Однак частка надходжень до бюджету селянської

родини за вироблені трудовні в колгоспі не відповідала фізичним витратам часу та зусиль. Питома вага доходів від громадського виробництва протягом усього досліджуваного періоду в структурі сукупних доходів родини не досягала й половини, в той час як на роботу в ньому селянин витрачав більшу частину свого виробничого часу. Взявши курс на підвищення продуктивності праці сільських трудівників за рахунок покращення їх мотивації, державна влада не створила належного підкріплення її матеріальними стимулами. Незважаючи на зростання, грошові доходи мешканців сільської місцевості залишалася на нижчому порівняно з міським населенням рівні, не могли забезпечити гідні умови життя, а політика щодо особистих селянських господарств обмежила можливості сільської сім'ї отримувати прибуток власними силами.

По-друге, в структурі прибутків селянської родини важливу роль займало особисте підсобне господарство, яке мало як споживчий, так і товарний характер. Оскільки доходи селянської родини від громадського виробництва були мізерними і не могли задовольнити повсякденні потреби, сільські жителі працювали у власному господарстві. Із зменшенням частки натуроплати воно ставало основним годувальником сім'ї. Разом з тим продукція з особистого господарства, яку селянин спрямовував на продаж, була джерелом отримання грошових прибутків. Однак внаслідок різкого обмеження присадибного господарства наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. зменшилися як грошові, так і натуральні надходження від нього за всіма показниками. Політика щодо скорочення присадибного земельного фонду негативно вплинула на рівень доходів сільських жителів.

По-третє, всі витрати сільської сім'ї, незалежно від характеру, мали тенденцію до зростання. Левову частку своїх прибутків селяни витрачали на споживання. Внаслідок зростання доходів в умовах істотного підвищення купівельної спроможності сільського населення зросла ступінь задоволення його потреб у харчуванні, відбулися істотні якісні зміни в його структурі. В результаті скорочення споживання хлібопродуктів і картоплі в харчовому раціоні сільської сім'ї за рахунок збільшення споживання м'ясних та молочних продуктів, риби,

яєць, овочів велику частку складали білки й жири рослинного і тваринного походження. Зростання заробітної плати спричинило утворення надлишку грошей на споживчому ринку. Реакція населення на це була блокована стабільними цінами в системі держторгівлі, що призвело до перетворення інфляції в дефіцит та черги. Останнє дещо стримувало підвищення купівельної спроможності населення.

По-четверте, ряд факторів, таких як екстенсивний розвиток сільського господарства, невиправдані та нелогічні хрущовські аграрні перетворення (укрупнення господарств, перетворення колгоспів в радгоспи, цілинна епопея тощо), політика обмеження особистого присадибного господарства селянина та його продуктова залежність від ринку, зростання доходів сільського населення при збереженні невисокої ефективності виробництва, зумовили виникнення на початку 1960-х рр. гострої продовольчої проблеми. Дефіцитними були такі продуктові товари, як м'ясо, молоко, олія, хліб, крупи. Хронічні перебої з постачанням хліба в сільську місцевість спричиняли появу великих черг у містах і проблему забезпечення хлібом міських жителів.

По-п'яте, в роки хрущовської «відлиги» було налагоджено виробництво таких нових предметів культурно-побутового призначення, як радіоприймачі, телевізори, швейні та пральні машини, холодильники. Але, незважаючи на збільшення дотацій у розвиток промисловості, в кінці 1950-х – 1960-х рр. яскравого вираження набуває дисбаланс між зростанням платоспроможності населення та темпами виробництва товарів широкого вжитку. В дефіциті були промислові товари тривалого користування – пральні машини, холодильники, телевізори, якісні меблі, а також елементарні речі – якісне взуття та одяг. В той самий час прилавки магазинів не були порожніми. Економічно необґрунтований розподіл і планування виробництва призвів до перевиробництва товарів, які не користувалися попитом населення. Відтак, селяни були змушені купувати немодний та неякісний товар або звертатися до послуг спекулянтів чи надомних виробників.

3.2. Соціально-побутові умови

Соціально-побутові умови життя є індикатором задоволення особистих життєвих потреб людини, а відтак – це один із найважливіших компонентів рівня та якості життя. На сучасному етапі розвитку нашої держави стан забезпечення нормальних соціально-побутових умов життя сільського населення знаходиться на дуже низькому рівні, що спричинено занепадом соціальної інфраструктури села, відсутністю споживчого попиту внаслідок зuboжіння сільського населення та зменшення його кількості тощо. Незадовільний стан розвитку й організації соціальної сфери в сільській місцевості зумовлює низький рівень життя її мешканців. Відсутність комфортного житла, згорання мережі об'єктів соціального призначення, застаріла або цілком зруйнована служба побуту, катастрофічний стан доріг у сільській місцевості змушують констатувати низькі стандарти якості життя, від яких залежить демографічна ситуація, трудові ресурси, економічне піднесення сільської місцевості. Тому забезпечення кожної сільської сім'ї оптимальними соціально-побутовими умовами життя, розвиток виробничої і соціально-побутової інфраструктури, яка здатна задовольнити потреби сільського населення, є актуальною соціальною проблемою села.

Актуальність проблеми підтверджує той факт, що соціально-побутові умови життя в селі впливають на його перспективність та престижність як місця проживання або діяльності. Проведене у травні 2003 р. комплексне соціологічне дослідження серед учнівської молоді віком 16–17 років та старшокласників сільських навчальних закладів виявило, що лише 11 % з них виявили бажання в майбутньому жити в селі, в той час як 22 % – у великому місті, а 25 % – в столиці [336, с. 100]. Низький розвиток соціальної сфери, безробіття, недоступність якісного й комфортного житла, відсутність доріг з твердим покриттям і регулярного транспортного сполучення ускладнюють умови життя на селі, спонукаючи молодь мігрувати до більш привабливих з точки зору рівня життя територій. Але ж саме від молоді залежать демовідтворювальні процеси на селі, подальший розвиток аграрного сектору та сільської місцевості. Отже,

відродження українського села й збереження сільського соціуму потребують значних зусиль та коштів, глобальних структурних змін із врахуванням досвіду попередніх поколінь.

Покращення соціально-побутових умов життя сільського населення в роки «відлиги» було тісно пов'язане, передусім, із вирішенням житлової проблеми. Із приходом М. Хрущова до влади ситуація в забезпеченні населення житлом дещо поліпшилася. Соціально-економічні заходи щодо зростання аграрного виробництва, визначені вересневим пленумом ЦК 1953 р., сприяли зростанню доходів колгоспників, покращенню їх матеріального становища. Це зумовило прискорення темпів житлового будівництва в сільській місцевості. В результаті у 1954–1955 рр. було збудовано більше 230 тис. хат [218, с. 492]. У 1956 р. в селах республіки було введено в дію 97,8 тис. житлових будинків, у 1957 р. – 162,5 тис., в 1958 р. – 155,6 тис. [235, с. 202]. Протягом 1959–1964 рр. в українських селах було збудовано близько 810,8 тис. житлових будинків [223, с. 492]. Таким чином, за 1954–1964 рр. нові оселі отримали 1455,9 тис. сільських сімей. Як виявив І. В. Рибак за результатами вибіркового обстеження бюджетів 5200 колгоспних родин, у 1959 р. в 10 областях республіки «основна маса обстежених сімей проживала у власних хатах (98,8 %), колгоспних будинках – 0,4 %, решта – у будівлях, які належали приватним особам» [495, с. 181]. Якщо проаналізувати сільське житлове будівництво за період 1954–1963 рр. в регіональному розрізі, варто відзначити, що найбільшими його обсяги були у Вінницькій (введено в дію близько 105,5 тис. житлових будинків), Черкаській (93 тис.), Чернігівській (85,8 тис.), Київській (80 тис.) областях [222, с. 440–441]. Наведені дані демонструють динаміку змін у забезпеченості аграрного населення житлом.

Дослідження показало, що параметри будівництва сільських осель часто не відповідали потребам населення. Так, І. В. Рибак визначив, що «у середньому на одну обстежену сім'ю колгоспників, яка проживала у власному будинку, припадало 1,6 кімнати із житловою площею 27,4 кв. м та допоміжною – 16,7 кв. м. У середньому на одного члена родини припадало 7,5 кв. м» [495, с. 181] (для порівняння варто зазначити, що за чинним житловим законодавством України

норма житлової площі становить 13,65 кв. м на одну особу). До того ж якість сільських осель була дуже низькою.

В зв'язку із впровадженням нової хрущовської програми проектування й будівництва так званих агроміст почало набирати оберти багатоповерхове будівництво. Вже на початку 1960-х рр. у с. Снігурівка Миколаївської області було споруджено близько п'ятдесяти триповерхових будинків [384, с. 494], а в артілі «Дружби народів» Красногвардійського району Кримської області побудовано 100 нових будинків, до яких підключено водопровід і каналізацію, встановлено центральне парове опалення, електрику, радіо [122, арк. 1]. З кінця 1950-х рр. в багатьох українських селах розгорнулось великопанельне будівництво [124, арк. 18]. Розширення масштабів житлового будівництва на селі потребувало зміцнення його матеріально-технічної бази. Проте цей процес затримувався залишковим принципом фінансування, специфічними умовами роботи будівельних організацій в сільській місцевості: їх територіальною розсіяністю, віддаленістю будівельних майданчиків від основних виробничих баз, непорядкованими дорогами тощо.

Соціально-побутові умови життя прямим чином залежать від комфортабельності оселі, яка визначається рівнем благоустрою сільського житлового фонду. Обладнання тепло-, водо-, газо- і енергопостачання – необхідний мінімум зручностей, які забезпечують оптимальні умови проживання. Дослідження показали, що в більшості сільських осель в 1950–1960-х рр. не було навіть елементарних складових комфортності. Втім, саме в цей період були здійснені перші якісні кроки в напрямку покращення благоустрою сільської місцевості, що сприяло поліпшенню соціально-побутових умов життя її мешканців.

В роки хрущовської «відлиги» прискореними темпами відбувалася електрифікація сільських населених пунктів, що було зумовлено можливістю підключення колгоспів до державної електричної мережі. У 1954 р. електроенергію використовували 3488 колгоспів України, з них 584 – у виробничих цілях, 2698 – частково для побутових потреб колгоспників,

електрифіковано було лише 206 селянських дворів. Більшість їх належала керівному складу артіль [468, с. 288]. За статистичними даними, у 1959 р. в республіці було електрифіковано вже 7849 колгоспів, або 59 %, а 1454,3 тис. колгоспних дворів (26 %) користувалися електроенергією. До 1963 р. кількість електрифікованих колгоспів зросла майже вдвічі і становила 8763 або 89 %, разом з тим електроенергію впровадили у побут лише 2703,6 тис. дворів колгоспників (51 %) [222, с. 298–299]. Таким чином, незважаючи на потужний процес електрифікації села, далеко не всі його мешканці користувалися електроенергією в побуті.

Слабко була розвинута водопровідно-каналізаційна система сіл. Між тим УРСР належала до республік, недостатньо забезпечених водою. В розрахунку на душу населення тут припадало в 10 разів менше води, ніж у середньому по СРСР [321, с. 68]. За архівними даними, селяни споживали воду в основному із власних колодязів (96,68 %), водонапірної колонки (2,46 %) та річок (0,72 %) [70, арк. 4]. При дослідженні даного питання виявляємо чимало гострих проблем і труднощів. Так, жителі с. Ново-Петрівці Києво-Святошинського району Київської області (1280 сімей) користувалися рудниковими водами, які знаходилися на схилі Дніпровського берега на відстані від 200 до 1000 метрів. Дефіцит води складав 680 куб. метрів на добу. Внаслідок ряду звернень мешканців села до органів влади в середині 1950-х рр. було збудовано 4 нові артезіанські колодязі, водопровідна башта та розвідна мережа трубопроводу з водорозбірними колонками [13, арк. 5]. Але через відсутність стабільного фінансування будівництво затягнулося на декілька років.

Особливо гостро проблема водопостачання відчувалась в південній Україні та Криму. Грунтові води тут знаходилися на глибині 15–20 км, до того ж в більшій мірі були мінералізовані [517, с. 22]. Дещо покращило забезпечення населення півострова водою пробурення у 1958 р. 34 свердловин, спорудження 20 водоймищ, прокладення більше 50 км водопроводів. З повним навантаженням почала працювати зрошувальна система Старо-Кримського водоймища, в районі якого зрошувалося 800 га площ і забезпечувалося водою 12 населених пунктів

[120, арк. 254]. В 1959–1964 рр. було збудовано комплекс гідротехнічних споруд на північному схилі Кримських гір, водосховище, фільтрована станція [321, с. 69].

Незадовільним залишався стан обладнання водопроводів у селах республіки. До 1965 р. загальна протяжність сільської вуличної водопровідної мережі в республіці склала лише 743 км [321, с. 70]. Неналежна якість питної води, низький рівень соціально-гігієнічної культури сприяло поширенню серед жителів сіл різного роду інфекційних захворювань.

Повільними темпами здійснювалася планова газифікація сільських осель. Вона розпочалася тільки з початку 1960-х рр. На Львівщині, зокрема, протягом 1961–1964 рр. почали функціонувати шість газових ділянок по обслуговуванню сіл [379, с. 183]. Навколо великих міст (Київ, Одеса, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ та ін.) населення ряду районів, куди ще не було прокладено труб, отримувало газ у балонах. Так, наприклад, в артiлі ім. ХХІ партз'їзду с. Розквіт Березівського району Одеської області колгоспникам привозився газ у балонах з Одеси. З 210 дворів у цьому селі було газифіковано 40 %, в основному новозбудованих будинків [400, с. 118]. Загалом по Україні в плановому порядку до кінця 1965 р. газ одержувало 947 колгоспів, газифіковано було понад 100 тис. будинків, у 22 тис. сільських хат встановлено балони з газом [384, с. 500]. Але газове (пічне) опалення мали одиниці. Переважна частина селян опалювала свої оселі за допомогою грубки (на основі дерева та вугілля).

З метою поширення використання газу для побутових потреб населення 9 травня 1962 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про розширення використання зрідженого газу для побутових потреб населення в 1962–1965 рр.» [230, с. 24–29], в якій йшлося про забезпечення безперебійного постачання зрідженого газу в населені пункти та колгоспи і радгоспи спеціальним автотранспортом, передбачалася подальша газифікація сільської місцевості, продаж колгоспам і організаціям споживчої кооперації апаратури, необхідної для газифікації. Впровадження в домашньому побуті газифікації змінювало внутрішнє планування сільських жител, покращувало санітарно-гігієнічні умови, звільняло сільських трудівників від непродуктивної господарської праці, сприяло

скороченню витрат часу господині на приготування їжі, прання білизни, прибирання оселі, а відтак і збільшувало розмір вільного часу для відпочинку та дозвілля.

В другій половині 1950-х рр. прискорилися темпи радіофікації сільської місцевості. Саме в роки «відлиги» радіоточки почали встановлювати в оселях сільських жителів – до цього радіомовлення було лише в громадських місцях, клубах, великих колгоспах, сільських радах, школах. Станом на 1 січня 1954 р. було радіофіковано 1063,6 тис. колгоспних дворів або 18,7 % від їх загальної кількості. На той час в Україні залишалось ще 7400 нерадіофікованих сіл [468, с. 288]. Радіофікація сільської місцевості здійснювалася рівномірно на плановій основі. До 1960 р. із загальної кількості 2015 колгоспів лише західних областей 1990 господарств були радіофіковані [379, с. 257]. 2 червня 1963 р. повідомлялося, що завершено суцільну радіофікацію населених пунктів Херсонської області [550 / 2, с. 144]. Як зазначає І. В. Рибак, «у цілому в республіці до кінця 60-х років вдалося радіофікувати близько 80 % селянських хат. Але п'ята частина сільських хат залишалася без радіотрансляційних точок» [495, с. 189]. Втім, варто зауважити, що в роки «відлиги» показники радіофікації села порівняно з розвитком інших галузей соціально-побутової інфраструктури були найвищими. На нашу думку, це можна пояснити тим, що радіо в умовах тоталітарної держави було важливим засобом ідеологічного впливу на громадян. Так, наприклад, у 1955 р. з 506 колгоспів Київської області радіотрансляційні точки мали 234 господарств, а освітлення – лише 42 [106, арк. 28] (див. Додаток У).

Велике значення для покращення соціально-побутових умов життя сільського населення мав розвиток зв'язку. За статистичними даними, кількість підприємств зв'язку в сільській місцевості зросла з 6,1 тис. у 1950 р. до 8 тис. у 1964 р. Кількість телефонних апаратів у 1964 р. порівняно з 1950 р. зросла в 4 рази і становила 117,7 тис. [219, с. 403] При цьому варто мати на увазі, що телефонних станцій в селах республіки майже втричі було більше, ніж у містах, хоча кількість міських телефонних номерів в п'ять разів перевищувала число телефонних номерів у селі [510, с. 131]. Потрібно зазначити, що телефонний

зв'язок встановлювався, в першу чергу, в колгоспах, сільських радах та в окремих установах. Так, на початок 1957 р. було телефонізовано 99,6 % сільських рад, 98,7 % машинно-тракторних і спеціалізованих станцій, 96,9 % радгоспів і 70,6 % колгоспів [191, с. 97]. На подальший розвиток телефонної мережі в селах була спрямована постанова Ради Міністрів УРСР 1960 р. «Про розвиток телефонного зв'язку в сільській місцевості» [250, с. 258–260]. Отже, незважаючи на те, що в досліджуваний період мали місце позитивні тенденції щодо забезпечення мешканців села засобами зв'язку, телефон в сільських оселях залишався рідкістю.

Соціально-побутові умови сільських жителів у значній мірі залежали від стану транспортного сполучення і доріг, чим зумовлювався рівень задоволення потреб населення та суспільного виробництва в перевезеннях. Сільське бездоріжжя ускладнювало життя селян і лежало в основі комплексу проблем різних сфер: виробничої, житлово-побутової, культурно-освітньої, охорони здоров'я тощо. В досліджуваний період шляхи сполучення сільських населених пунктів із районними та обласними центрами в основному мали ґрунтове покриття, що в разі несприятливих погодних умов унеможлиблювало рух. На 1 жовтня 1953 р. протяжність вулиць та проїздів у сільських районних центрах становила 4 909,2 км, з яких асфальтовані були лише 103,4 км [111, арк. 1]. За підрахунками В. С. Петренка, в 1958 р. по республіці із 235,9 тис. км загальної протяжності автомобільних шляхів з твердим покриттям було тільки дещо більше 17 % [474, с. 211].

29 серпня 1957 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову, в якій звернула увагу на необхідність будівництва Головшляхбудом СРСР під'їзних автомобільних шляхів до населених пунктів та садиб колгоспників. У Розпорядженні № 932-р Ради Міністрів УРСР йшла мова про надання права Головшляхбуду здійснювати силами своїх будівельних організацій будівництво під'їзних шляхів від магістральних автомобільних шляхів до колгоспів за договорами з ними і за рахунок їх коштів [495, с. 181]. Так, у червні 1958 р. було закінчено будівництво шосейної дороги між районними центрами Хмельницької області Меджибожем і Старою Синявою [120, арк. 46]. Через незадовільне

фінансування та халатність чиновників будівництво автодоріг відбувалося дуже повільними темпами. Так, наприклад, у Вінницькій області в 1959 р. через ці причини не виконали 40–50 % річного плану будівництва шляхових доріг такі райони, як Теплицький, Тульчинський, Уланівський, Шпиківський та інші [170, арк. 29]. Протягом першої половини 1960-х рр. в Україні було прокладено лише 9700 км шосейних доріг, а до 1965 р. тверде покриття мали тільки 27 % доріг [384, с. 496].

Великі труднощі з проїздом виникали взимку через вкрай недостатню укомплектованість шляхово-експлуатаційного господарства машинами та механізмами для зимового утримання машин, складні клімато-метеорологічні умови. Із загальної протяжності автомобільних шляхів у республіці, що становила на початку квітня 1964 р. майже 236 тис. км, постійну лінійно-експлуатаційну службу мали лише шляхи загальнодержавного, республіканського і обласного значення загальною довжиною 52,9 тис. км [65, арк. 63]. Населення сіл під час заметіль було практично відірвано від світу.

Із відносним розвитком мережі автодоріг мешканці сільських регіонів отримали можливість користуватися громадським транспортом. Все більше населених пунктів обслуговувалися автобусними та таксомоторними перевозками. Так, автобуси щодня здійснювали рейсові перевезення пасажирів зі станції в с. Тартак Сокальського району Львівської області в декількох напрямках: на Сокаль, села Боб'ятин, Легатів, Лучиці, Спасів [430, с. 152]. За деякими даними, протяжність автобусних маршрутів у 1956 р. становила 97 тис. км. Якщо в 1940 р. автобусним сполученням було охоплено 63 населені пункти, то в 1956 р. – вже 149 [120, арк. 96]. Проте, як свідчать архівні дані, через недостатню кількість технічно справних транспортних засобів, незадовільне забезпечення паливно-мастильним матеріалом та інші причини автогосподарства облавтотрестів систематично не виконували планів перевезення. Так, наприклад, у 1959 р. 5 із 17 господарств Вінницької області, що займалися перевезенням пасажирів, не виконали встановленого плану через відсутність автогуми [170, арк. 254]. Таким чином, сільські жителі відчули поліпшення транспортного

обслуговування, проте проблема бездоріжжя, недостатність фінансування й матеріально-технічного забезпечення обмежували можливості сільського населення в отриманні якісних послуг перевезення.

Гостро стояло питання якості медичного обслуговування сільських жителів. Командно-адміністративна модель управління сферою охорони здоров'я тривалий час обмежувала її розвиток. Незадовільний рівень медичного обслуговування на селі разом із важкою працею, незадовільними санітарно-гігієнічними й соціально-побутовими умовами життя підтверджували низьку якість життя сільського населення.

Як показав аналіз документів, сільська мережа закладів охорони здоров'я, що діяла в досліджуваній період, та її матеріально-технічна база не відповідали потребам населення. За деякими даними, у 1953 р. коефіцієнт забезпечення сільських жителів ліжко-місцями складав в середньому 2,2 на тисячу чоловік [136, арк. 179]. Станом на 1 січня 1954 р. в 15 районах УРСР взагалі не було організовано роботу сільських дільничних лікарень, а сільське населення було змушене госпіталізуватися лише в районні лікарні, які були перевантажені хворими. Окрім того, в ряді райцентрів не функціонували навіть районні лікарні. Так, до початку 1954 р. в 31 районному центрі міського типу та в 11 райцентрах сільської місцевості не було районних лікарень, а їх функції покладалися на дільничні лікарні [24, арк. 75]. За архівними даними, станом на 1 січня 1955 р. в селах нараховувалося 2654 лікарські заклади із загальною кількістю ліжко-місць 58445 одиниць. На тисячу чоловік сільських жителів в середньому по УРСР припадало 2,4 ліжко-місця, зокрема в Станіславській області – 1,7, Волинській та Дрогобицькій – 1,8, Львівській – 1,9, Рівненській, Закарпатській та Київській – 2,0, Вінницькій і Житомирській – 2,1 [146, арк. 151]. В сільських районах Станіславської області у 1954 р. відповідно до рішень органів охорони здоров'я в лікарнях мало бути 3105 ліжко-місць, фактично ж було лише 2330, або 3,3 ліжко-місця на кожен тисячу чоловік [139, арк. 220]. Ряд сільських дільничних лікарень лише формально вважалися діючими, через відсутність лікарів, затяжні ремонти та інші причини насправді порожніли [24, арк. 74].

Проблемою системи охорони здоров'я була недоступність для сільських жителів кваліфікованої медичної допомоги. За архівними даними, у 1955 р. сільські лікарні не були обладнані спеціальними ліжками для нейрохірургічних, урологічних, стоматологічних хворих, а також для дітей хворих туберкульозом [146, арк. 152]. На 1 січня 1954 р. в усіх сільських стаціонарах нараховувалося лише 187 онкологічних ліжок. На 10 тис. населення сіл припадало 0,1 ліжка. Лікарів-онкологів по всій республіці в селах працювало лише 5 чол. [146, арк. 96].

Через недостатньо розвинуту мережу закладів медичного обслуговування в сільській місцевості, її мешканці змушені були звертатися в міські лікарні. Останні не були спроможні забезпечити усіх прибулих з села хворих, які потребували госпіталізації. Так, у 1954 р. було відмовлено в госпіталізації 12615 хворим сільським жителям, що становило 7 відмов на тисячу госпіталізованих хворих [146, арк. 159]. В 1954 р. в міських пологових будинках було прийнято 85,1 тис. пологів у жінок, прибулих з сіл, що складало 20,2 % від загального числа жінок з сільської місцевості, що народили [146, арк.156].

Часто одна районна лікарня обслуговувала жителів суміжних районів. Наприклад, в семи районах Хмельницької області були відсутні туберкульозні відділи і хворі цих районів направлялися для стаціонарного лікування в сусідні районні лікарні. З наявних чотирьох рентгенфлюорографічних апаратів в області працювало три: в Хмельницькому облтубдиспансері, в тубдиспансері м. Кам'янця-Подільського та при Хмельницькій міській поліклініці. Проте і вони використовувалися не повністю в зв'язку з недостатнім постачанням електроенергії [43, арк. 131].

Аналіз архівного матеріалу засвідчив, що заклади охорони здоров'я були незадовільно укомплектовані медичними кадрами. У 1954 р. на 10 тис. сільських жителів у цілому по республіці в середньому працювало 3 лікарі (в містах – 28,3) та 22,7 середнього медичного персоналу (в містах – 59,7) [146, арк. 155]. Наприклад, в Сумській області протягом 1954 р. 8 сільських районів із 18 не мали жодного лікаря-фтизіатра [146, арк. 54]. В 46-ти дільничних лікарнях і амбулаторіях Вінницької області не було зубних лікарів, в Плисківському і Мур-

Куриловецькому районах взагалі не працювали лікарі-стоматологи [170, арк. 155], що зводило профілактику зубних захворювань, зокрема дітей, нанівець. В таких областях, як Дрогобицька, Волинська, Закарпатська, Житомирська, Рівненська, Тернопільська, на одного лікаря у 1957 р. припадало більше 4 тис. сільських жителів [153, арк. 133]. В Сумській області станом на 20 серпня 1963 р. 26 із 660 фельдшерсько-акушерських пунктів сільської місцевості зовсім не були укомплектовані фельдшерами, 92 – укомплектовані середнім медичним персоналом лише наполовину [90, арк. 49].

Дуже часто в організації лікувальної роботи в районних і сільських дільничних лікарнях мали місце недоліки та порушення, що призводило до важких та непередбачуваних наслідків. Так, за архівними матеріалами, хворий М. Боровський, якого госпіталізували в Ново-Георгіївську районну лікарню Кіровоградської області 17 березня 1954 р. з приводу відмороження лівої ступні, помер 12 травня. За весь період перебування в лікарні він жодного разу не проходив амбулаторного обстеження і ніякої допомоги, окрім асептичної пов'язки, не отримував. В історії хвороби записів практично не було [24, арк. 77]. Лікар тієї ж лікарні Фалушко, не маючи навіть одного року стажу роботи в хірургії, без попереднього обстеження і консультації інших лікарів, помилково діагностувала у хворої Левицької «перфоративний апендицит» та прооперувала її за участю лише двох медсестер. У зв'язку з тим, що діагноз не підтвердився, лікар, порушивши елементарні правила хірургії, зробила хворій ще два розрізи. Хвора через 4 дні після операції померла. Патолого-анатомічний розтин трупу не було виконано, а допущені лікарем помилки не виявлено [24, арк. 78].

В ряді районів сільської місцевості допускалася неповна госпіталізація важкохворих, а також запізнена доставка хворих, які потребували невідкладної медичної допомоги. Так, до Сарнинської районної лікарні Рівненської області в травні 1954 р. з с. Чудель Лісовського району, пройшовши під сильною зливою 15 км до лікарні, жінка принесла на руках грудну хвору дитину [24, арк. 79].

Для підвищення рівня медичного обслуговування сільського населення органи охорони здоров'я ініціювали проведення профілактичних оглядів. Так, у

1955 р. з 10 тис. оглянутих було виявлено хворих: активним туберкульозом – 31 чол., злоякісними утвореннями – 6, грибковими захворюваннями – 6, венеричними – 2, трахомою – 1. Навіть серед працівників харчових, комунальних та дитячих закладів на селі при проведенні профілактичних оглядів були виявлені хворі активним туберкульозом та венеричними хворобами [146, арк. 157].

На подолання негативних явищ у галузі охорони здоров'я була спрямована постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР 1960 р. «Про заходи щодо подальшого поліпшення медичного обслуговування і охорони здоров'я населення СРСР». Втім, незважаючи на посилення уваги керівництва до проблем розвитку мережі медичних закладів, обсяги введення їх в експлуатацію були мізерними. Як зазначив І. Д. Хорош, на один сільський район в 1960-ті рр. в середньому по республіці припадала одна центральна і 4,7 дільничних лікарень, а також 70 фельдшерсько-акушерських пунктів. Одна дільнична лікарня обслуговувала 3,9 колгоспів, 3,4 сільрад, 13,5 сільських поселень, а один фельдшерсько-акушерський пункт – 1,9 сільських населених пунктів. З однієї аптеки медикаменти купували мешканці 4,6 сіл [559, с. 49].

Як незадовільне можна охарактеризувати постачання у сільську місцевість медикаментів. В районних аптеках та сільських аптечних пунктах у продажу часто не було значної кількості медикаментів та медичних товарів з асортиментного мінімуму при наявності частини цих медикаментів на аптечних складах. Так, за архівними документами, в семи перевірених інспекцією сільських аптечних пунктах Кіровоградської області станом на березень 1954 р. в продажу не було від 33 до 46 найменувань медикаментів та медичних товарів з 62 позицій, передбачених обов'язковим асортиментним мінімумом [24, арк. 84–85].

Проблема доступності та якості медичного обслуговування включала в себе і обмежені можливості мешканців сільських територій щодо користування рекреаційними благами. Станом на 15 серпня 1955 р. у республіці діяло 506 санаторіїв цілодобового перебування (для дорослих та дітей) з кількістю ліжок 69,5 тис., на 1 січня 1959 р. їх кількість зменшилась до 469 із загальною кількістю ліжок 77,5 тис. Станом на 15 серпня 1955 р. в Україні функціонувало 148

будинків відпочинку з кількістю ліжок 25,1 тис., на 1 січня 1959 р. їх було лише 134 із кількістю ліжок 24,8 тис. [235, с. 286].

У роки «відлиги» за рахунок колгоспів проводилося будівництво міжколгоспних санаторіїв і будинків відпочинку. Так, на початку 1959 р. був відкритий санаторій «Колгоспник» поблизу Алушти, споруджений спільно на кошти артілей Сімферопольського району Кримської та Мелітопольського району Запорізької областей. У 1960 р. почав роботу перший міжколгоспний будинок відпочинку в с. Великі Трояни Ульяновського району Кіровоградської області [386, с. 501]. У 1958 р. колгоспи Смілянського району на кооперативних засадах відкрили будинок відпочинку «Червоний кут», в якому за 6 років побувало більше трьох тисяч колгоспників району. За цей час пропускна спроможність закладу збільшилася з 25 до 35 чол., а вартість путівок зменшилася з 37 руб. 50 коп. до 22 руб. 50 коп. [264, с. 3].

Продовжувалося удосконалення мережі існуючих курортів. У 1958 р. в Євпаторії працювало 26 здравниць, де одночасно лікувалося і відпочивало більше 6 тис. чол., серед яких 3,5 тис. дітей [120, арк. 22]. У 1964 р. в курорті Трускавець Львівської області було закінчено будівництво водолікарні на 80 ванн, озокеритно-фізіотерапевтичної лікарні, відреконструйовано бювет мінеральних вод [126, арк. 45]. Сільському облвиконкому було підпорядковано місто-курорт Хмільник Вінницької області, в якому на початку 1964 р. працювали 4 лікувальні заклади: обласна водолікарня на 125 ліжок, ревматологічна лікарня Південно-Західної залізниці на 200 ліжок, санаторій ВЦРПС на 600 ліжок, санаторій Міністерства оборони на 200 ліжок, закінчувалося спорудження облспоживспілкою ще одного лікувального корпусу на 100 ліжок [72, арк. 46]. На середину 1960-х рр. санаторіїв і профілакторіїв в республіці було вже близько двох тисяч, однак вони не мали необхідного медичного обладнання, розміщувалися здебільшого у непристосованих приміщеннях, а тому їх медична допомога була обмеженою [456, с. 188]. В багатьох санаторіях, особливо Моршина, Трускавця та інших курортів, приміщення харчоблоків та їх обладнання не відповідали існуючим вимогам. Облік хімічного складу раціонів

харчування, а також контроль і регулювання вмісту цих раціонів не було в достатній мірі налагоджено. Курорти були погано забезпечені обслуговуванням харчовими лабораторіями, при готуванні їжі не завжди дотримувалися вимог раціональної і лікувальної кулінарії [352, с. 574].

Таким чином, в роки «відлиги» організація системи охорони здоров'я сільського населення проходила без забезпечення належного рівня послуг та без врахування фінансової спроможності держави. За якістю медичного обслуговування село значно поступалося місту. Це можна пояснити не лише недостатньою увагою органів влади до проблем села, але й об'єктивними особливостями сільської місцевості, такими як розселення жителів, радіус обслуговування, сезонність робіт, непорядкованість господарсько-побутової діяльності і побутових умов, освітній і культурний рівень, бездоріжжя тощо.

В досліджуваний період почав набирати обертів комплексний розвиток служби побутового обслуговування сільського населення, яка була покликана створити комфортні умови життя населення, задовольняючи його потреби в послугах. Війна залишила вщент зруйновану службу побуту. У 1955 р. в селах України налічувалося всього 584 майстерні з ремонту й пошиття взуття, 1446 – пошиття одягу, 67 – ремонту металовиробів, 2 – виробництва культтоварів [468, с. 289]. У 37,1 тис. із 44,18 тис. сільських населених пунктів взагалі не було майстерень побутового обслуговування. А, зокрема, в Близнюківському районі Харківської області у 1955 р. із 156 сільських населених пунктів майстерні побутового ремонту функціонували лише у 18 [48, арк. 28].

Поштовх для розвитку сфери побутового обслуговування населення дала відповідна постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 8 квітня 1959 р. «Про заходи щодо поліпшення побутового обслуговування населення» [250, с. 87–92]. В процесі реалізації постанови за 1959–1965 рр. обсяг робіт по наданню побутових послуг мешканцям сільської місцевості збільшився у 2,2 рази [379, с. 180]. За архівними даними, станом на 1 жовтня 1961 р. в мережі побутового обслуговування працювало 18707 підприємств, в тому числі 6303 – на селі [97, арк. 3]. Станом на 1 липня 1963 р. в сільській місцевості діяв 5901 об'єкт:

фабрики, заводи, ательє, майстерні промислового і непромислового характеру із загальної кількості по республіці 19 520 [98, арк. 29].

Істотною рисою розвитку побутового обслуговування був наголос на розширення мережі майстерень з ремонту та пошиття взуття і одягу. За перші три квартали 1961 р. їх кількість зросла найбільше. Водночас число майстерень з ремонту металовиробів, меблів та інших видів побутового ремонту, навпаки, зменшилося (див. Додаток Ф). У цьому зв'язку варто відзначити, що за 9 місяців 1961 р. по всій республіці було організовано 67 майстерень з ремонту та індошиття взуття, тоді як в сільській місцевості 106 таких майстерень припинили функціонування. Незважаючи на таку непропорційність розвитку, цей вид побутового обслуговування все ж поширювався. Так, в селах станом на 1 жовтня 1961 р. діяло 3712 підприємств індивідуального пошиття взуття [97, арк. 5–6], а у 1963 р. їх налічувалося вже 4315 [274, с. 1–2]. Мережа майстерень з ремонту і пошиття одягу також зростала: за 9 місяців 1961 р. в сільській місцевості почала роботу 121 така майстерня [97, арк. 5–6].

Сільська служба побуту до середини 1960-х рр. хоча і розвивалась, але дуже повільними кроками і значно відставала від міста. У 1960 р. побутове обслуговування сільського населення республіки складало менше 20 % від загального обсягу, в той час як в селах проживало більше людей, ніж у містах [170, арк. 254]. Наприклад, у Вінницькій області в 1964 р. встановлений обсяг побутових послуг складав лише 76 коп. на душу населення території сільського облвиконкому, а в промисловій зоні – 8 руб. 60 коп., тобто майже в 11 разів більше [70, арк. 76].

Як бачимо, сфера побутових послуг у сільській місцевості залишалася на дуже низькому рівні. Плани розвитку служби сервісу склалися без відома про реальні потреби населення, не погоджувалися з місцевими органами влади. Так, із 1484 населених пунктів Вінницької області лише в 379 пунктах, або 25,6 %, були майстерні побутового обслуговування, а в 1105 селах зовсім не було майстерень. Із 80 сіл економічно слабких колгоспів майстерень не було в 48 [70, арк. 77]. У Львівській області на початку 1965 р. налічувалось понад тисячу населених

пунктів, де не було жодного підприємства побутового обслуговування. На Тернопільщині таких сіл було 507 [379, с. 180], при чому в решті сіл більшість наявних побутових майстерень розміщувались у приватних приміщеннях і мала характер надомництва. У 1961 р. з 58 сіл Пологовського району Запорізької області тільки в 7 селах працювали швейні майстерні, в 11 – шевські, з 26 сіл Приморського району майстерні були відсутні в 14 населених пунктах [97, арк. 6–7]. Із 1600 населених пунктів Чернігівської області в 1176 об'єктів побутового обслуговування взагалі не було [407, с. 182].

Майже для всіх сіл була притаманна однотипність майстерень, внаслідок чого сфера послуг була дуже обмеженою. За архівними даними, на початок 1961 р. в сільській місцевості УРСР найпоширенішим видом побутового обслуговування був ремонт та пошиття взуття – 3712 і одягу – 2124 майстерні. Водночас по всій республіці в селах діяла незначна кількість майстерень з ремонту металовиробів – 156, меблів – 53, фотоательє – 93, а послугами з ремонту трикотажних виробів, хімчистки і фарбування одягу, ремонту квартир та деяких інших видів побутового ремонту сільські мешканці взагалі не мали можливості користуватися [97, арк. 5–6]. Зокрема, в Зеленищанському районі Тернопільської області, не було майстерень з ремонту меблів, реставрації дзеркал, ремонту панчішних виробів, хімчистки, слюсарно-механічних майстерень. В Тербовлянському районі не було майстерень з ремонту радіо, велосипедів, електроприладів, швейних машин. Майстерні побутового обслуговування в Гайсинському районі Вінницької області працювали лише в 20-ти селах з 55-ти, й то без контролю райспоживспілки і райфінвідділу [173, арк. 134]. У ряді райцентрів Волинської області населення не отримувало такі види послуг, як ремонт жіночих і господарських сумок, парасоль, дитячих іграшок, авторучок, натирання підлоги тощо [97, арк. 7].

На розвиток мережі об'єктів побутового обслуговування негативно вплинула політика ліквідації «неперспективних» сіл. З урахуванням 28 новостворених та прийнятих від раднаргоспів комбінатів їх кількість станом на 1 жовтня 1963 р. становила 421 підприємство, з яких 101 розміщувалося в колишніх райцентрах

ліквідованих районів як такі, що мали значні обсяги і стабільно працювали [98, арк. 40]. В сільській місцевості проходив процес ліквідації дрібних так званих «нерентабельних» майстерень з 1–2 працівниками і організація замість них приймальних пунктів [69, арк. 16]. В ряді областей, зокрема у Вінницькій, Житомирській, Львівській, Полтавській, була організована робота пересувних майстерень ремонту взуття, одягу, меблів, предметів домашнього вжитку. Проте розвиток діяльності таких майстерень стримувався відсутністю достатньої кількості автотранспорту. Так, із заявлених Укрголовпобутом 570 автомашин на 1963 р. було виділено лише 152 [98, арк. 16]. У Рівненській області в 1964 р. навіть практикувався кільцевий об'їзд сіл так званими «комбінатами добрих послуг» [126, арк. 24–25]. У тому ж році пересувна майстерня була обладнана в Звенигородському районі Черкаської області. Споживча кооперація України організувала 260 таких майстерень на колесах [125, арк. 29]. Загалом робота подібних форм побутового обслуговування була організована досить слабо, через незадовільне функціонування не відповідала потребам населення. Як бачимо, на зміну ліквідованих майстерень нічого альтернативного не було створено.

Аналіз статистичних даних показав, що органи влади намагалися будь-яким чином перевищити показники розвитку побутового обслуговування населення, особливо сільської місцевості, приховати наявні недоліки, видати бажане за дійсне. Тому серед документів зустрічаємо величезну масу фактичних розбіжностей. Постійно діюче ідеологічне замовлення, фальсифікація цифр з метою наближення до плану суттєво спотворювали реальну картину розвитку соціально-побутового обслуговування сільського населення і створювали перешкоду на шляху до практичного покращення умов його життя.

Важливим фактором поліпшення соціально-побутових умов була організація торгівлі на селі. Зростання доходів сільських трудівників дало можливість купувати не лише предмети першої необхідності, а й значну кількість таких товарів побутового і культурного вжитку, які раніше були недоступні для пересічного селянина. У досліджуваній період поступово зростала мережа

сільських торгівельних закладів, вдосконалювалася її структура. Як підрахував І. В. Рибак, у 1959 р. в селах України діяло 61543 торгівельні заклади, у тому числі магазини – 49059, з них універмаги в районних центрах – 846, сільунівермаги – 7438, культмаги – 798, книжкові магазини – 790, магазини господарчих товарів – 1987, продмаги – 5652, магазини з продажу хліба і хлібобулочних виробів – 261. Кількість торгівельних закладів у селі до 1965 р. проти 1959 р. зросла на 13587 і становила 75139 об'єктів [495, с. 198].

При аналізі динаміки показників товарообороту (див. Додаток Х), можна спостерігати, що його зростання значно випереджало розширення мережі торгівельних підприємств. Так, за нашими підрахунками, роздрібний товарооборот споживчої кооперації за 1953–1962 рр. зріс на 61 %, а число підприємств роздрібної торгівлі державних і кооперативних організацій – лише на 31 % [221, с. 481, 535]. Внаслідок цього в роботі торгівлі мали місце перевантаження. Це перешкоджало підвищенню культури торгівлі і створювало незручності для покупців. У багатьох районах один торгівельний заклад обслуговував відразу декілька сіл. Так, наприклад, у Гадяцькому районі в колгоспі «Велика Перемога» мешканцям трьох сіл продавав товари лише один магазин. Коли на одну міську торгівельну точку в середньому припадало 324 чол., то на одну сільську – 486 [48, арк. 28]. Окрім того, на перший план виходили головні недоліки тогочасної сільської торгівлі – хронічні перебої з постачанням товарів першої необхідності, низька культура торгівельного персоналу [207, с. 96], відсутність системи захисту прав споживачів.

Як уже зазначалося, негативним явищем тогочасної торгівлі були значні перебої з продажем печеного хліба. Особливо погано мережа торгівельних закладів з продажу хліба і хлібобулочних виробів була розвинута в селах. Так, у 1959 р. в сільській місцевості працював всього 261 спеціалізований магазин [495, с. 198], а до 1965 р. їх кількість зросла лише вдвічі. За архівними даними, торгівлю хлібом і хлібобулочними виробами, зокрема в Чернігівській області в січні 1964 р. здійснювали всього 165 підприємств торгівлі, в тому числі 37 спеціалізованих магазинів, 10 магазинів самообслуговування і 4 магазини-

автомати [74, арк. 25]. З метою забезпечення сільського населення хлібом на місцях почалося активне спорудження хлібопекарень. Ця інновація дещо вирішувала проблему постачання хліба в торгову мережу і звільняла жінок-селянок від нелегкого домашнього хлібовипікання. Технологічний процес випікання хліба став повністю механізований. Перші пекарні і хлібозаводи, які випікали хліб спеціально для селян, почали з'являтися у 1956 р. Першим до ладу став хлібозавод в колгоспі ім. Будьонного Березівського району Одеської області [474, с. 224]. В кінці 1950-х рр. були побудовані сільські пекарні в ряді сіл Волинської області, зокрема в с. Смідин Старовижівського району, с. Коритниця Локачинського району, с. Тоболи Камінь-Каширського району [379, с. 253]. У 1959 р. з ініціативи споживчої кооперації в Україні було споруджено 80 пекарень. Загалом наприкінці 1950-х рр. в мережі Укркоопспілки діяло вже 1500 хлібопекарень [123, арк. 64]. Проте кількість виробленої ними хлібопродукції не могла задовольнити запити всього сільського населення, і більшість його змушена була купувати хліб у містах або випікати вдома.

Не відповідала потребам сільських жителів і система громадського харчування. У 1958 р. підприємства цієї галузі по всій Україні охоплювали тільки 14 % населення республіки, зокрема 4 % сільських мешканців [291, с. 91]. В умовах адміністративної економіки громадське харчування розвивалося за двома напрямками: державне і кооперативне, що було зумовлено формами власності і специфікою сфер їхньої діяльності. Кооперативне громадське харчування здійснювалося системою споживчої кооперації, колгоспами і засновувалося на кооперативній формі суспільної власності. Кооперативні підприємства, як і підприємства колгоспів, обслуговували в основному сільське населення. Колгоспні їдальні перебували на балансі колгоспів та їм підпорядковувались. В сільській місцевості основна частина підприємств громадського харчування належала споживчій кооперації і розміщувалась як у власних, так і в орендованих у колгоспів чи радгоспів приміщеннях.

Мережа громадського харчування розширювалася за рахунок створення їдалень при колгоспах, радгоспах, машинно-тракторних станціях, сільських

профтехучилищах, школах. Так, у 1955 р. при машинно-тракторних станціях функціонувало 982, при училищах механізаторів – 97, при школах – 166 їдалень. Крім того, в 1953–1955 рр. набуло поширення виїзне харчування колгоспників під час сільськогосподарських робіт. У 1955 р. воно практикувалося в усіх радгоспах і 81 % колгоспів України [468, с. 289].

На розвиток громадського харчування в республіці була спрямована постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР «Про дальший розвиток і поліпшення громадського харчування в Українській РСР» (1959 р.) [250, с. 42–47]. За статистичними даними, станом на 1 січня 1960 р. у системі Укркоопспілки налічувалося 8196 харчових підприємств, які діяли в селах та на автобусних станціях районного підпорядкування, з них їдалень – 1815, чайних – 1443, закусочних – 4940 [400, с. 130]. За 1961–1965 рр. кількість ресторанів, їдалень, чайних в селах республіки збільшилася на 4458 одиниць. У сільських школах було відкрито 4140 їдалень і буфетів, 695 роздавальних пунктів [474, с. 223]. Всього за період 1953–1962 рр. число підприємств громадського харчування в сільській місцевості зросла з 5827 до 7171 [221, с. 535], або на 1344, до початку 1965 р. їх діяло вже 12 тис. [384, с. 499]. Нові їдальні оснащувалися холодильними установками та різноманітним обладнанням, що поліпшувало роботу кухні. В їдальнях, магазинах кулінарії та роздрібній торгівельній мережі поширеною була практика продажу готових кулінарних виробів, овочевих, м'ясних і рибних напівфабрикатів, хлібобулочної випічки (див. Додаток Ш).

Спостерігаючи динаміку розширення мережі закладів громадського харчування, потрібно відзначити, що його розвиток в сільській місцевості відставав від міста. Так, за даними статистики, у 1953 р. в містах і селищах міського типу працювало 15323 підприємства громадського харчування, в сільських місцевостях – лише 5827, в 1962 р. у містах було вже 21939 підприємств, а в селах – лише 7171 [221, с. 535]. В той час, як у місті на тисячу мешканців припадало 37 місць в їдальні, у селі – лише 7. Із 7 тис. колгоспів республіки громадське харчування, що діяло на постійній основі, було запроваджено лише в 300 закладах [260, с. 53]. До того ж, варто додати, що

санітарно-гігієнічний стан сільських їдалень не відповідав нормативним вимогам, хронічним був брак кваліфікованих кадрів. Поряд із деяким покращенням кулінарного мистецтва, що відбувалося під впливом міської культури, в закладах громадського харчування якість приготування була дуже низькою: страви, як правило, готувалися здебільшого вручну з розрахунком цілковитої реалізації на місці [400, с. 130], а асортимент їх був дуже обмежений – в меню переважали традиційні супи, борщі, овочева та м'ясна спожива, а також страви, властиві певному регіону.

Отже, аналізуючи такий важливий соціально-економічний параметр рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги», як соціально-побутові умови, можна зробити наступні висновки. По-перше, в процесі розвитку виробничих сил, зростання народного добробуту, реалізації політики щодо подолання соціально-економічних і культурних відмінностей між містом та селом в рамках програми партії будівництва соціалізму питання поліпшення соціально-побутових умов життя населення набуло особливого значення. Оскільки від них безпосередньо залежала продуктивність праці сільських трудівників, хрущовське керівництво взяло курс на їх покращення, реалізуючи широкомасштабну акцію піднесення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва й зростання життєвого рівня населення. Розширення мережі об'єктів житлово-комунального господарства, підприємств побутового обслуговування, закладів охорони здоров'я та освіти, організацій торгівлі і громадського харчування, транспорту і зв'язку повинно було покращити умови життя сільського населення, тим самим підвищити здатність сільських трудівників до високопродуктивної праці, піднести культурний рівень і скоротити розрив між містом та селом.

По-друге, в досліджуваній період відбулися позитивні зрушення в житлово-побутових умовах сільського населення України, а саме зросли показники його забезпеченості житлом, поліпшилися санітарно-гігієнічні умови. Разом з тим житлові умови та побут сільського населення якісно відрізнялися від міського. Велика частина міського населення проживала у державних квартир, будинках

міського типу. Селяни ж натомість мешкали у власних будинках, дуже недосконалих з точки зору архітектурних вимог. До того ж характер сільської оселі, садиби в значній мірі визначався тим, що сільська сім'я була виробничою одиницею суспільства, а тому поруч з будинком завжди були господарські приміщення. На дуже низькому рівні в сільській місцевості знаходився благоустрій житла. Характерними для сільських населених пунктів були такі явища, як відсутність каналізації, центрального опалення, доріг з твердим покриттям, складність транспортного сполучення між населеними пунктами. Органи державної влади при плануванні розвитку сільської місцевості наголос робили, в першу чергу, на галузях інфраструктури ідеологічного характеру, зокрема радіофікації. В той самий час менше уваги звертали на створення та утримання галузей інфраструктури, які мали більший попит і були покликані забезпечити умови для задоволення ряду традиційних потреб сільського населення, таких як дороги, телефонізація, газифікація. Так, суцільна радіофікація під ідеологічне замовлення досягла завершальної стадії ще наприкінці 1960-х рр., а показник газифікації, телефонізації сільської місцевості і сьогодні залишається дуже низьким. Сільське бездоріжжя ускладнювало роботу виїзних форм медицини, побутового обслуговування, унеможлиблювало вчасне постачання населення товарами першої необхідності, паливом. Через низький рівень транспортної комунікації сільські жителі були інформаційно ізольовані від зовнішнього світу і позбавлені мобільності.

По-третє, незважаючи на проведену роботу органів охорони здоров'я в напрямку покращення медичного обслуговування на селі, його рівень все ще відставав від потреб населення, що зумовлювало збереження високих показників захворюваності. Система охорони здоров'я в період «відлиги» залишалася малодоступною для населення сільської місцевості, особливо для соціально незахищених категорій та жителів віддалених районів. Існуюча на той час мережа медичних установ стримувала якісне покращення здоров'я населення та формування здорового образу життя. Низька заробітна плата та важкі умови праці не заохочували медиків до роботи в селі, що створювало гостру проблему

укомплектованості сільських закладів охорони здоров'я кваліфікованими кадрами. Неспроможність держави виконати свої зобов'язання по бюджетному фінансуванню інфраструктури медико-санітарної допомоги на селі гальмувала розвиток мережі, забезпечення її необхідним медичним обладнанням та унеможлиблювало доступність населенню безпечних та ефективних ліків. Загалом факт незадовільного медичного забезпечення, низька ефективність медико-соціальних та профілактичних заходів змушує констатувати низькі стандарти якості життя сільського населення в роки хрущовської «відлиги».

По-четверте, в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. спостерігаємо деяке зростання кількісних показників побутового обслуговування сільського населення та покращення якості сервісу. Такі позитивні результати було досягнуто не так за рахунок розширення мережі об'єктів соціально-побутової інфраструктури, як внаслідок істотного скорочення абсолютної чисельності сільського населення і припинення фактичного існування багатьох сіл. До числа позитивних тенденцій розвитку сфери соціально-побутових послуг варто віднести такі, як оновлення матеріально-технічної бази об'єктів соціальної сфери, практично повна безоплатність або ж доступна вартість послуг. Поряд з позитивними тенденціями соціально-побутового обслуговування сільського населення мали місце і негативні явища, які наполегливо стримували стрімке підвищення рівня та якості життя аграрного населення. До них варто віднести такі проблеми, як тотальна нестача в багатьох районах сільської місцевості спеціалізованих підприємств побутового обслуговування, комплексних приймальних пунктів, що позбавляло сільських жителів можливості в отриманні найнеобхідніших видів послуг; відсутність належної системи контролю за якістю і безпекою товарів, низький рівень обслуговування в сфері торгівлі та послуг, вузький асортимент останніх, територіальна недоступність багатьох видів товарів та послуг для сільського населення у зв'язку з віддаленістю території; санітарно-епідеміологічні недоліки в громадському харчуванні тощо.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ЗМІНИ

4.1. Соціальний захист

Соціальний захист населення – невід’ємний елемент кожної самодостатньої держави. Він являє собою державно-регіональну систему підтримки добробуту населення, що поєднує соціальне страхування, державне забезпечення та надання соціальних послуг незахищеним категоріям населення, соціальну допомогу непрацездатним громадянам. Особливу увагу варто звернути на соціальну підтримку мешканців сільської місцевості, для якої характерним є низький рівень соціального обслуговування, розвитку соціально-побутової інфраструктури, благоустрою житла тощо. Внаслідок деградації села, погіршення його демографічних показників назріла нагальна потреба вирішення проблем розвитку соціальної сфери сільської місцевості, підвищення рівня і якості життя аграрного населення України. В таких умовах зростає актуальність дослідження, спрямованого на пошук оптимальних шляхів покращення соціальної роботи на селі. У зв’язку з цим потрібно врахувати досвід хрущовського керівництва, коли політика радянської влади переходить в соціально орієнтоване русло.

На початку 1950-х рр. питання соціального захисту малозабезпечених категорій населення стояло особливо гостро з огляду на руйнівні соціально-демографічні наслідки Другої світової війни: збільшення кількості інвалідів, сиріт та напівсиріт, старіння населення, зниження рівня народжуваності тощо. За архівними даними, внаслідок війни та окупації кількість пенсіонерів зросла в 6 разів [92, арк. 59]. Сільські інваліди та ветерани праці відчували себе найбільш ураженими, соціально незахищеними. Як зазначав С. С. Падалка, «державна підтримка цих людей була значно скромнішою, майже ілюзорною, порівняно із забезпеченням таких груп з інших верств суспільства» [458, с. 85]. В той період часу соціальний захист тлумачився у вузькому розумінні і обмежувався

реалізацією в рамках централізованої системи соціального забезпечення інвалідів, пенсіонерів та інших соціально незахищених категорій громадян. Соціальний захист як комплекс заходів з призначення та надання матеріальної допомоги найменш захищеним групам населення здійснювався шляхом розподілу додаткового продукту та суспільних фондів споживання. За планами партійних керівників останні мали складати половину сукупних доходів населення, що стало б підґрунтям створення умов для безкоштовного утримання дітей в дитячих установах і школах-інтернатах (за бажанням батьків); матеріального забезпечення непрацездатних; безкоштовної освіти, медичного обслуговування, користування квартирами, комунальними послугами, утримання дитячих дошкільних закладів. За рахунок фондів споживання надавалися безкоштовні або пільгові соціальні послуги, грошові виплати, а також натуральні виплати. Розміри виплат та пільг із суспільних фондів споживання визначалися рівнем і темпами розвитку виробництва, а також ефективністю перетворень в ході реалізації соціальної політики радянського керівництва.

Істотною ознакою соціального захисту було те, що об'єктом його уваги протягом всього часу існування радянської держави було переважно міське населення. До 1965 р. системи державного соціального забезпечення колгоспників практично не існувало. Власне колгоспи визначали розміри та періодичність виплат у відповідності з Примірним статутом сільгоспартілі від 17 лютого 1935 р. За рішенням загальних зборів колгоспників створювався фонд допомоги непрацездатним, баланс якого формувався із прибутків артлі. Отже, розмір соціальних виплат колгоспникам залежав від економічного стану господарства, а також від встановленого в цьому господарстві порядку їх призначення. В другій половині 1950-х рр. сільгоспартілі почали відраховувати 2 % своєї продукції та грошових заощаджень у фонд допомоги непрацездатним [397, с. 44]. Право колгоспників на соціальні виплати реалізовувалося в рамках кожного колгоспу за рахунок коштів кас взаємодопомоги. За архівними даними, станом на 1 липня 1953 р. в УРСР із 15763 колгоспів вони були організовані у 13361 господарстві, що становило 85 % їх загальної кількості. На той час каси надали допомогу

183811 непрацевдатним членам колективних господарств і дітям-сиротам грошима й продуктами харчування на загальну суму 8,5 млрд. руб. (за цінами держпостачання). Крім того, 32 тис. колгоспників отримали позику на суму 3,1 млрд. руб. на індивідуальне будівництво й придбання худоби. Каси взяли під патронат 19748 дітей-сиріт, яким було надано матеріальну допомогу грошима й продуктами харчування на суму 2125 тис. руб. [136, арк. 129–130]. В 1955 р. в Україні налічувалося 14 тис. колгоспних кас допомоги непрацевдатним, котрі охоплювали понад 4/5 колгоспів. Членами колгоспних кас були понад 3 млн. колгоспників [167, арк. 125]. Колгоспи надавали допомогу як грошима, так і натурою: зерном, овочами, продуктами тваринництва. Іноді колгоспні каси забезпечували інвалідів праці протезами, курортними путівками, надавали матеріальну допомогу матерям-породіллям та дітям-сиротам, але розміри цих виплат були незначні [167, арк. 125].

В цілому, як показало дослідження, система соціального забезпечення інвалідів та престарілих у сільській місцевості була дуже недосконалою. Колгоспи обмежували цю роботу видачею коштів через колгоспні каси взаємодопомоги, але обмежені фонди останніх не могли задовольнити потреби всіх тих, хто потребував постійної матеріальної допомоги. Так, із загальної кількості 1,8 млн. чол. інвалідів колгоспної праці та престарілих у 1955 р. допомогу отримали лише 600 тис. чол. (у грошовому виразі 30 млн. руб.) [167, арк. 55]. Якщо в 1953 р. у Харківській області з 836 колгоспів каси взаємодопомоги було організовано в 729 господарствах, то реально матеріальну допомогу надавали лише 402 артілі [136, арк. 131], які мали в своєму розпорядженні потрібні кошти.

В Примірному статуті сільськогосподарської артілі та в статуті каси взаємодопомоги не було положень, які визначали порядок, умови і норми матеріального забезпечення пристарілих та непрацевдатних колгоспників. Тому багато економічно розвинутих колгоспів почали приймати свої положення про соціальне забезпечення колгоспників. Наприклад, у 1957 р. в 10 колгоспах Львівської області було призначено пенсії 46 колгоспникам в розмірі від 80 до 240 трудоднів на рік. Правління колгоспу «Червона зірка» с. Оженіно Острозького

району Рівненської області призначило пенсії 98 колгоспникам. В 1957 р. 1166 колгоспів західних областей УРСР в порядку пенсійного забезпечення видали матеріальну допомогу грошми, зерном та іншими продуктами 15,7 тис. літнім або непрацездатним колгоспникам [379, с. 254]. За рахунок відрахувань колгоспних коштів у фонд допомоги престарілим та непрацездатним членам артiлі, правління колгоспів призначали персональні пенсії колгоспникам-Героям Соціалістичної праці [171, арк. 55].

Право колгоспника на отримання пенсії часто залежало від таких причин, як відсутність у сім'ї працездатних, від розміру присадибної ділянки, наявності в господарстві корови тощо. Вирішальним фактором при визначенні розмірів пенсій та умов їх отримання була економіка колгоспу. В довільному порядку в багатьох колгоспах визначались розміри пенсій, які нерідко змінювались в залежності від врожайності, засухи чи інших причин. Колгоспи з невеликими прибутками практично не здійснювали пенсійне забезпечення колгоспників. Артiлі з недостатньою матеріальною базою часто взагалі не приділяли належної уваги видачі соціальної допомоги своїм непрацездатним колгоспникам. Наприклад, у колгоспах Брацлавського, Немирівського, Козятинського, Липовецького районів Вінницької області замість сталих і постійних пенсій на початку 1960 р. видавалася одноразова допомога лише натурою і то нерегулярно. А в Козятинському районі в колгоспах с. Білопіли, Журбинець, Сошанське допомога престарілим і непрацездатним колгоспникам зовсім не видавалася, в колгоспі с. Пузирки допомогу регулярно отримували лише 9 чоловік по 8 кг зерна на місяць [170, арк. 18]. В колгоспі с. Прохилівка за 9 місяців 1960 р. пенсію було видано лише 6 колгоспникам по 32 кг зерна і 14 колгоспникам по 16 кг зерна, в той час як допомоги потребувало 110 чол.

Деякі престарілі селяни, залишивши роботу в колгоспі, опинялися на межі бідності без будь-яких джерел існування. Так, 65-річна Я. Ткачук, яка працювала ланковою колгоспу, 90-річний колишній бригадир А. Мазур та його 79-річна дружина А. Мазур зовсім не одержували допомоги, незважаючи на те, що вони неодноразово зверталися по допомогу до правління колгоспу [170, арк. 18]. Таким

чином, право членів колгоспу на соціальну виплату не мало безумовного, гарантованого характеру.

Соціальний захист колгоспників мав дискримінаційний характер по відношенню до тих категорій, що утримували особисте присадибне господарство. Це можна пояснити хрущовськими експериментами та обмежувальною політикою щодо підсобних господарств. Так, право на державну пенсію колгоспники офіційно отримали через 2–3 роки після того, як у 1962 р. в масштабі СРСР юридично було вирішено питання про виплати щомісячної допомоги (в тому числі і пенсій пристарілим) колишнім членам колгоспів, землі яких були передані радгоспам та іншим підприємствам і організаціям в ході масової реорганізації колгоспів в радгоспи [574, с. 214]. Постановою Ради Міністрів СРСР від 13 вересня 1962 р. визначалося призначення і виплата щомісячної компенсації таким особам. Її розмір був мізерним і для тих, хто проживав в селі, складав 8,5 руб. (для тих, хто проживав в місті або селищі міського типу, – 10 руб.) [245, с. 277–278]. Пізніше, якщо колгоспний пенсіонер, який проживав в сільській місцевості, входив до складу артїлі і мав присадибну ділянку більше 0,15 га, його пенсія, і без того злиденна, постановою Ради Міністрів СРСР від 3 липня 1971 р. скорочувалася на 15 %. Варто мати на увазі, що в той час присадибні ділянки розміром більше 15 соток мала переважна більшість колгоспників.

На отримання допомоги по державному соціальному забезпеченню мали право всі механізатори. Їм, на відміну від колгоспників, виплачували пенсії на тих же умовах, що і всім робітникам державних підприємств. Внески на соціальне страхування машинно-тракторні і спеціалізовані станції повинні були сплачувати за встановленим тарифом з тих видів заробітної плати, які враховувались при виплаті допомоги і пенсій [498, с. 101]. Вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС також передбачав збереження присадибних ділянок для механізаторів при переході в колгоспи. Ті, що не мали ділянок, забезпечувались ними на рівних правах з колгоспниками. У тих випадках, коли в колгоспі не було вільної землі, ділянки механізаторам надавались за рахунок державного земельного фонду [285, с. 232–233]. Ліквідація МТС спричинила виїзд до міста абсолютної більшості

спеціалістів, які боялися втратити статус і бути прирівняними до колгоспників. Замість того, щоб переходити до колгоспу, механізаторські кадри різними шляхами знаходили роботу в районних центрах, містах аби лише не йти до колгоспу. Тоді сільське господарство втратило половину механізаторів [507, с. 67]. З метою заохочення механізаторських кадрів до роботи в колгоспах, держава пропонувала ряд пільг. Зокрема, за ними зберігалось право на державне соціальне забезпечення, а також існуючий порядок оплати відпусток. Стаж роботи механізаторів в колгоспах зараховувався до їх загального трудового стажу. До того ж у зв'язку з тим, що частина механізаторів, яка проживала на території МТС, переходила на проживання в колгоспи, держава видавала їм кредит на будівництво будинку на суму до 7 тис. руб. строком до 7 років [287, с. 138]. Так, рішенням Вінницького облвиконкому від 7 січня 1959 р. таку позичку на забудову індивідуального будинку було видано жителю с. Слобода Межирівська Жмеринського району на земельній ділянці, відведеній колгоспом [170, арк. 107]. Проте подібні випадки були поодинокими і мали винятковий характер.

Існувала диференціація і при виплаті допомоги по соціальному страхуванню. Деякі колгоспи із власних страхових фондів виділяли кошти на відпочинок членів колективу. Наприклад, на початку 1959 р. члени сільськогосподарської артілі «Україна» Лопатинського району Львівської області на загальних зборах вирішили надавати двотижневі відпустки всім колгоспникам, які виробили мінімум трудоднів. Для передових працівників, які потребували лікування, правління придбало путівки в санаторії, на курорти і до будинків відпочинку [379, с. 254]. Водночас економічно слабкі господарства не були спроможні навіть надати допомогу на випадок хвороби. Тоді як механізатори, на відміну від колгоспників, мали гарантоване право на оплату лікарняних. Так, у 1957 р. на адресу Міністерства сільського господарства УРСР надійшла скарга комбайнера Бершадської МТС Вінницької області, жителя с. П'ятка, І. Бендерика щодо відмови правління МТС в оплаті лікарняних у період з 19 лютого по 1 липня 1957 р. на підставі тривалості хвороби більше 4-х місяців. Після розгляду скарги директор Бершадської МТС і голова робіткому МТС отримали вказівку

начальника облуправління сільського господарства таки виплатити Бендеріку належну грошову допомогу із фонду споживання [176, арк. 246].

Гостро відчувалася соціальна незахищеність сільського населення в порівнянні з міським. Так, селянам не виплачувалися компенсації у зв'язку з підвищенням цін на різні товари та послуги. Окрім того, в роки хрущовської «відлиги» так і не було призначено колгоспникам державної грошової допомоги на поховання, на відміну від робітників та службовців, які отримали право на неї з 1955 р. [458, с. 95]. Тільки пізніше, відповідно до рішення III Всесоюзного з'їзду колгоспників (1969 р.) виплата допомоги у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, а також у зв'язку з народженням дитини та на поховання набувала обов'язкового характеру. Ця допомога, а також грошові засоби на купівлю для колгоспників путівок в санаторії та будинки відпочинку виплачувалися за рахунок союзного фонду соціального страхування колгоспників. Фонд утворювався за рахунок внесків колгоспів в розмірі 2,4 % до суми фактичних витрат на оплату праці членів колгоспів (в грошовій та натуральній формі), включаючи додаткову оплату, а також всі інші грошові, натуральні виплати та матеріальні заохочення по прийнятій в колгоспі системі оплати праці [442, с. 24–25].

Важливим етапом у розвитку системи соціального захисту було прийняття 14 липня 1956 р. закону «Про державні пенсії» [244, с. 133–148] і затвердження 5 лютого 1955 р. ВЦРПС Положення про порядок призначення і виплати допомоги по соціальному страхуванню. За законом розмір пенсій підвищувався в середньому майже на 80 %, скорочувався розрив між пенсійним забезпеченням різних категорій населення (робітників та службовців) [290, с. 31]. В положенні мова йшла про пенсіонерів (не колгоспників), які на момент прийняття закону про пенсії вже мали право на пенсії за умов, встановленим законом, незалежно від їхнього місця проживання. Положення визначало розміри пенсій особам, які постійно проживали в сільській місцевості і були пов'язані з сільським господарством та мали право на пенсію відповідно до закону про пенсії. Таким пенсіонерам призначалися пенсії у розмірі 85 % встановлених норм [245, с. 162].

При заробітній платі до 350 руб. на місяць пенсії встановлювалися в повному обсязі заробітку, але не нижче 300 руб.; при зарплаті від 350 до 500 руб. пенсії визначалися в розмірі 85–90 % ставки; від 500 до 600 руб. – 65–70 %, від 800 до 1000 руб. – 55–60 %; від 1000 руб. і вище – 50–55 % ставки, але не вище встановленого максимального розміру пенсій 1200 руб. на місяць [290, с. 31]. Вказані нормативні акти, хоча й не поширювалися на колгоспне селянство та непрацевдатних осіб, які не мали необхідного стажу для призначення пенсії, проте значно розширили коло осіб, що мали право на пенсії, звели нанівець необґрунтовану диференціацію в пенсійному забезпеченні осіб за відомчою ознакою, закріпивши єдину для всіх робітників та службовців систему пенсійного забезпечення.

Створення єдиної системи державного пенсійного забезпечення, що поширювалася на всі категорії населення, юридично завершилося прийняттям 15 липня 1964 р. закону про пенсії та допомогу членам колгоспу [196, с. 6–12]. Він встановлював пенсії колгоспникам за віком та в зв'язку з інвалідністю, їх сім'ям у зв'язку із втратою годувальника, допомоги в зв'язку з вагітністю та пологами за рахунок централізованого союзного фонду соціального забезпечення колгоспників. Фонд було утворено за рахунок відрахувань з прибутків колгоспів та щорічних асигнувань по державному бюджету.

За законом право на пенсію за віком мали члени колгоспів: чоловіки – при досягненні 65 років та стажі роботи не менше 25 років і жінки при досягненні 60 років та при стажі роботи не менше 20 років. Пенсію за віком членам колгоспів визначали в розмірі 50 % від заробітку до 50 руб. в місяць і понад 25 % від іншого заробітку. Встановлювався мінімальний розмір пенсії 12 руб. в місяць. Максимальний розмір пенсії за віком становив 102 руб. в місяць, тобто на рівні максимального розміру пенсії за віком, передбаченого для робітників і службовців, які постійно проживали в сільській місцевості та були пов'язані із сільським господарством. Право на пенсії по інвалідності члени колгоспів мали у випадку настання інвалідності I чи II групи. Пенсії по інвалідності внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання колгоспників встановлювалися

незалежно від стажу роботи і визначалися в таких розмірах: інвалідам I групи – 50 % та інвалідам II групи – 40 % від суми зарплати до 50 руб. в місяць й понад того 25 % від іншого заробітку. Мінімальний розмір пенсії по I групі інвалідності становив 15 руб., по II – 12 руб. в місяць. У випадку інвалідності внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання розмір пенсії підвищувався на 20 % [196, с. 8].

Варто зазначити, що напередодні пенсійної реформи 1964 р. питання щодо покращення матеріального забезпечення інвалідів, які не мали права на державну пенсію, вже розглядалося. Постанова Ради Міністрів УРСР від 10 жовтня 1962 р. встановила, що місячна допомога може призначатися інвалідам I і II груп, у тому числі сліпим і глухонімим, інвалідам дитинства та інвалідам внаслідок нещасного випадку на виробництві, які не мають права на одержання державних пенсій. Розмір такої допомоги в сільській місцевості складав 8 руб. 50 коп. (у містах і селищах міського типу – 10 руб.) [195, с. 419].

Через недосконалість практики пенсійного забезпечення мали місце грубі порушення і помилки в справі призначення і виплати пенсій. Так, за архівними даними, інвалід Рудий пред'явив Миколаївському райсоцбезу Одеської області довідку сільради, що він проживав у селі Миколаївка за той період, коли він знаходився в ув'язненні, і таким чином одержав незаконно 2985 руб. [94, арк. 76] Ревізор КРУ необґрунтовано нарахував переплату в сумі 16 601 руб. по 10 пенсійним справам сімей загиблих на фронті Другої світової війни військовослужбовців з Шаргородського району Вінницької області в зв'язку з неправомірним призначенням їм пенсії з урахуванням заробітку годувальників перед призовом до армії [94, арк. 166–167].

Таким чином, незважаючи на ряд недоопрацювань, закон про пенсії та допомогу членам колгоспу був першим якісним етапом у розвитку соціального захисту колгоспного селянства, яке становило абсолютну більшість сільського населення України. Закон закріпив права всіх пристарілих і непрацездатних колгоспників на отримання пенсій за віком, інвалідності або в разі втрати годувальника. Окрім того, відповідно до цього закону вперше юридично

встановлювалася виплата вихідної допомоги жінкам – членам сільгоспартілі у зв'язку з вагітністю та пологами.

В період хрущовського десятиліття значну увагу було приділено поліпшенню соціального захисту жінок. З другої половини 1950-х рр. почали вводитися законодавчі інновації, спрямовані на покращення умов соціального забезпечення жінок у зв'язку з вагітністю та пологами. 20 травня 1957 р. Рада Міністрів УРСР прийняла постанову «Про заходи щодо поліпшення охорони материнства і дитинства в Українській РСР». Постанова зобов'язала відповідні установи і відомства вжити ряд заходів, які мали сприяти поліпшенню умов охорони материнства і дитинства та зниженню захворюваності й смертності дітей в республіці. Серед них – відновлення протягом 1957–1958 рр. мережі дитячих молочних кухонь і роздавальних пунктів; організація продажу сухих дитячих сумішей в аптеках; забезпечення безперебійного продажу продовольчих товарів для дітей в усіх містах і робітничих селищах країни; безоплатне надання необхідних харчувальних сумішей дітям, які переведені на штучне вигодовування (шестимісячним, батьки яких матеріально не забезпечені) [250, с. 456].

Жінкам, які народили й виховали до восьмирічного віку п'ятеро або більше дітей, законом від 14 липня 1956 р. було встановлено на 5 років нижчий від загального вік для одержання пенсій і необхідний трудовий стаж [290, с. 31]. З 1957 р. була відмінена вимога тримісячного стажу для отримання допомоги в зв'язку з вагітністю та пологами. Це право набувалося з першого дня роботи, але розмір допомоги залежав від загального трудового стажу жінки, яка претендувала на неї.

Відповідно до указу президії Верховної Ради СРСР від 26 березня 1956 р. «Про збільшення тривалості відпусток у зв'язку з вагітністю та пологами» президія Верховної Ради УРСР видала указ про внесення змін до статей 92 і 132 Кодексу законів про працю УРСР. Згідно цих змін за жінками (не членами колгоспу), що тимчасово втратили працездатність через хворобу, зберігалася посада за місцем роботи не менше двох місяців, а при хворобі після закінчення строку відпустки по вагітності і пологах – не менше двох місяців понад

встановлені строки. Жінкам-робітницям і службовцям надавалася відпустка тривалістю 56 календарних днів до пологів і 56 календарних днів після них з виплатою допомоги за рахунок коштів державного фонду соціального страхування. У випадку пологів з паталогіями чи народження двійні надавалася відпустка тривалістю 70 календарних днів [642]. При народженні четвертої дитини жінка отримувала 65 руб. одноразово і 4 руб. щомісячно. Допомога на дітей, народжених в зареєстрованому шлюбі, виплачувалась, починаючи з третьої дитини, а такі діти наприкінці періоду «відлиги» складали 1/4 всіх новонароджених [325, с. 70].

Постановою Ради Міністрів СРСР від 4 листопада 1964 р. було затверджено Положення про порядок призначення і виплати допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами жінкам-членам колгоспів. За ним жінкам-колгоспницям надавалася відпустка тривалістю 56 календарних днів до пологів і стільки ж після них, а в разі ускладнення пологів чи народження двох або більше дітей відпустка після родів надавалася тривалістю 70 календарних днів [195, с. 403]. Допомога за час відпустки в зв'язку з вагітністю та пологами жінкам-колгоспницям видавалася в розмірі повного заробітку за весь період відпустки таким, що мали стаж роботи не менше трьох років; що не досягли 18 років і мали стаж роботи не менше одного року; колишнім партизанкам та інвалідам війни; тим, що мали орден і жінкам-новаторам або передовикам колгоспного виробництва зі стажем роботи не менше одного року. Всі інші жінки-члени колгоспу отримували допомогу в розмірі 2/3 заробітку за весь період відпустки [195, с. 404].

Пенсійне забезпечення жінок також мало свої особливості. Зокрема, пенсійний і трудовий стаж для призначення пенсії за віком для жінок встановлювався на 5 років менше, ніж для чоловіків. Багатодітні матері мали право на додаткові пільги за віком і трудовим стажем. Відповідно до закону 1964 р. про пенсії жінки-члени колгоспів, які народили п'ять і більше дітей та виховали їх до восьмирічного віку, мали право на пенсію за віком після досягнення 55 років та при стажі роботи не менше 15 років.

Отже, в хрущовський період зроблено вагомі кроки в державній підтримці материнства як моральними засобами, так і матеріальними. Однак розміри соціальних виплат були мізерними і не покривали навіть найважливіших витрат на утримання дитини, а якість наданих послуг у пропонованих державою соціальних установах була низькою і не відповідала вимогам часу. До того ж внаслідок незадовільної популяризації значна частина багатодітних і одиноких матерів не знала про своє право на отримання державної допомоги, а частина матерів зверталася за нею запізно. Такі матері втрачали право на отримання допомоги за весь минулий період, окрім останніх 6 місяців з часу подання заяви. Так, одинока мати А. Шостак із Бахчисарайського району на дитину, народжену ще 17 лютого 1950 р., одержала допомогу лише 22 лютого 1954 р., а багатодітна мати Є. Кириченко з Приморського району лише при оформленні документів на одержання допомоги на четверту дитину 8 липня 1954 р. випадково дізналася, що вона мала право на одноразову допомогу і на третю дитину, яка народилася ще в 1953 р. [78, арк. 66].

Незважаючи на усі позитивні кроки хрущовської політики в напрямку удосконалення системи соціального захисту населення, зокрема сільського, практична її реалізація проходила на дуже низькому рівні, а комплексна трансформація і удосконалення відповідно до потреб людей вимагали значних ресурсів та часу. Погано розвинутою була мережа закладів соціального захисту населення сільської місцевості, особливо медичних установ реабілітації інвалідів. Станом на 1 жовтня 1953 р. в системі Міністерства соціального забезпечення УРСР фактично діяли 139 будинків інвалідів, розраховані на 16677 чол. [136, арк. 118], на початку 1954 р. – 141 будинок, в тому числі 117 для дорослих інвалідів і 24 будинки для дітей-інвалідів та розумово відсталих [166, арк. 50], а на початку вже 1957 р. функціонувало лише 143 будинки інвалідів на 22646 ліжко-місць, з них 27 дитячих будинки на 2908 ліжко-місць. У 1955 р. мережа міських і районних відділів соціального забезпечення, в тому числі Кримської області, складала 950 відділів, лікарняно-трудова експертних комісій – 986, будинків інвалідів – 153 на 19 585 ліжко-місць [92, арк. 58]. Як бачимо, розширення

існуючої мережі будинків інвалідів, поліпшення їх роботи відбувалося дуже повільними темпами. Рада Міністрів УРСР, Міністерство соціального забезпечення і ряд облвиконкомів не вживали потрібних заходів. З липня 1951 р., з моменту видання постанови Ради Міністрів СРСР № 2590–1264 і Ради Міністрів УРСР № 2256 з питань посилення боротьби з бідністю, до 1957 р. Міністерство за допомогою партійно-радянських органів на місцях заснувало лише 49 нових будинків інвалідів на 9715 ліжко-місць [152, арк. 69].

Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів «Про заходи по розширенню мережі та поліпшенню обслуговування інвалідів і осіб похилого віку в будинках інвалідів для дорослих і дітей» (1957 р.) в певній мірі стимулювала подальший розвиток справи матеріально-побутового забезпечення інвалідів і престарілих. Зокрема, в с. Антопіль Томашпільського району Вінницької області в приміщенні будинку відпочинку Міністерства охорони здоров'я було засновано будинок для дітей-інвалідів на 250 ліжко-місць, в с. Головня Головнянського району Волинської області – на 100 ліжко-місць. В с. Любомирівка Червоноармійського району Запорізької області приміщення колишнього дитячого будинку було передано для створення будинку для інвалідів-дорослих на 100 ліжко-місць. У с. Новоукраїнка Кіровоградської області в старому приміщенні райкому КПУ було засновано будинок для інвалідів-дорослих на 100 ліжко-місць і на таку ж кількість ліжко-місць в приміщенні піонерського табору заводу «Червона зірка» Київського раднаргоспу було засновано будинок для дітей інвалідів в с. Обознівка Кіровоградського району. У Львівській області в с. Волиця Велико-Мостівського району почав функціонувати будинок для дорослих інвалідів на 100 ліжко-місць. В с. Синівка Сумської області на основі приміщення колишнього райкому КПУ збудовано будинок для дорослих інвалідів на 150 ліжко-місць [152, арк. 61–68] тощо.

Існуюча мережа, хоча й розвивалася інтенсивніше, ніж у післявоєнний період, все ж не відповідала вимогам того часу. В обласних відділах на черзі перебувало 2300 інвалідів та престарілих і 334 дитини-інваліди. Лише у Волинській області на черзі було 364 чол., Полтавській – 295, Харківській – 262,

Кримській – 179 чол. [152, арк. 71]. В Київській області в жовтні 1957 р. нараховувалося 300 чоловік пристарілих і одиноких інвалідів, 100 дітей інвалідів-сиріт, які потребували і мали право на поселення їх у будинки інвалідів, та більше 400 дітей, які підлягали направленню на навчання в школи для розумово відсталих [152, арк. 85]. У Вінницькій області станом на квітень 1962 р. кількість престарілих колгоспників та інвалідів колгоспної праці, що потребували влаштування в спеціалізовані будинки, становила понад 1200 чол., крім того 490 дітей-інвалідів [174, арк. 23].

За інформацією з архівних джерел, житлово-побутові умови в будинках інвалідів можна оцінювати як незадовільні. Через нестачу житлових приміщень в середньому на одного підопічного припадало 3,4 кв. м, що абсолютно не відповідало санітарним нормам. В 48 будинках Київської області в 1957 р. не було електричного освітлення, 26 будинків не мали водопроводів, 10 – не мали бань [152, арк. 75]. До 30 % приміщень знаходились в аварійному стані і підлягали знесенню [152, арк. 72].

Гострою залишалась проблема матеріального забезпечення закладів соціального захисту. Більше половини будинків інвалідів не мали власного транспорту, в зв'язку з чим виникали ускладнення, пов'язані з доставкою продуктів харчування, промтоварів, будівельних матеріалів, палива. Особливо складною була ситуація в літній період, коли весь транспорт було залучено до збирання врожаю [152, арк. 76]. Міністерство не виділяло коштів на придбання пральних машин, картоплечисток, овочерізок, внаслідок чого прання, чистка картоплі в будинках соціального забезпечення відбувались вручну [152, арк. 75].

Серед архівних документів знаходимо, що в процесі підготовки до опалювального сезону будинки інвалідів Кримської області у 1954 р. заготовили палива лише на 22 %, Одеської – на 28 %, Ворошиловградської – на 40 %, Кіровоградської – на 50 % планової потреби [24, арк. 105]. Інваліди не забезпечувались одягом. Так, в Барабойському будинку інвалідів Одеської області до норми не вистачало 330 шерстяних суконь, 427 зимових і 142 сезонних пальто, 126 пар калош, 156 пар рукавиць [24, арк. 105]. Звичним явищем було порушення

норм харчування. За перше півріччя 1954 р. недодано інвалідам в тому ж Барабойському будинку інвалідів картоплі 83 %, овочів 74 %, м'яса та риби – 4,2 т, молока – 10258 л [24, арк. 106].

Архівні дані свідчать, що медичне обслуговування інвалідів було дуже низької якості. Важкі умови роботи, психічно-емоційне навантаження, мізерні оклади тощо робили непривабливою роботу в закладах соціального забезпечення, навіть на керівних посадах, призводили до значної плинності кадрів. У 1956 р. із 172 директорів таких закладів змінилося 44 (27,5 %), 25 чоловік скомпрометували себе на роботі, більше половини директорів мали початкову або незакінчену середню освіту [152, арк. 77]. До того ж асигнування держави на соціальний захист осіб, які найбільше того потребували, а також на охорону їхнього здоров'я були нікчемними. На медикаменти з бюджету на одну особу виділялось лише 20 коп. в день [152, арк. 75]. Неукомплектованість медичного персоналу, незабезпеченість медичним обладнанням, медикаментами, перев'язочним матеріалом негативно відзначалося на стані здоров'я підопічних.

Командно-адміністративна економіка радянської держави мала позитивне значення для формування життєвої компетентності інвалідів, оскільки теоретично виключала безробіття як соціальне явище через хронічну нестачу робочої сили. До праці залучалися всі працездатні категорії населення, в тому числі й люди з фізичними вадами. Так, наприклад, станом 1 вересня 1962 р. у Вінницькій області налічувалося 2120 глухонімих та глухих громадян (з них віком від 16-ти років та старше – 1807 чол.), з яких на підприємствах області працювало 128 чол., в промисловості – 516, в сільському господарстві – 891 і не працевлаштовані були лише 16 чол. [173, арк. 116].

Негативним явищем у роботі будинків для інвалідів була незадовільна організація трудової діяльності підопічних, що призводило до порушення дисципліни, пияцтва та інших аморальних проступків [24, арк. 107]. Суттєвою вадою в ефективності працевлаштування інвалідів було також недостатнє впровадження в технологічний процес простих механічних пристроїв, які могли б істотно полегшити їх працю, відсутність соціальних цехів та млявий розвиток

надомної праці для залучення до неї осіб із важкими формами каліцтва і захворювань. Дуже часто в організації виробництва із залученням інвалідів мав місце залишковий принцип, який виявлявся у несвоєчасному й недостатньому забезпеченні виробничого процесу сировиною, неповній завантаженості їх роботою і як наслідок низьким рівнем заробітної плати. Для отримання більш високої зарплатні та в майбутньому пенсії за вислугу років значна кількість інвалідів приховували реальний стан власного здоров'я. Незважаючи на те, що через нескладність технологічних процесів залучення інвалідів до виробництва було б найбільше соціально корисним і економічно вигідним для самих підприємств, адміністрації артілей облміськпрому, облпрофради й обллегпрому не створювали належних умов для забезпечення їх нормальною працею [570, с. 163]. Тим самим вони примушували інвалідів залишати роботу, натомість набирали на їхні робочі місця фізично здорових людей, яких і так не вистачало на виробництві.

Поряд з усіма негативними явищами роботи закладів соціального захисту мали місце неорганізованість та безвідповідальність їхнього керівництва. Дирекції обласних відділів соціального забезпечення не приділяли належної уваги покращенню матеріально-побутових умов інвалідів та пристарілих одиноких пенсіонерів, припускали необґрунтовані відмови в прийманні їх до будинків інвалідів. Так, замісник завідуючого Одеським обласним відділом соціального забезпечення І. Сенькевич в 1953 р. та першому півріччі 1954 р. необґрунтовано відмовив в прийомі до будинку інвалідів пристарілим особам та інвалідам, які стояли на черзі протягом періоду від 6 місяців до 1,5 років і більше. Такі ж факти були допущені в Полтавському та інших обласних відділах соцзабезпечення [24, арк. 90].

Отже, реформаторська діяльність М. С. Хрущова була спрямована на пошук ефективної соціальної політики, що призвела до вагомих позитивних змін в системі соціального захисту населення, зокрема сільського. Проте, на жаль, в реальному житті система соціальних гарантій, яка функціонувала в країні у досліджуваній період, не відповідала завданням, які на неї поклалися, і не

створювала передумов для подолання або зведення нанівець бідності. Теоретично бідних як соціального прошарку населення в радянській державі взагалі не було, оскільки не існувало можливості фіксації в загальносоюзному масштабі «межі бідності» через відсутність специфічних параметрів та інструментів для визначення матеріального становища населення та ступеня його зубожіння (наприклад, мінімального споживчого кошику). Декларативно усе населення мало право на соціальне забезпечення. Право колгоспників на соціальні виплати реалізовувалося в рамках кожного колгоспу за рахунок коштів кас взаємодопомоги і залежало від економічної міцності господарства. Джерелом забезпечення державного соціального захисту всього населення в той час було бюджетне фінансування, тому постійно існуючий дефіцит бюджету серйозно гальмував розвиток системи. Всі неурядові організації, які опікувалися соціальним захистом, перебували під пильним контролем державних структур, внаслідок чого соціальний захист мав не так гуманітарний, скільки ідеологічний зміст. Система пенсійного забезпечення колгоспників, юридичне оформлення якої формально закінчилося наприкінці хрущовського десятиліття, хоча й не стала запорукою стабільності в суспільстві, проте звела нанівець соціальну дискримінацію по відношенню до сільських трудівників. Щодо соціального захисту інвалідів, варто відзначити серед них значний відсоток зайнятих суспільно корисною працею. Це пояснювалося постійним дефіцитом робочої сили і відсутністю ринку праці, що було характерне для командно-адміністративної системи.

4.2. Стан задоволення культурно-освітніх потреб

Необхідним компонентом процесу повноцінного розвитку людства є удосконалення рівня задоволення культурно-освітніх потреб кожної особи. Життєвий потенціал населення в більшій мірі визначається його рівнем освіти і культури, світоглядною орієнтацією та духовним розвитком. Освіта, в процесі якої набуваються знання, що відповідають людським потребам, загальна культура та найбільш поширені моральні установки, а також інформаційно-освітнє забезпечення населення служать критеріями якості його духовного та інтелектуального життя. Культурно-освітній розвиток є дієвим інструментом підготовки до високопродуктивної праці, формування нормального соціально-психологічного клімату в суспільстві, організації комунікативних зв'язків між різними соціальними групами. На жаль, нинішня ситуація із станом розвитку інфраструктури об'єктів освіти й культури не відповідає запитам сільського населення, а рівень задоволення його культурно-освітніх потреб є дуже низьким. Фізично зношена та морально застаріла матеріально-технічна база закладів соціокультурного призначення, мізерність державних капіталовкладень, деформована система розвитку – актуальні проблеми культурно-освітньої сфери сьогоденного українського села. Об'єктивні причини такого кризового становища криються в механізмах командно-адміністративної системи тоталітарної держави, ідеолого-політичному управлінні радянських державних керівників, у тому числі М. С. Хрущова.

На початку 1950-х рр., у перше випробувальне десятиліття після жорстокої війни, необхідність підвищення загального рівня освіти населення та всебічного розвитку особистості диктувалася об'єктивними потребами суспільства. Плани відновлення економіки форсованими темпами, інновації у виробничому процесі, застосування новітніх технологій переводили завдання підготовки висококваліфікованих кадрів для народного господарства до ряду пріоритетних. В свою чергу морально-психологічна напруга в суспільстві після війни примусила переглянути існуючу систему цінностей, вплинути на свідомість людей, виробити

нові механізми поведінки, відродити оптимізм. В середині 1950-х рр. все більшої актуальності набувала потреба реорганізації школи, докорінного поліпшення соціально-культурних умов життя населення, зокрема сільського. Вагомий вплив на стан задоволення культурно-освітніх потреб жителів аграрних регіонів мав курс хрущовського керівництва на ліквідацію відмінностей між містом і селом.

Як свідчать статистичні дані, сільська мережа загальноосвітніх шкіл за хрущовський період не збільшилася, а навіть зменшилася. Так, за офіційними даними, на початку 1953/54 навчального року кількість шкіл сільських загальноосвітніх шкіл становила 25708, в яких навчалось 3974,6 тис. учнів, а на початку 1964/65 навчального року в селах республіки діяло вже 23105 шкіл з числом учнів 3598,9 тис. (див. Додаток Щ). Як бачимо, кількість сільських шкіл зменшилася на 2603, а контингент учнів в них – на 375,7 тис. Це можна пояснити багатьма факторами, серед яких найголовнішим варто назвати політику хрущовського керівництва щодо неперспективних поселень – ліквідація малих сіл та хуторів і зосередження населення у відносно великих селах, концентрація виробництва та фінансування розвитку соціально-побутової інфраструктури великих поселень. Держава припиняла виділення коштів на розбудову шкіл, в результаті їх або закривали, або реорганізовували. Багато шкіл припиняли свою діяльність у зв'язку з відсутністю відповідного контингенту дітей. Іншою важливою причиною була мізерність бюджетного фінансування розвитку шкільної мережі. Через нестачу коштів введення в дію шкіл відбувалося дуже повільно. Варто звернути увагу на значну роль колгоспів у будівництві шкіл. Як виявив І. М. Романюк, в першій половині 1960-х рр. за рахунок державних капіталовкладень щорічно в сільській місцевості будувалося в середньому лише 27 шкіл [507, с. 116].

Гострою проблемою шкільної мережі була нестача пристосованих для навчання приміщень. За архівними даними, на кінець 1954 р. з 1458 загальноосвітніх шкіл Вінницької області лише 893 розміщувалися в 1014 спеціальних шкільних будинках, а 565 шкіл працювали у 1496 приміщеннях, значна частина яких не відповідала умовам проведення навчально-виховного

процесу. Слід зауважити, що й з тих 1014 спеціальних шкільних будинків частина також не відповідала своєму призначенню, оскільки була збудована в дореволюційний час для значно меншого контингенту учнів [85, арк. 15]. Корисна навчальна площа складала в середньому на одного учня лише 1,16 кв. м, тобто значно менше встановленої норми, а в ряді шкіл вона була ще меншою [85, арк. 15]. Учні навчалися в тісних непристосованих приміщеннях. Як виявив І. М. Романюк, в окремих школах Харківської області у класних приміщеннях площею 20–22 кв. м навчалось по 35–42 учнів, а отже на одного школяра припадало менше 0,5 кв. м [507, с. 116]. Через нестачу шкільних приміщень переважна більшість шкіл республіки напередодні реформи 1958 р. проводила заняття у дві, а той три зміни. В Чернігівській області цей показник становив 65,5 %, у Сталінській – 64,7 %. На початок реформи однозмінне навчання проводилося у 20579 школах, із 5287 тис. учнів в одну зміну навчалось 4060,3 тис. [507, с. 113].

Оцінюючи якість навчання дітей в школі, варто мати на увазі, що поряд з дефектами навчально-виховного процесу (нестача приміщень, кабінетів, навчальних засобів, дефіцит учбово-методичної літератури, професійних кадрів тощо) мали місце незадовільні побутові умови. Хронічною була проблема з опаленням в зимовий період. Через незадовільне постачання вугілля, дров сільські діти буквально мерзли за партами. Частина шкіл не мала їдалень, транспорту для перевезення школярів тощо. Окрім того, рідкістю в шкільних приміщеннях було освітлення. Так, за архівними даними, в 1953/54 навчальному році лише 430 із 1458 шкіл Вінницької області були електрифіковані. В школах, де не було встановлено енергопостачання, користувалися гасовим освітленням. Однак і з таким освітленням були проблеми. Через недоліки роботи торгівельної мережі: дефіцит ламп, стекол і гасу, відсутність пунктів їх реалізації, керівники шкіл не могли забезпечити необхідні умови навчально-виховного процесу. Дуже часто взимку останні уроки або ж проходили непродуктивно, або ж зовсім відмінялися [85, арк. 16]. Подібні явища обмежували можливості сільських дітей в отриманні якісної освіти та стримували зростання інтелектуального потенціалу села.

Починаючи з другої половини 1950-х рр., радянське керівництво проводило реформи шкільної освіти, спрямовані на демократизацію навчального процесу, наближення його до потреб реального життя. Так, в сільських школах було введено практикум з сільського господарства, який проводився за рахунок створення при школах різноманітних навчальних бригад з виробництва аграрної продукції. У сільській місцевості виробниче навчання організовувалося на базі добре механізованого колгоспу або радгоспу, що здійснювало підготовку фахівців сільського господарства відповідно до потреб району [363, с. 24].

Логічним завершенням реформування системи освіти мав стати закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток народної освіти в СРСР», прийнятий в грудні 1958 р. Верховною Радою СРСР. Відповідний закон в квітні 1959 р. ухвалила і Верховна Рада УРСР [250, с. 93–110]. Проте погане матеріально-технічне забезпечення нововведень, усталені неактуальні для того часу канони навчально-методичного процесу, постійне педагогічне навантаження підприємств тощо не створили фундаментального підґрунтя для реалізації закону про подальший розвиток системи народної освіти. І хоча його норми після відставки М. С. Хрущова були зведені нанівець, реформа зробила свій вагомий внесок в удосконалення мережі навчальних закладів та підвищення освітнього рівня населення республіки, в тому числі сільського.

Можливості в отриманні освіти для дітей, що проживали в сільській місцевості, де не було освітніх установ, були розширені шляхом організації роботи шкіл-інтернатів. Особливої актуальності такі установи набули після війни, коли кількість дітей-сиріт, дітей-інвалідів значно зросла. У 1956/57 навчальному році в республіці було введено в дію 50 перших таких шкіл, в яких на кінець 1957 р. навчалось 10245 учнів. Напередодні шкільної реформи 1958 р. функціонувало вже 80 шкіл-інтернатів [507, с. 117]. Надалі в динаміці розвитку мережі шкіл-інтернатів з 1959 р. простежується уповільнення темпів будівництва таких інтернатів і зменшення контингенту учнів в них, що пояснювалося багатьма факторами: високою платою за утримання дитини (50 руб. в місяць) [507, с. 117], незадовільним забезпеченням шкіл вчительськими кадрами, слабкою матеріально-

технічною базою та іншими складнощами. На початок 1963/64 навчального року в селах діяло 96 шкіл-інтернатів (в містах – 435), з яких восьмирічних – 61 і середніх – 35 [82, арк. 1].

На початку 1960-х рр. зросла мережа спеціальних шкіл для дітей з психічно-фізичними вадами, зокрема розумово відсталих, глухих, сліпих, дітей з розладами мови, зору, слуху, хворих поліомієлітом. В 1960/61 навчальному році таких шкіл працювало 191, де навчалось 24,4 тис. чол. [361, с. 60], в 1962/63 навчальному році спеціальних шкіл було вже 227 з кількістю учнів 31,7 тис. чол. [363, с. 23]. У Вінницькій області, зокрема, в той же рік працювало 12 спеціальних шкіл, з яких 10 допоміжних та 2 школи для глухих дітей з контингентом учнів 1588 чол. [86, арк. 26]. В сільській місцевості республіки на початок 1963/64 навчального року працювало 23982 загальних школи, з яких 93 – школи для дітей з дефектами розумового і фізичного розвитку [81, арк. 1].

У ході шкільної реформи в зв'язку з впровадженням виробничого навчання значного поширення набули школи передового досвіду, які створювалися на базі ланок і тракторних бригад колгоспів. Так, навесні 1959 р. почали працювати шість таких шкіл [339, с. 10]. У 1960 р. в школах передового досвіду навчалось 120 тис. селян, а наприкінці 1962 р. – майже півмільйона [384, с. 506]. Проте ці школи розташовувалися нерівномірно і охоплювали не всіх жителів сільської місцевості.

Практичне значення мала організація, починаючи з 1960 р., шкіл подовженого дня. Такі школи створювалися, як правило, для учнів 1–8 класів. Школи подовженого дня були особливо актуальними в сільській місцевості, з огляду на сукупне трудове навантаження її мешканців, особливо жінок. В таких школах діти перебували під наглядом педагогів протягом усього дня і одержували дворазове гаряче харчування за рахунок коштів батьків так само, як це практикувалося в дитячих садках з денним перебуванням дітей [209, с. 587]. За офіційними даними, на початку 1960/61 навчального року в республіці діяло 104 школи з подовженим днем і 2319 – з групами подовженого дня. На початку 1964/65 навчального року шкіл з подовженим днем нараховувалося вже 824, з яких 452 – в сільській місцевості, і шкіл з групами подовженого дня – 5231, з яких

2150 – в селах. Кількість груп подовженого дня по всій республіці порівняно з 1960/61 навчальним роком зросла в 3,5 рази (з 4336 до 15295), а число учнів в них – в 4 рази (з 131,8 тис. до 517,2 тис.). При цьому в сільській місцевості на початок 1964/65 навчального року працювало 5854 групи подовженого дня, в яких навчалось 199,8 тис. сільських дітей [223, с. 570]. Окрім того, в деяких сільських закладах проводилася позакласна та позашкільна робота. Так, обласні відділи народної освіти організовували різні конкурси: на кращу дослідницьку роботу і виготовлення наочних посібників з певного предмету, огляди кращих учнівських виробничих бригад, конкурс юних кінолюбителів, обласні злети юних техніків, туристично-краєзнавчі експедиції [87, арк. 78–81]. Ці заходи сприяли розвитку творчої ініціативи дитячої особистості, формували дух конкуренції.

З початку 1960-х рр. великого розмаху набули народні університети як форма громадської освіти нового типу, покликані через покращення освітнього рівня населення забезпечити «формування комуністичного світогляду, виховання слухачів в дусі колективізму і працьовитості, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму» [475, с. 187]. Це були універсальні культурно-освітні центри, які гуртували навколо себе здебільшого сільську молодь. В 1961 р. у республіці працювало близько тисячі таких закладів [475, с. 187]. Народні університети мали чітке ідейно-політичне спрямування.

Перед системою шкільної освіти стояло завдання підготувати учнів до вступу до вищого учбового закладу. Проте процедура вступу до вузу була дуже складною і передбачала ряд умов. Зокрема, перевага надавалася тим абітурієнтам, які мали стаж роботи, позитивну партійно-виробничу характеристику і відслужили в армії (для юнаків). Незважаючи на задекларовані на найвищих рівнях ідеї про рівність всіх в одержанні освіти, в реальному житті ситуація складалася по-іншому. За рівнем загальної підготовки, ерудованістю, акселераційними показниками, знаннями сільська молодь значно поступалася міській. Адже, на відміну від мешканців міста, сільські діти часто ходили до школи, де кілька різних предметів викладав один учитель, відсутніми були технічні засоби навчання, не велась підготовка з іноземних мов. Нерідко після 8

класів перед сільським юнаком чи дівчиною поставала дилема – ходити до середньої школи, що знаходилася за 8–10 км від рідного села чи хутора, чи їхати до міста та вступати до профтехучилища, що готували робітничі кадри. Велика кількість сільської молоді обирала другий шлях. А після випуску з училища, де навчання було не загальногуманітарного характеру, а вузькопрофільного, шляхи до вузів були практично закритими. Та й не мали сільські діти тих «зв'язків», «блату», вміння «домовитися», що мали деякі жителі міст. А саме ці фактори часто були визначальними при здобутті вищої освіти.

Важливою заслугою хрущовського періоду було майже цілковите подолання неосвіченості населення. Так, за архівними даними, станом на 31 грудня 1956 р. в сільській місцевості серед дорослого населення у віці 16–49 років було зареєстровано 14590 неписьменних (всього по республіці 20675 осіб) та 14459 малописьменних (по республіці 21548 осіб) [79, арк. 1]. А вже на початку 1964 року в селах на облік районних відділів народної освіти перебувало 4658 неписьменних та 22250 малописьменних [83, арк. 1]. При цьому левову частку складали жінки: близько 74 % їх було серед неосвічених та більше 75 % – серед малоосвічених. За даними перепису населення 1959 р., відсоток освіченості серед сільського населення вікової категорії від 9 до 49 років мав такі показники: серед усіх жителів села – 98,2 %, серед чоловіків – 99,1 %, серед жінок – 97,5 %, коли за переписом 1939 р. серед усього сільського населення було 86,3 % письменних, серед чоловіків – 93,7 %, серед жінок – лише 79,2 % [238, с. 570]. Як бачимо, порівняно з довоєнним часом питома вага освічених осіб, особливо жінок, серед сільського населення значно зросла, а це є яскравою ознакою покращення рівня та якості життя.

В досліджуваний період зросли можливості задоволення потреб жителів сільської місцевості в дошкільному вихованні (див. Додаток Ю). На початку 1950-х рр. забезпечення його розвитку в соціальній політиці сталінського керівництва знаходилося чи не на останньому місці. У 1953 р., за статистичними даними, в селах республіки працювало 878 дитячих садків з контингентом дітей 21644 чол. В містах таких закладів було втричі більше (2737) і в 7,5 разів –

кількість дітей (163383 чол.) [221, с. 562]. А, наприклад, в Болехівському та Яремчанському районах Станіславської області в 1953 р. у жодному колгоспі не було навіть сезонних дитячих установ, тоді як на різних роботах в колгоспах працювало багато жінок-матерів [78, арк. 5]. Специфіка сільськогосподарської праці вимагала розвитку інфраструктури дошкільного виховання не гіршої, ніж у місті.

Виховання дітей займало у жінок багато часу та відволікало від продуктивного виробничого процесу. Починаючи з другої половини 1950-х рр. шляхом організації роботи дошкільних установ ця проблема вирішувалася, однак надто повільними темпами. Так, станом на 1 вересня 1958 р. у Вінницькій області діяв 61 дитячий садок системи Міністерства освіти з плановим контингентом дітей 3050 осіб. Крім того, в області функціонувало 79 дитсадків інших відомств з контингентом дітей 2956 осіб [80, арк. 1]. А на 1 березня 1964 р. на Вінниччині працювали 64 дитячі дошкільні установи системи Міністерства освіти з контингентом 5055 дітей, 14 постійно діючі колгоспні дошкільні установи – 418 дітей [88, арк. 1]. В 1959 р. у Рівненській області в трьох колгоспах працювали постійні дитячі садки та ясла-садки на 108 дітей [379, с. 255]. Станом на 10 червня 1964 р. в колгоспах Чернігівської області було організовано 570 сезонних дитячих дошкільних закладів, якими було охоплено 24768 дітей [88, арк. 33]. Проте в області, на жаль, в той час не працювало жодного постійно діючого дитячого закладу. Розглядаючи динаміку розвитку системи дошкільного виховання, помічаємо, що кількість дитячих садків в сільській місцевості республіки за роки «відлиги» зросла майже вдвічі. У 1962 р. в селах працювали 1479 дошкільні установи з контингентом дітей 58499 чол. [221, с. 563].

В період активного ведення сільськогосподарських робіт організація догляду за дітьми дошкільного віку ставала особливо актуальною. В районах з погано розвинутою мережею дитсадків утворювалися сезонні дитячі майданчики. Так, у весняно-літньо-осінній сезон 1964 року в сільській місцевості України працював 631 дитячий майданчик, де за цей період пройшли виховний процес 23538 дітей [84, арк. 1]. При чому найбільше їх було в Дніпропетровській області – 290,

Кримській – 77, Київській – 76. Втім, нажаль, у більшості областей (Вінницька, Житомирська, Львівська, Миколаївська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська) таких сезонних майданчиків зовсім не було [84, арк. 2].

Як свідчать архівні документи, дещо покращилося забезпечення колгоспних дитячих закладів твердим та м'яким інвентарем, меблями. Якщо до 1963 р. в більшості колгоспів Одеської області ясла-садки були забезпечені твердим і м'яким інвентарем на 30–40 %, то протягом 1964 р. більшість дитячих установ була повністю забезпечена всім необхідним відповідно до кількості дітей. У багатьох з них проведено парове опалення, встановлено холодильники, пральні машини, піаніно, шафи для одягу, добре обладнано ігрові майданчики, благоустрій території. Дитячі заклади таких господарств, як «Авангард» у с. Броска, «Прогрес» у с. Кам'янка, «Україна» в с. Шевченково Ізмаїльського району, ім. Кірова в с. Долинському, «Україна» в с. Ширяєво Ананьєвського району, ім. Щербакова в с. Покровка Роздільнянського району, «Іскра» Тарутинського району та багатьох інших, були забезпечені усім необхідним для раціональної організації виховної роботи з дітьми [88, арк. 18]. Однак такі позитивні тенденції мали епізодичний характер.

В багатьох колгоспах дещо поліпшилася виховна робота з дітьми, урізноманітнилися її форми. Так, дитячі заклади Менського, Новгород-Сіверського, Прилуцького районів Чернігівської області дотримувалися встановленого режиму дня з дітьми, проводили ранкову гімнастику, заняття, цікаві прогулянки та екскурсії, організовували ігри та розваги тощо [88, арк. 20].

Водночас у системі дошкільного виховання мали місце і негативні явища. В багатьох колгоспах для організації закладів дошкільного виховання не було створено належної матеріальної бази. Їх приміщення в більшості були непридатними для перебування дітей і не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам. Так, в колгоспі «Шлях Жовтня» с. Слобідка Менського району приміщення дитячого закладу було розраховано на 25 дітей, а перебувало 75. В колгоспі «Комінтерн» с. Дашенки Прилуцького району дитячий заклад з трьох

сторін оточували тваринницькі ферми. Корови ходили через майданчик, на якому гралися діти. Траплялося чимало випадків, коли приміщення дитячих закладів використовувалося не за призначенням. Наприклад, в колгоспі ім. Куйбишева (с. Нові Млини Щорського району) приміщення дитячого закладу було зайнято під квартиру голови колгоспу, а дитячому закладу приміщення не виділено [88, арк. 35].

Переважна більшість колгоспних і радгоспних дитячих закладів не була забезпечена в потрібній кількості м'яким інвентарем, посудом, дитячими меблями, особливо ліжками. Наприклад, у колгоспі «Великий Жовтень» (с. Жовтневе Менського району) на 75 дітей було тільки 15 ліжок, в колгоспі ім. ХХІ партз'їзду (с. Стодоли Ніжинського району) на 63 дитини – 30 ліжок [88, арк. 36]. Були випадки, коли батьки приносили до дитячого садка ліжка для своїх дітей з дому [78, арк. 24]. В колгоспі «Україна» (с. Бубнівщина Прилуцького району) в дитячих яслах на всіх дітей був один рушник, в колгоспі ім. Мічуріна (с. Валки цього ж району) подушки і матраци були набиті пшеничною соломкою. Колгоспні дитячі заклади були недостатньо забезпечені іграшками, педагогічним обладнанням, дитячою літературою. Майданчики для ігор дітей не були обладнані ігровими та фізкультурними спорудами [88, арк. 36].

Багато недоліків мали місце в справі комплектування дошкільних закладів кадрами завідуючих та вихователів, а також іншим персоналом. Велика кількість з них не мала середньої, а іноді й семирічної освіти. Так, за архівними матеріалами, в УРСР станом на 21 квітня 1954 р. в стаціонарних дошкільних установах працювало понад 13 тис. педагогів, з них із вищою спеціальною освітою було лише 1050 осіб, з 215 інспекторів та методистів вищу освіту мали лише 89 чол. [78, арк. 20]. А через десять років в Бахмацькому районі Чернігівської області, зокрема, склад педкадрів був такий: з вищою освітою – 2 чол., середньою загальною – 126, незакінченою середньою – 305, з початковою освітою – 143 особи [88, арк. 36]. Таким чином, стан виховної роботи з дітьми знаходився на низькому рівні. Окрім того, кухарі колгоспних дитячих закладів у більшості були некваліфікованими. З боку медичних працівників недостатньо

здійснювався контроль за санітарно-гігієнічним станом приміщень та дітей, а також за організацією раціонального харчування [88, арк. 37].

Загалом вжиті радянським керівництвом заходи сприяли удосконаленню мережі дошкільних установ, збільшенню контингенту дітей, що в них виховувалися. Проте через незадовільне матеріально-фінансове забезпечення, бюрократичний підхід до вирішення питання організації дошкільного виховання, дефіцит кадрів та ряд інших причин держава не створила умов для належного виховання та утримання сільських дітей дошкільного віку.

Складним у досліджуваний період був процес відбудови культурно-масової роботи на селі. За роки Другої світової війни було знищено тисячі сільських клубних установ, приміщення клубів частково зруйновано, інвентар та обладнання втрачено. Відновлення мережі клубних закладів у роки хрущовської «відлиги» стало одним із основних завдань культурного будівництва на селі.

Характерною рисою роботи сільських культурно-просвітницьких установ в 1950–1960-х рр. була надмірна політизація та ідеологізація, що впливала із традиційних установок політики тоталітарної радянської держави в галузі культури: пропаганда політичних і наукових знань, популяризація передовиків соціалістичного змагання, атеїстичне виховання, формування нової свідомості і віри в соціалізм та партію, зміна духовного обличчя трудівників села. Хрущовське керівництво мало чіткий намір ліквідувати різницю між містом та селом. З цією метою в побут селян поступово входили книги, газети, журнали, радіо, телебачення, розширювалася мережа клубних установ як осередків культури, збільшувалася кількість масових бібліотек всіх типів і відомств.

На початку хрущовського десятиліття мережа сільських культурно-освітніх установ була дуже незначною, а більшість з них знаходилася в скрутному, занедбаному стані. В 1953 р. у селах республіки нараховувалося 8515 колгоспних клубів, частина з яких працювала нерегулярно або зовсім припинила роботу [128, арк. 1]. Основним гальмом у розвитку мережі культурно-освітніх установ, окрім відсутності необхідних коштів, була нестача потрібних приміщень. Так, у 1954 р. 1304 сільські і 1305 колгоспні клуби республіки зовсім не мали окремих

приміщень для роботи, 1103 сільські й 2028 колгоспні клуби не мали залів для глядачів, більше 9 тис. клубів – сцени, фойє, кімнат для гурткової роботи тощо [128, арк. 29]. Станом на кінець 1957 р. у Волинській області 468 клубів розміщувалися в непридатних для нормальної роботи приміщеннях, а 50 клубів і бібліотек не мали власних будинків. В Іваничівському районі 14 клубів розміщувалися в зруйнованих спорудах, а в с. Старосілля зовсім не було клубного приміщення, внаслідок чого культурно-освітня робота взимку не проводилася. В селах Древені, Грибовиця, Літовеж та інших збори колгоспників по декілька разів приймали рішення щодо будівництва клубів, але правління колгоспів їх не виконувало. Крім того, колгоспи Іваничівського району використали на інші потреби до 100 тис. руб., які були перераховані їм сільськими радами на будівництво клубів [133, арк. 22]. На початку 1957 р. в Одеській області 7 районних будинків культури і 240 клубів розміщувалися в аварійних приміщеннях, 193 клуби зовсім не мали приміщень [209, с. 436]. Через залишковий принцип фінансування розвитку культурно-освітньої сфери кошти на будівництво або капітальний ремонт помешкань практично не виділялися. В цьому зв'язку варто відзначити роль колгоспів у будівництві об'єктів культурного призначення.

Мало того, що для організації роботи клубів катастрофічно не вистачало приміщень, часто траплялися випадки використання їх не за цільовим призначенням. Наприклад, архівні документи свідчать, що клуби колгоспу імені Леніна Ново-Басанського району, с. Смолин Михайло-Коцюбинського району та с. Кусеї Одрянського району Чернігівської області використовувалися як зерносховища. В Ново-Сіверському районі кімнату для гурткової роботи Кіровського клубу зайняв голова колгоспу під свій кабінет. У клубі колгоспу «Ударник» Менського району працювала столярна майстерня [129, арк. 5]. В селах Великі Глібовичі, Любешка, Лопушка, Св. Глібовичі Бобркського району Львівської області сільські клуби у 1957 р. мали лише по одній залі глядача, а кімнати були зайняті під крамниці [133, арк. 300]. Аналогічні факти були зафіксовані і в інших областях республіки.

Через відсутність належного керівництва клубні установи не реалізовували тих завдань, що на них покладалися. В ряді районних будинків культури і сільських клубів нерідко робота обмежувалася проведенням танцювальних вечорів або показом кінофільмів. Так, у 1953 р. в клубах Пирятинського району Полтавської області для молоді було влаштовано 428 вечорів танців, а тематичних вечорів з виробничих питань – тільки 9. В Мукачівському районі Закарпатської області багато сільських клубів свою діяльність звели лише до читання газет і журналів [128, арк. 117].

Зростання культурно-освітніх потреб сільських жителів вимагало розвитку бібліотечної справи. За архівними даними, у 1954 р. сільське населення республіки обслуговували 400 районних, 5580 сільських і 11656 клубні державні бібліотеки. Середня кількість книг у районній бібліотеці становила 11197 примірників, сільській – 2600, клубній – 1200 [128, арк. 23]. Самостійні сільські бібліотеки на початку «відлиги» були відсутні ще в багатьох селах. По республіці одна сільська бібліотека приходилася на 2,9 сільрад – з них у східних областях на 3,8, в західних – на 2 сільради. Лише у Закарпатській області майже в кожному селі була державна сільська бібліотека. Були населені пункти, в яких видаткові пункти та пересувки районних і сільських бібліотек взагалі не працювали [128, арк. 32].

В 1950-х рр. значно покращилась забезпеченість населення книжковим фондом. Так, якщо у 1950 р. на 1000 жителів сільської місцевості припадала 771 книга (1132 книги всього по республіці), то 1956 р. – вже 3224 (3564 всього по республіці). Однак розподіл книжкового фонду по областям був нерівномірним, зокрема по промисловим районам і особливо сільським місцевостям. Забезпеченість читачів книгами в державних бібліотеках Міністерства культури УРСР на 1 січня 1957 р. в порівнянні з 1 січня 1956 р. зросла на 5,9 %. Проте середня кількість книг на одного читача розподілялася за типом бібліотек непропорційно [132, арк. 14].

Недоліки в комплектуванні бібліотек мали місце в зв'язку з незадовільною роботою обласних бібліотечних колекторів, перебоями у фінансуванні на

придбання літератури. Так, у першому кварталі 1953 р. бібліотеки одержали лише 12 % своїх річних асигнувань на літературу, за 3 квартал – 59,2 %. А сільські й клубні бібліотеки, зокрема, Бережанського, Підгаєцького і Кременецького районів Тернопільської області протягом одинадцяти місяців 1953 р. зовсім не комплектувалися новою літературою [128, арк. 34].

Значно розширилася мережа новозбудованих бібліотек і клубних установ. На початку 1959 р. в республіці діяли 33985 масові бібліотеки, у тому числі на селі – 25943. У 1959 р. загальна кількість масових бібліотек системи Міністерства культури зросла на 449 одиниць, в тому числі на 332 – у сільській місцевості. Вже у 1964 р. на території Української РСР працювала 26621 клубна установа, в тому числі на селі – 23 268, бібліотек функціонувало 29474, в тому числі на селі – 20464. В середньому у сільській місцевості на один клуб припадало 924 чол. населення [135, арк. 1] Проте кількісні показники дуже рідко співвідносилися з якісними. Так, у 1959 р. із 18190 клубних установ республіки 5971 (32,4 %) не мала відповідних умов для розгортання роботи. Із 14586 самостійних бібліотек системи Міністерства культури лише в 1521 були читальні зали [577, с. 110]. Особливо незадовільною була ситуація з приміщеннями районних будинків культури. Із 251 будинку культури 18 знаходилися в селах через відсутність відповідних приміщень в районних центрах, 19 районних будинків зовсім не мали ніяких приміщень, 53 – розміщувалися в непридатних для проведення масових заходів приміщеннях, в тому числі 19 аварійних [135, арк. 2].

Розширенню мережі бібліотек сприяла постанова ЦК КПРС від 22 вересня 1959 р. «Про стан і заходи поліпшення бібліотечної справи в країні». За 1961–1964 рр. в селах республіки було збудовано понад 400 бібліотек [297, с. 171]. У боротьбі за реалізацію гасла «Книгу в кожному сім'ю» сільські бібліотеки широко використовували відкриті доступи читачів до книжкових фондів, подвірні обходи, голосні читання, книгоносіння, організовували пересувні бібліотеки на десяти хатках, по бригадах, ланках, фермах, влаштовували дні, тижні, декади, місячники книг [128, арк. 28]. Дієвість усіх цих форм забезпечувалася шляхом залучення до роботи бібліотек широкого громадського активу [400, с. 184].

Часто будівництво культурно-освітніх закладів проводилося без врахування потреб населення. Так, у Волинській області в 1959 р. на 494 сільські ради припадало 575 сільських бібліотек, тобто були такі ради, де діяли 2–3, а то й навіть 4 бібліотеки, в той час, коли деякі сільради не мали жодної. Це зумовлювалося тим, що сільські бібліотеки відкривали в дуже малих населених пунктах і навіть в хуторах. Так, в Ключській сільській раді Турійського району на тисячу населення діяло 3 сільські бібліотеки, в Грабівській сільській раді Шацького району на 678 чол. – також 3 [133, арк. 89], що було абсолютно недоцільним. У той самий час у ряді сільських районів окремі населені пункти взагалі не мали жодного культурно-освітнього закладу. Наприклад, в с. Шевченко Згурівського району Київської області з населенням 508 чол. не було ні клубу, ні бібліотеки. Таке ж становище було в с. Право Жовтня тієї ж області з населенням 706 чол., Волківка та Ємодикіно Шалигінського району з населенням 390 чол. кожне, Зелена Діброва, Веселий Гай і Неплюєво Ямпільського району Сумської області та в багатьох інших селах [132, арк. 13]. Таке явище можна пояснити, в першу чергу, політикою державного керівництва щодо малих, неперспективних сільських поселень, кошти в розвиток соціально-культурної інфраструктури яких зовсім не вкладалися.

Скорочення мережі клубних закладів і масових бібліотек колгоспів в першій половині 1950-х рр. відбулося як за рахунок об'єднання дрібних культурно-освітніх закладів у зв'язку з укрупненням колгоспів, так і за рахунок розширення державної мережі культурно-освітніх закладів на базі колгоспних, а також переводу окремих клубів в червоні кутки. У 1956 р. в республіці на 100 господарств припадало 45 колгоспних клубних закладів і 44 колгоспні бібліотеки, в той час коли в 1950 р. – 50 клубів і 55 бібліотек [132, арк. 11]. В 1956 р. із загальної кількості 2161 радгоспу і МТС в 689 не було організовано роботу масових бібліотек, а в 903 – клубних закладів [132, арк. 12]. Існуюча мережа культурно-освітніх закладів у сільській місцевості фізично не могла забезпечити запити всього населення сіл в обслуговуванні бібліотеками та клубними установами.

Постановою Ради Міністрів УРСР «Про поліпшення культурно-освітніх закладів на селі» (30 жовтня 1957 р.) було визначено деякі механізми розвитку культурно-освітньої сфери села. В проекті документу констатовалося: «В сільських місцевостях республіки працює 24982 клубні заклади, 26972 масові бібліотеки, 6094 кіноустановки, 12890 лекторіїв, 1300 лекторських груп МТС, 7500 різних самодіяльних клубних гуртків у клубах, будинках культури, бібліотеках читаються лекції, проводяться тематичні вечори, читацькі конференції, зустрічі з передовиками соціалістичного землеробства, вченими, письменниками, артистами, влаштовуються концерти колективів художньої самодіяльності, демонструються кінокартини, проводяться багато інших культурно-масових заходів... В 1145 сільських адміністративних населених пунктах ще зовсім не створені клубні заклади, на 3 сільські ради приходиться в середньому по одній державній бібліотеці» [132, арк. 115–116]. У пізніших документах зустрічаємо дещо інші дані. В довідці про стан культурно-освітніх закладів УРСР у 1957 р. зазначалося: «На території Української РСР станом на 1957 рік працювали 28563 клубні заклади і 34 884 масові бібліотеки всіх систем і організацій, у тому числі підпорядкованих Міністерству культури УРСР районних будинків культури – 789, сільських клубів – 16616, хат-читалень – 669, колгоспних клубів – 6926, самостійних бібліотек – 13975 [131, арк. 43]. В офіційному тексті затвердженої постанови наводиться інша інформація: «Станом на 1957 р. у сільських місцевостях працює 25839 будинків культури і клубів та 27 734 масові бібліотеки. Кількість державних культурно-освітніх установ збільшилась лише протягом п'ятої п'ятирічки на 8931 одиницю, що забезпечило створення державних клубів у бібліотек на території майже кожної сільської Ради УРСР» [209, с. 435]. Таким чином, очевидною є неоднозначність даних щодо мережі культурно-освітніх закладів в селах республіки, зокрема у 1957 р., що пояснювалося чіткими намірами радянської влади констатувати якомога кращі показники розвитку. Попри «слизькі» цифри, однозначно можна стверджувати, що в будь-якому разі постанова дещо прискорила темпи культурного будівництва на селі, вплинула на покращення якості роботи будинків культури, сільських і

колгоспних клубів та бібліотек і як наслідок підвищення рівня задоволення культурно-освітніх потреб мешканців сіл.

Дуже важливою формою культурно-освітньої роботи були самодіяльні гуртки, організовані в клубах. В цих гуртках колгоспники розширювали свої загальноосвітні, розвивали художній смак, мистецькі здібності. У 1953 р. в клубах працювало понад 70 тис. таких гуртків, вони охоплювали 1290 тис. чол. З цього числа гуртків – 44720 художньої самодіяльності, в них брали участь 692250 чол. Про масовість клубної роботи свідчив той факт, що в районних оглядах 1953 р. взяло участь понад півмільйона учасників сільської художньої самодіяльності [128, арк. 27]. Держава в реалізації культурної політики не зраджувала ідеї про те, що для дозвілля селян необхідним є пошук нових талантів, вмілих організаторів народних гулянь [587, с. 59].

В постанові Ради Міністрів УРСР 1957 р. «Про поліпшення роботи культурно-освітніх установ на селі» констатовалося: «Збільшилась кількість самодіяльних колективів. У сільських клубах тепер діє 71 тис. сільськогосподарських, хорових, драматичних, музичних, образотворчих та інших гуртків, в яких бере участь близько мільйона чоловік сільського населення» [131, арк. 1]. За архівними даними, в 1964 р. у державних клубах і будинках культури працювали 51362 гуртки художньої самодіяльності [135, арк. 1]. В результаті покращення якості культурного обслуговування сільського населення кількість учасників художньої самодіяльності при сільських клубах поступово зростала. На кінець 1965 р. при сільських клубах республіки діяли понад 100 тис. хорових, драматичних, музичних, образотворчих та інших колективів, в яких брали участь близько півтора мільйона трудівників села [297, с. 179].

В той же час більшість гуртків була позбавлена елементарних умов для творчої роботи. Так, станом на січень 1964 р. 7180 клубів (43 % мережі) не мали кімнат для гурткової роботи, 6075 (40 %) – мали лише по одній кімнаті. В архівних документах зафіксовані факти, коли хорові колективи, оркестри повинні були проводити репетиції на сцені або в фойє клубу і це призводило до

зменшення кількості масових заходів, які організовувалися для населення [135, арк. 1].

Ряд серйозних недоліків був характерний і для художньої самодіяльності. Особливо слабо був розвинутий музичний жанр. В сільських клубах функціонувало зовсім мало музичних гуртків, різних оркестрів, музичних квартетів, тріо, недостатньо розвивалося художнє читання, в багатьох клубах драматичні, хорові і танцювальні гуртки були малочисельними, збиралися епізодично, слабо велася навчально-виховна робота. Такий стан, в першу чергу, можна пояснити недостатньою підготовкою керівників сільських колективів. Це підтвердилося на республіканському огляді художньої самодіяльності 1964 р., коли серед 149 колективів, що виступили, з сіл було лише 33, серед 113 ансамблів – тільки 15 % були з сільських клубів, серед 356 солістів тільки 41 або 11,5 % – з сільської місцевості [128, арк. 32].

Новою формою культурно-масової роботи на селі стали музеї. Вони мали завдання відтворити героїчне минуле певного краю, села, колгоспу, а також виховувати патріотичні почуття, художньо-естетичні погляди сільських жителів. Так, наприклад, 24 листопада 1956 р. в с. Вербляни Бузького району Львівської області відкрилася виставка творів львівського художника Г. Леонова, присвячених праці і побуту колгоспників цього села, природі. На прохання колгоспників було вирішено створити в селі ізо студію під керівництвом художника [549 / 2, с. 431]. В с. Нові Петрівці Київської області в листопаді 1958 р. було споруджено пам'ятник-музей визволителям Києва від німецько-фашистських загарбників [209, с. 640], який допомагав глибше усвідомити всю велич здобутків радянського народу. Окрім того, створювалося багато музеїв, які виступали засобом атеїстичної пропаганди. Так, наприклад, 28 січня 1960 р. в с. Дубляни Самбірського району було створено атеїстичний музей, експозиція якого складалася з трьох розділів: «Наука і релігія про виникнення і будову Всесвіту», «Походження релігії та її реакційна суть» і «Пропаганда атеїзму в СРСР» [549 / 2, с. 571].

Селяни, на відміну від жителів міст, не мали широких можливостей відвідувати театри, концерти, виставки. Тому для трудівників села організовувалися виїзні форми культурних заходів. Так, більше 120 тис. сільських глядачів побували у 1958 р. на виїзних спектаклях та концертах артистів одеського театру і філармонії. За п'ять місяців ці творчі колективи дали на селі більше 500 спектаклів і концертів [120, арк. 118]. Театральною діяльністю займалися і деякі гуртки художньої самодіяльності, так звані народні театри. Створені у 1958 р. з ініціативи трудящих Сокальського району Львівської області, вони поширилися по всій Україні [400, с. 180]. Так, зокрема, у Вінницькій області звання народних було присвоєно Тульчинській хоровій капелі та духовому оркестру с. Городківки Крижопільського району [507, с. 180]. У 1962 р. при клубах, будинках і палацах культури налічувався 611 театрів народної творчості [400, с. 180]. Недоліком цієї форми сільської художньої самодіяльності був дуже обмежений і продиктований ідеологічними вимогами репертуар.

В умовах обмеженого доступу до культурних надбань особливого значення в дозвіллі сільських жителів набуло кіно. Як підрахував І. М. Романюк, на початок «відлиги» в селах республіки працювало 5697 кіноустановок (в тому числі 2769 пересувних кінних і 860 автокінопересувок), тобто в середньому одна пересувка припадала на 3–4 населені пункти [507, с. 196]. В той самий час були села, мешканці яких взагалі не мали доступу до перегляду фільмів. Так, у 100 населених пунктах Кіровоградської області в 1953 р. фільми зовсім не демонструвалися через відсутність кінопересувок [507, с. 197]. За офіційними даними, до кінця періоду «відлиги» кількість кіноустановок зросла в 3,7 рази і становила 21117 одиниць (в тому числі 19196 стаціонарні і 1921 пересувні) [223, с. 613]. В цей час число відвідувань кіносеансів у містах було вдвічі більшим, ніж у селах і становило 789,2 млн. та 323,1 млн. осіб відповідно [223, с. 617]. Обмежений, ідеологічно спрямований репертуар фільмів спричиняв зменшення кількості відвідувань сільським населенням кіносеансів. Безініціативність радянських чиновників, байдужість до культурних потреб мешканців села, низький рівень розвитку українського кінематографу, залишковий принцип

асигнувань на розвиток кінопрокату гальмували розширення кіномережі в сільській місцевості, посилювали принципові відмінності між містом і селом.

Однією з масових форм дозвілля жителів сільської місцевості був спорт. Його розвиток у повоєнні роки фактично був паралізований. Органи місцевої влади не приділяли достатньої уваги будівництву в сільській місцевості найпростіших спортивних майданчиків, які б давали можливість залучати до занять фізкультурою сотні тисяч сільських мешканців. У селах України в серпні 1955 р. налічувалося лише 47 стадіонів, 239 спортивних майданчиків і 14500 волейбольних майданчиків та футбольних полів [468, с. 292]. В період «відлиги» розвиток спорту та фізичного виховання набув більшої актуальності. Це було зумовлено збільшенням в бюджеті часу працівників села частки вільного часу, падінням рівня фізичного здоров'я населення, а також поширенням негативних явищ в сільському соціумі, зокрема пияцтва.

Основними ініціаторами проведення спортивних змагань серед селян були колгоспи. Так, 6 червня 1958 р. в колгоспі ім. Шевченко (с. Ульянівка Кіровоградської області) була проведена спартакіада з військово-прикладних видів спорту у створених восьми секціях: легкоатлетичній, волейбольній, важкоатлетичній, стрілецькій, шахово-шашковій [120, арк. 42]. Якщо в 1962 р. у районних змаганнях взяло участь 15 тис. чол., то в 1963 р. – понад 52 тис. [263, с. 3].

Великої популярності набуває сільський туризм. Зокрема, 10 червня 1958 р. з Ворохтянської бази «Україна» в п'ятнадцятиденний похід вирушила перша група туристів сільських спортсменів добровільного спортивного товариства «Колгоспник» [120, арк. 118]. У 1962 р. в туристичних походах та екскурсіях взяли участь (не враховуючи учнівську молодь) 2 млн. чол., а у 1963 р. – вже 6 млн. В республіці у 1963 р. працювали 130 туристичні клуби проти 3, які діяли в 1962 р. [277, с. 3]. Таким чином, радянська влада поступово виконувала завдання підвищення фізичної культури народних мас. Спорт асоціювався з міцністю здоров'я, бадьорістю духа, позитивним настроєм на подолання життєвих труднощів.

На нашу думку, в дослідженні можливості сільського населення щодо задоволення культурно-освітніх потреб доцільним є вивчення не лише кількісних та якісних показників розвитку культурно-освітньої сфери села та механізму управління цим розвитком у вказаний період, але й питання наявності в бюджеті часу сільських трудівників вільного часу для нормального відпочинку та проведення дозвілля.

Відпочинок мешканців села кардинально відрізнявся від тих, хто проживав у місті, що пояснювалося, в першу чергу, різницею саме в бюджеті часу. Вільний час у жителів міста складав в середньому 850 год. на рік, а в осіб, зайнятих у селянських господарствах, вільного часу було значно менше – близько 550 год. на рік [309, с. 49]. При цьому у жінок його було ще менше, ніж у чоловіків (див. Додаток Я). Після переведення промислових робітників на 7-годинний робочий день відмінності в бюджеті часу з сільськогосподарськими працівниками зросли. До того ж у весняно-літньо-осінній сезон у сільських жителів більше вільного часу витрачалося на ведення особистого присадибного господарства. На дозвілля припадало лише 16,8 % вільного часу, тоді як на утримання домашнього господарства – 22,3 % [587, с. 59]. Праця в домашньому і особистому підсобному господарстві колгоспниць в літній період займала 6,6 годин в середньому на день, а у працівниць радгоспів – 7,1 год. Цей показник був у півтора рази більше, ніж у жінок, що працювали в місті.

Значне за обсягом сукупне трудове навантаження, пов'язане з веденням домашнього та особистого підсобного господарства, було характерне не лише для колгоспників, але й для всього сільського населення. Наглядно це можна спостерігати в приміських селах, де виробнича діяльність самодіяльного населення була пов'язана, як правило, з державними промисловими підприємствами, установами і транспортом. Робочий день був чітко регламентований і розмежований у часі й просторі з виробничими витратами у власному господарстві. Сільські жителі, повертаючись з роботи, починали другий робочий день: працювали в саду або городі, доглядали птицю й худобу, займалися заготівлею корму для худоби, заготівлею солінь та маринадів на зиму, окрім

всього перерахованого – чисельні домашні турботи: заготівля палива, приготування їжі, прання, виховання дітей та інше. Цей перелік робіт сільського жителя займав майже все без залишку його дозвілля, вільний час.

В тих умовах сільського побуту (відсутності елементарних зручностей: водопроводу, газу, електрики, центрального опалення, сміттєпроводів, пральних машин, пылесосів тощо), в умовах недостатньої мережі дитячих дошкільних закладів, підприємств побутового обслуговування та громадського харчування домашнє господарство займало багато часу у жінок, особливо у жінок-матерів. Кількість вільного часу у колгоспниці в середньому складав 126 хвилин на добу [341, с. 69]. Окрім того, багато часу займала ручна праця, оскільки особисте підсобне господарство далеко не у всіх селян було механізованим. Через практично повну відсутність засобів механізації ведення підсобного господарства вимагало значних виробничих витрат. Багато часу витрачалося на поїздки і продаж продуктів на колгоспному ринку [313, с. 88]. Підсобне господарство велося, насамперед, зусиллями жінок, які витрачали на це в 4–6 разів більше часу, ніж чоловіки [315, с. 67]. У цілому робота в підсобному господарстві разом з працею в колгоспі та інших сферах трудової діяльності значно подовжували тривалість робочого дня колгоспника, особливо в порівнянні з робочим днем робітників і службовців, які не мали підсобного господарства.

Сукупна зайнятість сільської жінки, що включала витрати її праці в громадському виробництві, особистому підсобному й домашньому господарстві досягала майже 16 годин на добу, що в 2 рази перевищувало фізіологічно допустимі норми трудової діяльності. Жінка-робітниця, за даними досліджень, на читання книг, газет і журналів витрачала в середньому 1 годину 39 хвилин на добу, тобто 549 годин в рік, в той час, як колгоспниця витрачала на це заняття в середньому лише 233,5 години на рік [529, с. 368]. Мешканці сіл практично не мали часу для задоволення своїх духовних потреб [569, с. 129]. Крім того, сільська жінка багато життєвих сил витрачала на виконання дітородної функції, виховання дітей, догляд за хворими та пристарілими членами сім'ї. Однак внаслідок виробничого перевантаження, вона була позбавлена можливості

належним чином виконувати свою основну функцію – материнства і виховання підростаючого покоління.

Нищівного удару по духовному розвитку особистості селянина завдала жорстока антирелігійна політика М. С. Хрущова, що проводилася в рамках курсу будівництва комунізму і соціалізму. В республіканських та місцевих газетах щомісяця публікувалися статті, в яких відзначалися успіхи атеїстичної пропаганди, заклики віруючих до рішучого розриву з церквою. Ліквідовувалися церковні громади, закривалися храми, приміщення церков використовувалися під клуби, зернохосвища, спортзали тощо. Служителі культу зазнавали низку адміністративних заходів. Для поширення політичних і наукових знань створювалися так звані «кімнати атеїста», оформлялися фотовиставки «Наука і релігія», створювалися бібліотеки антирелігійної літератури, проводилися лекції і бесіди. Поширення атеїстичних знань здійснювалося шляхом використання засобів ідейно-емоційного характеру художньої літератури і всіх видів мистецтва, в тому числі за допомогою радіо, кіно, телебачення, а також через впровадження цивільної обрядовості, що витісняла релігію з побуту. Таким чином, антирелігійна боротьба в радянському суспільстві набула тотального характеру. Ідеологічні засоби, форми і методи атеїстичної пропаганди були покликані впливати на розум, відчуття і настрої народних мас, формувати нову суспільну свідомість: світогляд, мораль, психологію.

Отже, стан задоволення інтелектуально-творчих та інтелектуально-споживчих потреб сільського населення в роки хрущовської «відлиги» хоч і покращився порівняно з попереднім періодом, однак вимагав рішучих якісних змін. Основними проблемами, які стояли на заваді зростання культурно-освітнього потенціалу сільських жителів були: низький рівень забезпеченості об'єктами культурно-освітньої сфери, залишковий принцип фінансування її розвитку, дефіцит вільного часу для відпочинку та дозвілля, ментальність, надмірна заідеологізованість і політизованість культурно-просвітницької роботи, а також обмеження релігійної свободи.

4.3. Соціальні девіації в сільському середовищі

Кожна людина не лише формує соціум, але й залежить від нього. Її сприйняття соціально-економічних і політичних відносин залежить від історичної епохи й типу суспільства. Відповідно кожна людина по-своєму відображає їх, що визначає її соціальну сутність і характер практичної діяльності. Саме в процесі такої діяльності людина, з одного боку, інтегрує соціальні відносини, а з іншого – виробляє своє індивідуальне ставлення до оточення, стратегію соціальної поведінки. Асоціальна (девіантна) поведінка виражається у формі протиправних вчинків та злочинів, що порушують формально визначені соціальні і юридичні норми. Різного роду правопорушення (хуліганство, крадіжки, грабіж, фізичне насильство, шахрайство, хабарництво, зловживання службовим становищем, випуск недоброякісної продукції тощо) є проявами девіантної поведінки. Її причини мають суто соціальний характер і виникають, як правило, при розходженні потреб різних соціальних груп і можливостей їх задоволення. Правопорушники обирають собі девіантний шлях задоволення певної потреби, який є більш ймовірним в досягненні, ніж важкий чесний шлях. Така поведінка є дуже небезпечною для суспільства, оскільки загрожує правам та інтересам інших осіб. Забезпечення громадської безпеки формує основи соціальної стабільності в суспільстві і є необхідним фактором рівня та якості життя.

В післявоєнні роки соціум перебував у стані психологічної напруги, через кризовий стан всіх сфер суспільного життя відбулося загострення соціальних проблем, занепад духовно-моральних цінностей. Помітне зростання добробуту людей в роки хрущовської «відлиги», значне полегшення праці селянина внаслідок стрімкої механізації виробничого процесу, обмеження присадибного господарства, а відтак і збільшення кількості вільного часу, лібералізація діяльності судово-правоохоронних органів, малокомпетентність місцевих органів влади в управлінні справами соціальної сфери призвели до досить швидкого зростання протиправних вчинків у повсякденному житті сільського населення. Міністр юстиції К. Згурська у 1959 р. однією з причин злочинності називала так

звані «пережитки капіталізму»: пияцтво, різні за характером прояви хуліганства та антигромадської поведінки, крадіжки, хабарництво, зловживання службовим становищем тощо [157, арк. 13–15].

Поглиблення актуальних соціальних протиріч, що виникли в роки сталінського керівництва, а також недоліки соціальної політики держави в період «відлиги», зокрема компанія по викоріненню одноосібників, суттєво вплинули на виникнення та розвиток такої соціальної девіації, як бродяжництво, жебракування та побутова злиденність. На початку 1950-х рр. ці негативні елементи суспільного життя набули загрозливих для радянської повсякденності масштабів. Як свідчать архівні матеріали, за перше півріччя 1953 р. органами міліції МВС УРСР за бродяжництво та жебракування було затримано 10662 особи [136, арк. 85]. Найбільш поширене це явище було у промислових районах: Київській, Сталінській, Харківській, Дніпропетровській областях, а також Полтавській, Одеській, Запорізькій, Вінницькій та деяких інших. Воно стало найсприятливішим середовищем для виникнення й поширення різноманітних соціальних девіацій, підґрунтям укорінення кримінальних традицій, протиправної та антирадянської діяльності. Визначальним фактором таких тенденцій були проблеми зайнятості населення, низька заробітна плата й незадовільні умови праці, недоліки в роботі органів соціального захисту, зокрема інвалідів, дітей-сиріт тощо.

Велику частку серед тих, основним засобом існування, а то й способом життя яких було бродяжництво й жебракування, займала етнічна група циган. Незважаючи на те, що на початку 1950-х рр. більшість циган перейшла до трудового осілого способу життя, генетично закладені особливості їхнього національного буття, споконвічні побутово-культурні традиції та звичаєві постулати утримували частину циган від вливання в радянський соціум. З метою подальшого притягнення циган до соціалістичної розбудови суспільства, залучення до суспільно корисної колективної праці Президія Верховної Ради СРСР указом «Про залучення до праці циган, які займаються бродяжництвом» від 5 жовтня 1956 р. постановила зобов'язати Ради міністрів союзних республік

провести заходи по розселенню на постійне місце проживання ромів, які займаються бродяжництвом, сприяти їх працевлаштуванню, залучати до культурно-побутового обслуговування [237, с. 569]. Крім того, Кримінальний кодекс УРСР (станом на 1 вересня 1958 р.) для циган, які досягли повноліття, за злісне ухиляння від суспільно корисної праці та бродяжництво передбачав покарання у вигляді заслання на строк до 5 років у поєднанні з виправно-трудовими роботами [570, с. 165].

Як виявив В. П. Швидкий, на початку 1950-х рр. актуальною була проблема безпритульних та бездоглядних дітей. Поряд з існуючими природними негараздами в країні відбудовчого періоду (замілітаризованість суспільних поглядів і відносин, тимчасова втрата пріоритету культурно-етичних цінностей тощо) недостатньою була поступальність державної політики у вирішенні питання дитячої невлаштованості [570, с. 164]. В першому півріччі 1953 р. органами міліції за бродяжництво та жебрацтво було затримано 564 неповнолітні особи [136, арк. 131]. Тільки за 9 місяців 1953 р. до дитячих приймальників-розподільників Міністерства юстиції УРСР надійшло 15588 безпритульних дітей. З них втекли із сім'ї внаслідок недогляду батьків – 7519, їх поганого ставлення – 1187, злиденного становища сім'ї – 1361 особа [136, арк. 132–133].

Ряди «дітей вулиць» поповнювали особи, які тікали з установ соціального захисту. Причиною втечі дітей з дитячих будинків були серйозні недоліки в їх роботі. Так, директор дитбудинку імені Шевченка Ізмаїльської області систематично бив дітей. Незадовільною була організація харчування: за літній період 1953 р. дитбудинок недоотримав 300 кг вершкового масла, 1100 літрів молока, 567 кг риби, 90 кг цукру [136, арк. 135]. Вихованці будинку погано забезпечувалися якісним одягом і взуттям. Через незадовільні соціально-побутові умови діти обирали шлях на вулицю. Безпритульні та бездоглядні, зіткнувшись із проблемами дорослого життя, вони ставали на шлях жебракування та злочинності.

Хронічною хворобою радянського суспільства було пияцтво. Злиденний матеріальний стан сільської сім'ї, бідність і убогість дозвілля, занепад морально-

духовних цінностей і традицій, антирелігійна пропаганда та ряд інших негативних явищ ставали підґрунтям для поширення цієї головної біди села. Згідно з архівними даними, за виготовлення, зберігання й збут самогону в 1957 р. було засуджено 9480 осіб, а в 1958 р. – 16542, тобто на 74 % більше [157, арк. 4]. Це становило 9 % загальної кількості засуджених по республіці. Найбільш поширене самогоноваріння було в Черкаській області, де за цей злочин було засуджено 1405 осіб, Хмельницькій – 1257, Вінницькій – 1200, Чернігівській – 1145, Сумській – 989, Житомирській – 997 осіб [157, арк. 23].

Причиною масового поширення схильності до алкоголю був розрив між матеріальним і культурним рівнем населення. Раніше селянин повинен був працювати від зорі до зорі, щоб прогодуватися. Після війни загальний рівень добробуту сільського населення значно зріс: скоротився робочий день, зросли грошові доходи, проте умови для задоволення культурних потреб, які б заповнили вільний час і сприяли раціональному його використанню, не відповідали вимогам суспільства. Невміння заповнити дозвілля корисним та цікавим заняттям, поширення уявлення про випивку як невід’ємний атрибут будь-якого свята призводило до серйозного зловживання алкоголем, яке найчастіше зустрічалося у працівників фізичної праці, особливо у чоловіків 30–50-ти років. Це покоління, що випробувало важкість воєнних та післявоєнних років, серйозні матеріальні проблеми, руйнацію та інші потрясіння, пов’язані з війною та її наслідками. Війна вплинула і на частину жінок, серед яких найбільшу кількість тих, хто зловживав алкоголем, складали жінки від 36 до 50 років [286, с. 227–228]. Особливо часто випивали механізатори, заробітки яких були досить високими, а культурний рівень відносно низьким. Як з’ясував Пол Голендер, в роки хрущовської «відлиги» пияцтво було притаманне в значній мірі для осіб молодого віку, які не змогли себе реалізувати в житті і у вживанні алкоголю вбачали спосіб гаяння вільного часу [587, с. 63]. Основною причиною цього явища були недоліки у вихованні дітей в школі та сім’ї. Молоді юнаки та дівчата, закінчивши школу, йшли на виробництво в колгоспи, радгоспи, різного роду підприємства. А колективи й громадські організації, як правило, сприймали їх як звичайних

працівників, не проводили виховної роботи, не здійснювали контролю за поведінкою у вільний від роботи час.

Для переважної більшості селян, звинувачених за самогоноваріння, воно було джерелом основного або додаткового прибутку. Судами республіки в 1956 р. за Указом від 7 квітня 1948 р. «Про кримінальну відповідальність за виготовлення і збут самогону» було засуджено 7435 осіб, майже на 35 % більше, ніж у 1955 р. Серед засуджених в 1956 р. близько 60 % становили жінки, 26 % – особи похилого віку [151, арк. 27]. 28 січня 1958 р. у завідуючої молочним пунктом колгоспу імені Кірова Батуринського району Чернігівської області М. Карпенко та її дочки А. Карпенко, секретаря комсомольської організації того ж колгоспу, було вилучено 30 літрів закваски для виготовлення самогону. Вчителька с. Толмач Кам'янського району Черкаської області Г. Колос також займалась виготовленням самогону. Обшуком у неї було знайдено та вилучено 3 літри самогону і самогонний апарат. З метою покарання її було звільнено з роботи. 30 грудня 1957 р. Гоголівським райвідділенням міліції Полтавської області було притягнуто до кримінальної відповідальності колгоспника с. Хвощево І. Тарасенка, який систематично розкрадав з бур'якопункту цукрові буряки і виготовляв з них самогон. У Тарасенка було вилучено 60 кг цукрових буряків, 8 літрів самогону і 30 літрів закваски [156, арк. 17]. В с. Кілки Чуднівського району Житомирської області у 1959 р. за матеріалами дружинників було порушено справу по самогоноварінню громадянки Горобець, яка збувала самогон односельчанам [158, арк. 81]. Безліч подібних випадків знаходимо серед архівних матеріалів. Самогоноварінням займалися не лише рядові селяни, але й деякі особи, що займали керівні посади. Так, 16 травня 1959 р. за цей злочин було захоплено голову Сурсько-Литовської сільради Солонянського району Дніпропетровської області І. Андрєєва [158, арк. 17]. Як бачимо, в основному сільські жителі виготовляли самогон для власного споживання або продажу.

Як свідчать документи, святкування у сільських мешканців асоціювалося із вживанням алкоголю. Наприклад, весілля нерідко перетворювалося в пияцтво 100–150 чоловік і супроводжувалися хуліганством та іншими карними злочинами.

Так, в лютому 1957 р. в Житомирській області на весіллі у жителя с. Павлівка Довбишського району Колесника гуляли більше 100 чоловік, для частування яких було виготовлено велику кількість самогону. Під час весілля, між двома сп'янілими гостями виникла бійка, внаслідок якої одному з них було нанесено смертельне ножове поранення [151, арк. 20].

Зловживання спиртними напоями було не лише джерелом поширення злочинності, а й причиною розладу здоров'я, виникнення непорозумінь в сім'ях, розлучень подружжя, призводило до порушень трудової дисципліни, знижувало продуктивність праці, і взагалі призводило до непередбачуваних наслідків. З метою подолання явища пияцтва та його джерела – самогоноваріння органи влади використовували різні методи як примусового, так і рекомендаційного характеру. 15 червня 1960 р. вийшов указ Президії Верховної Ради УРСР «Про посилення боротьби з самогоноварінням і пияцтвом в Українській РСР», якого 27 червня 1961 р. замінив указ «Про посилення відповідальності за самогоноваріння і пияцтво в Українській РСР». Останній встановив покарання за самогоноваріння, збут або зберігання самогону та інших міцних спиртних напоїв [650]. Окрім того, місцевими органами влади застосовувалися заходи громадського впливу на осіб, що зловживали алкоголем, а в селах, селищах та районах створювалися спеціальні штаби, народні дружини в складі сільських активістів, метою діяльності яких була боротьба із самогоноварінням та пияцтвом. Ці заходи принесли деякі позитивні результати, однак остаточне подолання явища пияцтва вимагало інших кардинальних рішень та більш ефективних дій тотального характеру.

Найбільш поширеним проявом соціальних девіацій на ґрунті пияцтва було хуліганство. Цей злочин був пов'язаний із порушенням громадського порядку, коли заподіювалася шкода відпочинку трудящих, оскільки в переважній більшості вчинявся в багатолюдних місцях (у парках, біля клубів, кінотеатрів) та у вечірні години, і створювалася загроза здоров'ю громадян – правопорушники нерідко завдавали потерпілим побої та тяжкі тілесні ушкодження [645]. Найбільш схильною до вчинення хуліганства була молодь. Так, серед засуджених у 1958 р. за цей вид правопорушення особи віком до 24 років склали майже 14 тис. або

близько половини засуджених: у справах про крадіжки – 6881 (понад 50 %), в справах про розбій – 2083 (понад 70 %), в справах про розкрадання – понад 11 тис. осіб (28 %). В тому ж році було засуджено понад 7 тис. неповнолітніх віком до 17-ти років, головним чином за крадіжки та хуліганство [157, арк. 27–28].

До хуліганства прирівнювалися також різного роду правопорушення, вчинені на ґрунті релігійних переконань. Так, Одеський обласний суд в 1957 р. засудив єговістську О. Вакар, яка вела активну роботу серед односельчан по втягненню їх у свою сектантську групу. Як написано у справі, вона закликала комсомольців не відвідувати збори, вийти з комсомолу, організовувала єговістські зборища, провадила антирадянську діяльність [157, арк. 26]. Кількість подібних звинувачень в другій половині 1950-х – першій половині 1960-х рр. помітно зросла в зв'язку з жорстокою антирелігійною політикою хрущовського керівництва.

Найбільш небезпечним та аморальним проявом соціальних девіацій було вбивство. Як свідчать статистичні дані, судимість за навмисні вбивства по республіці не зменшувалася: у 1955 р. за цей вид злочину було засуджено 916 чол., в 1959 р. – 1201 чол. [159, арк. 30]. По справах, які були розглянуті судами в 1959 р., 203 засуджених скоїли вбивства в селах та сільських місцевостях, 182 чол. – в містах і селищах міського типу, 6 – на залізничному транспорті та в місцях ув'язнення [159, арк. 33]. Мотиви скоєння вбивства були різноманітними. Багато вбивств вчинялося через ненормальні сімейні взаємовідносини: ревності, помсту за відмову продовжувати співжиття, сварки на ґрунті пияцтва, причому цим убивством нерідко передували систематичні побої та знущання над потерпілим. Але, як зазначалося в судових справах, місцеві органи влади й міліція, особливо в селах, не завжди звертали увагу на такі вбивства, вважаючи їх «особистою сімейною справою», в яку не слід втручатися [159, арк. 33–34].

Поширеним та частим було вчинення девіантних дій в сфері економічно-господарської діяльності: крадіжки, зловживання службовим становищем, хабарництво, різноманітні порушення статуту сільськогосподарської артілі. Так, судимість за крадіжки за 1956–1959 рр. зросла більш ніж на 2 тис. осіб. За

одержання хабара в 1958 р. судами республіки було засуджено 147 осіб, за давання – 173 [157, арк. 25]. На адресу вищого керівництва надходили тисячі скарг щодо недоліків у роботі голів колгоспів, їхню аморальну поведінку, порушення статуту сільгоспартілі тощо.

Голова колгоспу в післявоєнні роки – досить трагічна фігура. За невиконання завідомо нереальних, встановлених згори планів державних поставок, за низьку трудову дисципліну колгоспників, які не бажали фактично безоплатно працювати, за будь-яку подію в колгоспі перед райкомом, обкомом партії і радянською владою відповідав завжди голова. Однак через високі статки зіпсовані та розбещені особи посадовців адміністративно-управлінського апарату в більшій масі не були для своїх односельчан зразковим прикладом для наслідування. Серед голів колгоспів і сільських спеціалістів часто траплялися люди з низькою мораллю, які зловживали службовим становищем, були схильні до спиртного тощо. Так, працівники колгоспів ім. Сталіна Бобровицького району [9, арк. 1–6], «Хвиля революції» Любецького району Чернігівської області [9, арк. 64–65], ім. XVIII з'їзду ВКП (б) с. Войнівка Олександрівського району Кіровоградської області [9, арк. 69] та інших скаржилися на зловживання членами правління господарств своїм службовим становищем. Наприклад, голова одного з колгоспів витратив частину колгоспного будівельного матеріалу на будівництво власного будинку та примусово залучав колгоспників до нього [9, арк. 71].

В листі членів колгоспу ім. Кірова с. Варовська Розважівського району Київської області на адресу голови Ради Міністрів від 1 лютого 1954 р. повідомлялося: «Секретар парторганізації Н. Антоненко, він же директор школи, замість того, щоб проводити виховну роботу серед населення, щоб бути спрямовуючою і керівною силою в колгоспі, пиячить і, будучи п'яним, б'є членів колгоспу. Так, наприклад, в 1953 р. побив члена колгоспу В. Панченка, який, працюючи їздовим в колгоспі, хотів накопати трави для колгоспних коней на колгоспному сінокоші, а директор школи, парторг хотів викосити для своєї корови цей сінокіс, за що Панченко був жорстоко побитий. Справа була направлена в народний суд, але не розглянута, оскільки райком став на захисті Антоненка, а

Панченко, перебуваючи в поганому матеріальному становищі та будучи заляканим з боку начальства, отримавши хабар від Антоненка 250 руб., змушений був помиритися. Справу було закрито. Антоненко залишився без покарання» [139, арк. 14]. Як бачимо, до здійснення девіантних дій були здатні як звичайні сільські трудівники, так і посадові особи. Наявність зв'язків та спроможність «залагодити справу» розв'язувала руки багатьом представникам бюрократичної верхівки.

Через безвідповідальне ставлення до своїх обов'язків, а також користуючись службовим становищем, правління колгоспів недоцільно розподіляло колгоспні кошти, здійснювало різні махінації з метою приховання порушень. Так, в колгоспі «Дніпро» с. Сокиринець Вінницького району без відома загальних зборів колгоспників на преміювання було використано 23 тис. руб., подарунки – 6,5 тис. руб., придбання інструментів для оркестру – 13,4 тис. руб., кіно – 1740 руб. тощо [170, арк. 3]. Подібні факти порушень Статуту сільгоспартілі мали місце в колгоспах «Зоря» с. Гавришівка, «Росія» с. Селище, «Дружба» с. Лаврівка та ряду інших [170, арк. 3].

На деяких перевірених підприємствах, організаціях та установах 16 областей УРСР було виявлено незаконне придбання, в основному за 1958 р., 548 легкових автомобілів, у тому числі в колгоспів – 299 автомобілів, з них 33 – шляхом обміну на вантажні автомашини [94, арк. 4]. Звичними були масові випадки використання легкових автомобілів керівниками підприємств, організацій та установ не за призначенням: для виїзду на прогулянки, пляжі, рибалку, мисливство в передвихідні, вихідні та святкові дні, а також під час відпусток. Так, по 49 перевірених підприємствах, організаціях та установах Вінницької області в 1958 р. виявлено 519 випадків виїзду керівників у вихідні та святкові дні на службових легкових автомобілях із загальним пробігом 78,4 тис. км [94, арк. 7].

Як свідчать архівні матеріали, розкрадання колгоспного майна та продукції було поширеним явищем у діяльності артільей. У листі міністерства фінансів М. Щетиніна голові Ради Міністрів УРСР від 26 грудня 1953 р. зазначалося: «Голова правління колгоспу ім. Хрущова Яремчанського району Станіславської області привласнив дохід 34 га саду і 1500 руб. готівкою, а голова колгоспу

ім. Калініна Солотвинського району привласнив собі 90 кг меду з колгоспної пасіки... В колгоспі «Комсомолец» Берегівського району Закарпатської області весь валовий збір овочів і фруктів не облічено та розкрадено» [9, арк. 17]. Працівники колгоспів ім. Молотова с. Драгове Хустівського району Закарпатської області, ім. Кагановича Києво-Святошинського району Київської області, «Зоря комунізму» Деканського району Полтавської області доповідали про факти розкрадання майна [9, арк. 73–76]. Так, наприклад, голова останнього купив без дозволу загальних зборів колгоспників легкову автомашину вартістю 40 тис. руб., коли колгосп мав заборгованість перед колгоспниками по трудовнях на суму 123 тис. руб., а оплата трудовня становила всього 60 коп. грошима і 760 г зерном [9, арк. 112].

Причини крадіжок та пограбувань були різні. В основному всі вони зводилися до поганого матеріального становища внаслідок відсутності доходів в силу об'єктивних обставин. Так, в серпні 1955 р. органи міліції Лохвицького району притягнули до кримінальної відповідальності колгоспницю А. Пархоменко за те, що вона в ніч на 24 березня 1955 р. з фуражного сараю колгоспу ім. Сталіна вкрала 11 кг клеверної січки [9, арк. 15]. Як пояснила затримана, їй було нічим годувати худобу.

В 1954–1955 рр. на території Червонокам'янського, Новопраського та сусідніх з ними районів Кіровоградської і Дніпропетровської областей діяло озброєне бандитське угруповання, що систематично здійснювала напади на магазини, ферми колгоспів і радгоспів. Банда, як правило, оперувала у віддалених населених пунктах. В більшості районних відділів міліції тоді автомашин не було, а поки опергрупа на конях добиралася до місця вчинення злочину, грабіжники встигали замести сліди. На початок 1955 р. в Червонокам'янському районі, зокрема, нараховувалося сім таких нерозкритих нападів. У результаті слідчої роботи з пошуку злочинців та посилення охорони ферм у радгоспі «Більшовик» вдалося затримати одного з бандитів, жителя міста Кривий Ріг, Коваленка, власника автомобіля «Перемога» [637]. Діяння таких злочинних угруповань було типовим девіантним явищем для всіх областей республіки.

Деякі правління колгоспів, грубо порушуючи статут сільгоспартілі, припускали антидержавну практику придбання різноманітних матеріалів і сприяли розкраданню державної власності та збуту краденого. Так, у 1957 р. в Чутівському відділенні міліції Полтавської області були притягнені до кримінальної відповідальності колишні завідувачі нафтобазою Чутівської МТС Матійченко та нафтоскладом Артемівського цукрозаводу Лазня, які вкрали 36 тон бензину і 14 тон дизпалива на загальну суму 51,3 тис. руб. За архівними даними, у 1957 р. таким шляхом в ряді колгоспів Котелівського, Деканського, Кишеньківського та іншого районів Полтавської області було придбано крадений бензин та запчастини на суму більше 2 млн. руб. [158, арк. 231–232].

Звичним явищем у період збирання врожаю були крадіжки зернових і технічних культур у великій кількості. Так, в 1958 р. органами міліції Полтавської області в результаті оперативних заходів і перевірок охорони було розкрито 1139 випадків крадіжки зерна, кукурудзи та інших продуктів. За крадіжку цих продуктів до кримінальної відповідальності було притягнено 254 чол., до інших було застосовано заходи адміністративного і громадського впливу [158, арк. 232]. Проте громадськість неохоче брала участь у боротьбі з крадіжками. Як правило, розкрадання майна розкривалися тільки за оперативними даними та при затриманні робітниками міліції грабіжників на гарячому. Правління колгоспів зберігало свою пасивність у боротьбі з такими порушеннями законності.

Велику кількість судових рішень було винесено в зв'язку з незаконним привласненням земельних ділянок. Суб'єктами такого злочину виступали в основному селяни-одноосібники. Ця тенденція була пов'язана із наступом хрущовського керівництва на особисті присадибні господарства. Так, громадянин В. Грач скаржився на те, що його матір, жительку с. Олениця Тростянецького району, інваліда II групи, було виключено з колгоспу, забрано присадибну ділянку, обґрунтовуючи тим, що вона начебто самовільно її привласнила [19, арк. 1–7].

Значну частку серед економічних злочинів у період хрущовського десятиліття займала спекуляція, тобто купівля та перепродаж товарів чи інших

предметів з метою наживи. Боротьба з цим явищем у досліджуваний період була особливо актуальною, оскільки спекуляція підривала розвиток системи державної торгівлі, ціни на товари в якій були значно нижчими, а якість гіршою, ніж на ринку. За 1954 р. в республіці було засуджено за спекуляцію 4149 осіб. Найбільш поширеним злочин був у Сталінській, Київській, Харківській, Черкаській, Одеській, Львівській, Ворошиловградській, Дніпропетровській областях. Серед осіб, засуджених в 1954 р. за спекуляцію 44 % складала ті, які не мали будь-якого заняття, 39 % – робітники, службовці і члени їх родини. Предметами спекуляції були в основній масі дефіцитні товари: вовняні жіночі хустки і кофти, які завозили з Москви, Ленінграду, Риги та інших міст, марселеві ковдри, вовняні тканини, тюль, швейні машини, гумові боти, нитки «муліне», деякі продтовари. Спекулянти працювали там, де мали місце недоліки в роботі державних торгових організацій [152, арк. 25–26].

Типовими порушеннями у сфері торгівельного обслуговування були обмірювання, обважування та завищення встановлених роздрібних цін. Так, завідувача складом Випаснянського сільпо Лиманського району Одеської області Голован, працюючи з жовтня 1956 р. по квітень 1957 р., відпустила колгоспам та окремим організаціям 1070 кв. метрів скла за завищеною продажною ціною майна на суму 2 тис. руб. Часто з'являючись на роботі в нетверезому стані, вона порушувала трудову дисципліну, а члени правління сільпо, замість того, щоб реагувати на такі дії, випивали разом з нею. Бухгалтерія сільпо не контролювала ведення документації в крамниці, внаслідок чого мала місце пропажа накладних та іншого товару [156, арк. 41–42]. Торгові інспекції рідко порушували справи в таких випадках, а отже й правопорушники найчастіше залишалися непокараними, відтак продовжували мати місце негативні явища в торгівлі.

В системі споживчої кооперації була поширена практика видачі товарів у борг, що призводило до значних розтрат. Так, завідуючий центральною крамницею Левківського сільпо Погребищенського району Вінницької області Борболук широко практикував видачу товарів у борг. За час роботи з березня 1956 р. по травень 1957 р. відпустив товарів у кредит на суму близько 16 тис. руб.

Борболук був засуджений за нестачу матеріальних цінностей, привласнення і перевищення цін [156, арк. 42].

Однією з форм боротьби зі злочинністю та її профілактики стало активне залучення широких верств населення до підтримання громадського порядку в населених пунктах, зокрема сільських. З метою протидії різного роду правопорушенням, що зазіхали на інтереси громадян: хуліганство, дрібні крадіжки, пияцтво тощо, створювалися добровільні народні дружини. Виховні засоби народних дружинників у боротьбі зі злісними правопорушниками були дуже різними: пропаганда, публічні лекції та індивідуальні бесіди з правопорушниками, встановлення над порушниками правопорядку громадської опіки: індивідуального або колективного шефства, так звані «суди громадськості» з подальшою передачею звинувачених на поруки тощо. Так, в січні 1959 р. в Житомирській області було створено 900 дружин по охороні громадського порядку, в складі яких нараховувалося близько 30 тис. дружинників з числа робітників, колгоспників, студентів та службовців [158, арк. 86]. Завдяки діяльності дружинників у Володарсько-Волинському районі Житомирської області, зокрема, в тому ж 1959 р. було розкрито 50 % раніше вчинених кримінальних злочинів, попереджено 39 злочинів, знешкоджена група грабіжників з числа 7 неповнолітніх [158, арк. 90]. В результаті організації патрулювання народними дружинниками в с. Бесовичка Білогірського району Хмельницької області було затримано кількох виробників самогону і передано до органів міліції, після чого спекуляція спиртними напоями припинилася, кількість п'яниць, а відтак і вуличних бійок, сварок, зменшилася. Дружинники колгоспу ім. Ватутіна с. Поляхова Мануїльського району Хмельницької області при появі у громадських місцях осіб в нетверезому стані доставляли їх додому, а наступного дня повідомляли їх імена по радіо [160, арк. 37]. Проведені заходи по залученню трудящих до охорони громадського порядку сприяли значній активізації боротьби зі злочинністю, пияцтвом, хуліганством та іншими девіантними вчинками, а також посиленню профілактичної роботи з попередження злочинності [158, арк. 169].

Отже, проаналізований масив архівних матеріалів дає підстави говорити, що проблема підтримання належного громадського порядку і профілактики соціальних девіацій в хрущовське десятиліття була особливо актуальною. Незважаючи на зростання загального добробуту населення, лібералізацію суспільного життя, удосконалення роботи правоохоронних органів, кількість проявів асоціальної поведінки не зменшувалася. Соціальна напруга, невдачі соціально-економічної політики на селі, інтенсивні процеси урбанізації призводили до поширення аморальних та антигромадських елементів у сільському соціумі.

Таким чином, на основі з'ясування тенденцій соціального захисту, стану задоволення культурно-освітніх потреб, специфіки соціальних девіацій в сільському середовищі в роки хрущовської «відлиги» можна зробити висновки про наступні соціально-культурні зміни.

По-перше, в досліджуваній період відбулися якісні зміни в соціальному захисті сільського населення: було подолано дискримінацію по відношенню до сільських трудівників внаслідок запровадження системи державного пенсійного забезпечення колгоспників; значно покращився соціальний захист жінок, особливо матерів. Радянське керівництво завжди підкреслювало значимість соціальних гарантій як важливого аспекту всієї системи суспільних відносин у державі, а соціальна політика декларувалася як пріоритетний напрямок діяльності влади. Натомість в реальному житті соціальний захист мав суто ідеологічний підтекст, його практичному розвитку відводилося другорядне місце.

По-друге, значну увагу було приділено покращенню стану задоволення культурно-освітніх потреб жителів села. З огляду на те, що основним соціальним інститутом, завданням якого була соціалізація особистості, формування освіченого й свідомого громадянина держави, в сільській місцевості була сільська школа, прихід до влади М. Хрущова ознаменував собою низку реформ в галузі освіти. В зв'язку із курсом партії, який був спрямований на тісний зв'язок школи з життєвою практикою та інтенсивний розвиток виробництва, зміст навчальної програми включав переважно технічні дисципліни. В освітньому процесі

продовжували панувати ідеологічні установки на виховання людини в дусі комуністичних ідеалів. Якість освіти в сільській місцевості значно відрізнялася від міста, що зумовлювалося різницею в рівні життя, а також в ментальності соціальних груп. Сільські діти, на відміну від міських, мали значно менші можливості в отриманні конкурентоздатної освіти. Значним досягненням хрущовських років можна назвати те, що майже остаточно було подолано неграмотність серед сільського населення, особливо жінок; освіта набула всеохоплюючого, обов'язкового характеру.

У досліджувані роки розширилася мережа закладів культурного відпочинку й дозвілля: клубів, будинків культури, хат-читалень, бібліотек, музеїв, кіно, спортивних майданчиків. Задоволення інтелектуально-творчих та інтелектуально-споживчих потреб сільського населення здійснювалося у таких формах: участь в художній самодіяльності, тематичні вечори, читання лекцій, перегляд кінофільмів. Основною складовою цих заходів була ідеологічна робота: пропаганда політики партії, обговорення питань суспільно-політичного життя, соціалізація особистості в дусі радянського патріотизму і колективізму. Значного поширення набули такі форми проведення дозвілля, як спорт і сільський туризм.

Можливості в задоволенні культурно-освітніх потреб сільського населення обмежувала його значна за обсягом часу сукупна зайнятість. Більшу частину вільного часу сільські мешканці витрачали на ведення особистого присадибного господарства. Втім, в результаті хрущовської політики щодо його обмеження, внаслідок механізації сільськогосподарського виробництва, а також в рамках подолання відмінностей між містом і селом частка витрат часу на дозвілля в бюджеті часу сільських жителів збільшилася. Проте, на жаль, нераціональне його використання внаслідок відставання темпів розвитку соціально-культурної інфраструктури від потреб населення призводило до поширення різного роду соціальних девіацій в сільському середовищі.

В цілому, незважаючи на усі негативні явища та тенденції в розвитку культурно-освітньої сфери села, надмірну заідеологізованість та політизованість культурно-просвітницької роботи, значне відставання від міста, дефіцит вільного

часу тощо, можливості сільського населення в задоволенні культурно-освітніх потреб у роки хрущовської «відлиги» були значно розширені, що сприяло зростанню рівня його освіченості та вдосконаленню духовного потенціалу.

По-третє, у досліджуваній період в умовах помірної лібералізації суспільного життя спостерігається тенденція збільшення проявів соціальних девіацій в сільському середовищі. Найбільш негативним суспільним явищем було пияцтво – одне з головних причин злочинності, виробничих і побутових травм, інвалідності та передчасної смертності громадян, і, звичайно ж, сімейних проблем. Загрозливими були масштаби жебракування та бродяжництва. Серед правопорушень левову частку займали хуліганство, крадіжки, зловживання службовим становищем, невиконання посадових обов'язків, а також хабарництво та шантаж. Поряд з роботою правоохоронних органів у протидії проявам порушення громадського порядку, а також у боротьбі з негативними елементами сільського соціуму важливе значення мали добровільні народні дружини.

ВИСНОВКИ

Період хрущовської «відлиги» відзначається якісними змінами в рівні та якості життя населення, в тому числі сільського. Незважаючи на усі контрасти та протиріччя, економічна політика радянської держави в другій половині 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст. мала яскраво виражену соціальну спрямованість. Однією з основних завдань політики постсталінського керівництва було покращення добробуту населення. За роки «відлиги» підвищився життєвий рівень сільського населення: зросли сукупні доходи, покращилося споживання, колгоспники отримали право на пенсійне забезпечення, було збільшено виробництво товарів щоденного попиту, розширено мережу соціально-побутового обслуговування мешканців сільської місцевості.

Найважливіші наукові результати дисертаційного дослідження зводяться до наступного:

– Виявлено, що історіографія теми містить великий масив наукових праць, присвячених різним аспектам сільського життя в досліджувані роки, а також факторам, що прямо й опосередковано впливали на формування відповідного життєвого рівня. Однак немає синтезуючого, конкретно-історичного дослідження, в якому був би поданий об'єктивний і всебічний аналіз рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської «відлиги». Історіографію проблеми умовно можна поділити на три групи: радянського періоду, часів незалежної України та зарубіжну.

Радянська історіографія характеризується значною кількістю наукових оглядів економістів, соціологів, істориків, визначальною новацією в яких було детальне вивчення питання покращення соціально-побутових умов мешканців сільської місцевості, бюджетів селянських родин, насамперед колгоспних, проблеми матеріального стимулювання і підвищення продуктивності праці, зростання культурно-освітнього рівня сільського населення. В більшості досліджень через ідеологічну заангажованість позитивні зрушення в життєвому

рівні людей розглядалися під кутом зору вирішальної організаційно-спрямовуючої ролі КПРС, основний наголос робився на свідомості трудівників села, зацікавленості в результатах праці за умов справедливої та гуманної політики партії відносно малозабезпечених категорій населення. В силу вимог часу радянські дослідники були схильні перебільшувати показники зростання добробуту селян, замовчувати реальні проблеми соціально-економічної та побутової сфери сільської місцевості. Незважаючи на великий масив фактичного матеріалу, праці не містять його повноцінного аналізу та посилань на джерело інформації, а відтак важко судити про об'єктивність даних. Підхід радянських науковців до вивчення рівня та якості життя населення, що передбачав безперервне зростання народного добробуту, покращення умов життя людей, а також нехтування комплексом нагальних побутових проблем та панування установки щодо безконфліктного, на перший погляд, розвитку радянського суспільства, заважав об'єктивному й глибокому аналізу повсякденного життя сільського населення, залишаючи в тіні багато протиріч та негараздів, притаманних сільському соціуму.

В нових умовах, що склалися на початку 1990-х рр., зріс інтерес до історії повсякденності, сфери особистого життя людини: питання сім'ї, домашнього побуту, виховання дітей, дозвілля, соціально-побутових умов, духовності тощо. Нові інформаційні та ідеологічні можливості в розвитку історичної думки помітно розширили горизонти вивчення широкого кола параметрів рівня та якості життя сільського населення. Проте комплексного дослідження вказаної проблеми досі не було створено: до поля зору науковців ввійшли лише окремі компоненти рівня та якості життя: розвиток соціальної інфраструктури села, соціально-побутові умови, культурно-духовний рівень та деякі інші аспекти, а також вплив аграрної політики М. Хрущова на соціальні перетворення в селі.

На відміну від радянської історіографії, в дослідженнях зарубіжних науковців, а також представників української діаспори аналізувалися найрізноманітніші сторони функціонування радянської системи, різнопланова політична діяльність М. С. Хрущова, повсякденне життя радянського народу в

період його керівництва. В умовах звільнення історичної науки від жорсткої ідеологічної заангажованості, праці зарубіжних авторів набувають великого значення для формування об'єктивної та неупередженої точки зору щодо соціальної політики держави в напрямку покращення добробуту населення.

Комплексний історичний аналіз великого масиву архівних та опублікованих документів дозволив на практичному рівні довести гіпотези дослідження, обґрунтувати наукові доробки попередників, отримати нову різноманітну інформацію щодо великого кола інтегральних параметрів рівня та якості життя сільського населення в роки хрущовської «відлиги».

– В досліджуваній період відбулися помітні якісні та кількісні зміни структурно-демографічних параметрів сільського населення. На початку 1960-х рр. вперше в історії України міське населення за своєю чисельністю зрівнялося з сільським, а з другої половини 1960-х рр. вже його перевищувало. Абсолютне та відносне скорочення чисельності сільського населення України було наслідком не стільки падіння природного приросту, скільки зовнішніх чинників: насамперед адміністративних заходів щодо зміни поселенської структури, міграції сільських жителів до міст, яка була викликана постійним розширенням промислового виробництва і невиробничої сфери в містах України, подоланням дефіциту трудових ресурсів. Якщо до середини 1950-х рр. скорочення сільського населення компенсувалося підвищеним рівнем народжуваності в селах, то в подальшому в зв'язку з суттєвим впливом ряду нових факторів (так званих організованих наборів робочої сили, активне втілення в життя заходів щодо адміністративних обмежень у розвитку так званих безперспективних сільських поселень, зміни в організаційно-територіальному устрої колгоспів і радгоспів, нерозвиненість соціально-побутової сфери села і відтік сільських жителів до міста) й зниженням природного приросту спостерігається стала тенденція відносного та абсолютного зменшення чисельності сільського населення.

У динаміці кількісних змін у складі сільського населення серед ряду багатьох чинників (невиправдано високі темпи урбанізації, наслідки війни, адміністративно-територіальні перетворення тощо) пріоритетне значення мав

міграційний фактор. В 1950–1960-х рр. відтік сільського населення до міста значно посилювався. Потенційними мігрантами були колгоспники відсталих, економічно слабких господарств. Важке матеріальне становище трудівників, які за результати своєї праці не отримували необхідного для прожиття мінімуму, спонукало їх до пошуків заробітку в містах, де рівень життя був значно вищим. Більшість запланованих партійним керівництвом міграцій мали примусовий характер. Інтенсивний вплив сільської молоді до міста в результаті незадовільних умов проживання та роботи і низького рівня розвитку соціально-побутової інфраструктури в селі, порушення співвідношення статей погіршувало демовідтворювальний потенціал сільської частини населення.

Динаміка кількісних та якісних змін у складі сільського населення в досліджуваній період віддзеркалювала не лише тенденції соціально-економічного розвитку держави, але й морально-психологічні настрої людей. Міграція мешканців сільської місцевості до міських поселень була реакцією на життєвий дискомфорт. Цей чинник мав суто суб'єктивний характер. Адже задоволеність чи незадоволеність тими чи іншими умовами життя є індивідуальним емоційним станом кожної людини. До міст добровільно мігрувала найбільш активна та працездатна частина населення, для якої сільська місцевість в силу ряду обставин втрачала свою привабливість та перспективність. У той самий час на селі залишалася група осіб, які або не були здатні до активної міграції, або змогли адаптуватися до тогочасної ситуації та були задоволені своїм способом життя. Відтак, спостерігаємо погіршення демографічного потенціалу села, що в свою чергу уповільнювало його подальший соціальний та економічний розвиток, погіршувало життєвий рівень. Між тим новий образ життя прибулих у міста сприяв кардинальній перебудові системи цінностей, психологічних установок, трансформації звичок, способів суспільної взаємодії. Підвищення жорсткості умов проживання в міському середовищі змінювало самовідчуття мігрантів з сільських поселень, погіршувало їхній емоційний стан або ж, навпаки, загартовувало та вмотивовувало до нових успіхів і досягнень. Зміна життєвого статусу і процес адаптації породжував різні поведінкові реакції: як позитивні

(професійний зріст, відчуття відповідальності тощо), так і негативні (соціальні девіації).

У 1953–1964 рр. відбулися якісні зміни медико-демографічних параметрів сільського населення: подовження середньої тривалості життя, поліпшення здоров'я. Успіхи в медицині дали змогу подолати значну кількість важких інфекційних хвороб, разом з тим за рівнем суспільної небезпеки провідні позиції почали займати патології серцево-судинної системи, онкологічні захворювання, а також туберкульоз. Покращення матеріального забезпечення, розвиток інфраструктури, зростання рівня медичного обслуговування позитивним чином впливали на стан здоров'я аграрного населення. Однак в силу специфіки умов життя і праці, низької санітарно-гігієнічної культури рівень захворюваності в сільській місцевості залишався відносно високим. Негативний вплив на якість здоров'я мали хрущовські соціально-економічні акції, такі як зміна поселенської структури, інтенсивна індустріалізація, всебічна хімізація народного господарства, і як наслідок погіршення екологічної ситуації.

– В період хрущовської «відлиги» відбулося зростання такого важливого економічного індикатора рівня та якості життя сільського населення, як сукупні доходи: збільшилася частка надходжень від громадського виробництва, високими залишалися прибутки від особистого присадибного господарства, а також від роботи в державних та кооперативних організаціях. Відбулися якісні зміни оплати праці в колгоспі: по-перше, значно зросла вартість трудодня, однак вона не відповідала витратам виробничого часу та зусиль сільських трудівників; по-друге, в структурі сукупного прибутку родини зросла частка грошових надходжень з громадського виробництва і зменшилась частина натуроплати. Збільшення капітальних вкладень в розвиток аграрного виробництва, зростання заготівельних та закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, покращення матеріальної зацікавленості колгоспників в результатах своєї праці (перегляд тарифікації оплати праці, впровадження авансування і грошової оплати трудодня), розширення компетенції сільськогосподарських артілей, зменшення податків на присадибні господарства в середині 1950-х рр., відміна обов'язкових поставок та

інші нововведення сприяли зростанню сукупних доходів сільськогосподарських трудівників та в цілому позитивно вплинули на їхнє матеріальне становище. Проте жорсткі адміністративно-командні методи управління економікою, укрупнення господарств та інші безглузді помилки хрущовського керівництва в політиці щодо аграрного сектору знову повернули сільське господарство на екстенсивний шлях розвитку, а курс на обмеження особистих присадибних господарств вивів селянство на межу бідності.

В структурі стабільних доходів сільського населення значною була частка прибутків від продажу продукції з власного господарства. Особисте присадибне господарство мало важливе економічне значення. Із зменшенням натуральних надходжень від колгоспу його роль як годувальника родини стала особливо важливою. Проте політика щодо обмеження присадибних господарств позбавила сільські сім'ї основних джерел існування. Нестача грошових засобів змушувала шукати додаткові джерела заробітку, в тому числі в містах.

В досліджуваній період із зростанням доходів селянських родин збільшилися і витрати. Найбільшою витратною статтею в бюджеті селянської родини було споживання. Його рівень в роки «відлиги» дещо покращився. В харчовому раціоні селян за рахунок збільшення споживання тваринної продукції стали переважати білки та жири. В оселях сільських жителів з'явилися такі елементи міського побуту, як телевізори, холодильники, радіо, годинники, фарфоровий посуд, статуетки, гарні меблі тощо. Проте підвищення купівельної спроможності не супроводжувалося належним розвитком торгової мережі та служби побуту в сільській місцевості, за рівнем споживання продуктів харчування, товарів легкої промисловості сільське населення значно поступалося міському. Зростання доходів населення спричинило утворення надлишку грошей на споживчому ринку, що зумовило тотальний дефіцит товарів. Особливо помітно в роки «відлиги» зросли грошові витрати на купівлю промислових продовольчих і непродовольчих товарів, задоволення культурно-освітніх потреб. Збільшилися витрати на облаштування сільських осель, модернізацію інтер'єру. Значними за

обсягом статтями витрат в бюджеті селян продовжували залишатися різнопланові обов'язкові платежі, добровільні внески та заощадження.

Зростання сукупних доходів сільського населення створювало ілюзію підвищення загального рівня його життя. Проте непродумані та нелогічні кроки хрущовського керівництва загострили соціально-економічні проблеми суспільства. Найбільшою невдачею соціальної політики М. Хрущова було те, що він не зміг подолати дефіцит постачання населення продуктами харчування, насамперед хлібом, та товарами першої необхідності. В 1954–1958 р. такий дефіцит втрачав свій тотальний характер, проте в кінці 1950-х рр. і особливо на початку 1960-х рр. знову загострився в результаті провалу економічних реформ. В умовах зростання доходів населення та відставання темпів виробництва головною проблемою була відсутність у продажу необхідних товарів у достатній кількості та належній якості. Внаслідок масового порушення цін на товари повсякденного попиту та перебоїв в торгівлі, а також через незадовільний розвиток мережі об'єктів торгівельного обслуговування жителям багатьох сіл доводилося витратити багато часу, зусиль та коштів на пошуки потрібних речей у містах, купувати їх у спекулянтів за завищеними цінами. Через планове виконання показників у системі споживчої кооперації виникали великі надлишки товарів, які в силу часу через низьку якість та невідповідність моді не користувалися попитом у населення. Характерним недоліком сільської торгівлі була низька культура обслуговування.

– В роки хрущовської «відлиги» дещо покращилися соціально-побутові умови сільських жителів. Зміна правил проектування, застосування новітніх технологій в будівництві, розширення прав колгоспів у виробництві власних будівельних матеріалів, а також популяризація міської культури в рамках курсу на подолання відмінностей між містом та селом у цілому позитивно вплинули на процес забудови сіл. Водночас через низький матеріальний рівень життя, надмірний податковий тиск, мізерну оплату праці якість селянських осель залишалася низькою. В рамках програми розвитку перспективних поселень покращувався благоустрій найбільш економічно розвинутих сіл:

впорядковувалися місця відпочинку сільських жителів, асфальтувалися вулиці, встановлювалися водопровідно-каналізаційні системи, центральне опалення, прискорилися темпи електрифікації, радіофікації, телефонізації та газифікації сіл. Разом з тим почався остаточний занепад інфраструктури малих сільських населених пунктів. Хрущовська програма розвитку соціальної сфери сільської місцевості не стосувалася сіл, що відносилися до числа неперспективних: заборонялося будівництво об'єктів побутового призначення, закривалися школи, припиняли роботу фельдшерсько-акушерські пункти, ліквідовувалися сільські ради. Непродумана політика радянської влади щодо невеликих сіл та хуторів призвела до деструктивних процесів в поселенській мережі України, ускладнила розв'язання проблем благоустрою сіл, спричинила посилення міграцій сільських мешканців до міст.

У сфері медичного обслуговування в досліджуваній період поряд з позитивними зрушеннями залишалось ряд нерозв'язаних болючих проблем. Відсутність на селі розгалуженої мережі медичних закладів, надто слабка й застаріла матеріально-технічна база, постійний дефіцит кваліфікованих медичних кадрів, малозабезпеченість хворих необхідними видами спеціалізованої медичної допомоги та ліками, низька якість стаціонарного лікування тощо негативно позначилися на стані здоров'я населення сільської місцевості, сприяли збереженню високого рівня захворюваності й смертності сільського населення в порівнянні з міським. Фактори, що визначали розходження між містом і селом, прямо впливали на організаційні форми і методи роботи сільських медичних установ: характер розселення жителів сільської місцевості, радіус обслуговування, сезонність робіт, специфічні умови трудового процесу сільських трудівників, невпорядкованість господарсько-побутової діяльності, культурно-освітній та санітарно-гігієнічний рівень тощо.

У досліджувані роки сфера побутового обслуговування зазнала помітних змін: зросла кількість ремонтних майстерень, комбінатів послуг, ательє, перукарень, бань. Проте їх кількісні та якісні характеристики не відповідали потребам жителів сільської місцевості. Через нестачу фінансування та халатне

відношення органів місцевого самоврядування розвиток служби побуту в сільських населених пунктів мав епізодичний характер. Недостатньо розвинута мережа служби побуту, її слабке та застаріле обладнання зумовили низький рівень побутового обслуговування сільського населення. До того ж велика територіальна диспропорція у мережі закладів служби побуту загострювала відмінності в рівні побутового обслуговування жителів села та міста.

Незадовільним був розвиток мережі підприємств торгівельного обслуговування та громадського харчування, особливо на селі. Кількість їх зростала дуже повільними темпами, а якість роботи залишалася низькою. Значну роль в поліпшенні побуту сільського населення відігравало будівництво громадських хлібопекарень. Вони економили вільний час, кошти та зусилля сільських мешканців, особливо жінок. Проте наявна на той час мережа хлібопекарень не задовольняла потреб населення села в печеному хлібі та хлібобулочних виробах.

В умовах абсолютної монополізації соціально-побутової інфраструктури, держава диктувала загальний обсяг пропозиції та цінову політику, зосередила у своїх руках виробництво і продаж продукції, взяла на себе зобов'язання бюджетного фінансування розвитку соціальної сфери села. Проте хронічна нестача коштів, відверто ідеологічні аспекти політики хрущовського керівництва, відсутність приватного інтересу селянина у комплексному розвитку сільської місцевості та аграрного виробництва створювали перешкоду на шляху до підвищення рівня та якості життя, подолання значної диференціації в умовах життя сільського й міського населення.

– Специфіка соціального захисту сільських трудівників відзначалася тим, що соціальне забезпечення в громадському виробництві здійснювалося в рамках колгоспу, а виплата матеріальної допомоги не мала обов'язкового, гарантованого характеру. Колгоспники забезпечувалися соціальною допомогою за рахунок суспільних фондів споживання значно гірше, ніж промислові робітники або працівники радгоспів. В деяких найбільш розвинутих, передових колгоспах були встановлені колгоспні пенсії для ветеранів праці. Збільшилась і кількість артилей,

які нараховували деяким престарілим працівникам пенсії за віком. З цією метою в колгоспах створювалися спеціальні страхові фонди. Право на державну пенсію в роки «відлиги» мали лише голови колгоспів, спеціалісти сільського господарства, направлені на роботу до колгоспу з міста, а також спеціалісти й механізатори, які перейшли в колгоспи внаслідок реорганізації машинно-тракторних станцій. Звичайні колгоспники право на державну пенсію за віком юридично отримали лише у 1964 р. В період «відлиги» було значно удосконалено соціальний захист сільських жінок, особливо матерів. Мережа закладів соціального забезпечення за своєю розгалуженістю та рівнем матеріально-побутової бази не відповідала вимогам часу. Істотною ознакою державної системи соціальних гарантій був більше ідеологічний, ніж гуманітарний, зміст, а найголовнішою проблемою – відсутність належного бюджетного фінансування. Позитивним моментом соціальної політики хрущовського керівництва варто відзначити комплекс соціально-економічних заходів, спрямованих на захист населення від безробіття, в тому числі і соціально незахищених категорій осіб.

– В роки хрущовської «відлиги» дещо розширилися можливості сільських жителів у задоволенні культурно-освітніх потреб. У цьому зв'язку вагоме значення мала реформа системи народної освіти та політика щодо розвитку мережі культурно-освітніх закладів на селі. Для подолання протиріччя між прагненням людей до вищої освіти та потребою екстенсивної економіки в нових кваліфікованих кадрах було проведено реформу школи, за якою забезпечення населення безкоштовною загальною середньою освітою було важливим завданням держави, а школа набувала політехнічного профілю. Проте матеріальна база школи виявилася не підготовленою для впровадження виробничого навчання. Шкільна реформа не позначилася на якісній зміні загального освітнього рівня населення, в тому числі і сільського. Хоча середня освіта набула всеохоплюючого характеру, реальні можливості сільських дітей в отриманні конкурентоздатних за якістю знань були значно меншими, ніж у місті.

В розвитку культури у досліджуваний період також проявлялися суперечливі тенденції. Загальний підхід до культури характеризувався усталеним прагненням

поставити її на службу адміністративно-командній ідеології. Характерною рисою культурного виховання в досліджуваній період було відродження соціального оптимізму, віри в щасливе майбутнє, формування свідомого патріота радянської держави. Соціально-культурна інфраструктура та її незадовільне матеріально-технічне забезпечення не відкривали для сільських жителів широких можливостей для організованого дозвілля та культурно-художнього самовираження. Сільські бібліотеки забезпечувалися лише ідеологічно-пропагандистською літературою, через брак фінансування вони рідко комплектувалися фаховими, науково-популярними виданнями з різних галузей знань (а не лише сільськогосподарського профілю). Сезонне трудове навантаження в колгоспі та особистому присадибному господарстві істотно обмежувало вільний час на самоосвіту і культурний розвиток. На духовне життя селян негативний вплив мала антирелігійна політика хрущовського керівництва. Активна агітаційно-пропагандистська робота, обмеження в соціальній компетенції священнослужителів, зниження культових споруд змушували сільське населення відмовлятися від своїх релігійних переконань.

– Загальний морально-психологічний стан післявоєнного соціуму, помірنا лібералізація суспільного життя, трансформація уявлень про відпочинок та дозвілля, потреба в релаксації після важкої та виснажливої аграрної праці, а також збільшення вільного часу жителів села в умовах незадовільно розвинутої соціально-побутової інфраструктури для його доцільної витрати зумовили збереження в сільському середовищі різного роду соціальних девіацій. Найбільш типовими були такі негативні прояви, як пияцтво, бродяжництво, жебрацтво, порушення громадського порядку та законності. Складні умови життя, а також інші суб'єктивні причини зумовили поширення злочинів проти власності та у сфері господарської діяльності. Відтак, рівень суспільної небезпеки в сільській місцевості республіки був досить високим.

В цілому, якщо говорити про епоху М. Хрущова, цілком очевидним є той факт, що вона була перехідним етапом в історії сільського населення України. Незважаючи на загальний крах соціально-економічних нововведень хрущовського

керівництва, все ж таки вдалося перенести економіку в соціально орієнтоване русло, перетворити СРСР із держави, де панували терор та деспотія, в країну з більш ліберальним суспільно-політичним режимом і раціональною системою господарювання, яка була спрямована на зростання рівня та покращення якості життя населення, в тому числі сільського.

Таким чином, в результаті проведеної дослідницької роботи автор на основі широкого кола джерел і наукових публікацій охарактеризував рівень та якість життя сільського населення в роки хрущовської «відлиги» як такі, що порівняно із попередньою історичною епохою значно покращилися. Соціально-економічні заходи хрущовського керівництва були свого роду стрибком у матеріальному добробуті народу. Вони подолали ту соціально-економічну і культурну стагнацію та масове приниження сільського соціуму, що панували в період сталінського керівництва, сприяли покращенню соціального статусу селянина. Проте суспільно-економічні трансформації, що відбулися в період «відлиги», мали доволі суперечливий характер. Ліквідація малих сільських населених пунктів як неперспективних, курс на створення великих сільських поселень та агроміст, централізація і концентрація виробництва й розвитку соціально-побутової інфраструктури, укрупнення колгоспів, подолання відмінностей між містом та селом сприяли, з одного боку, покращенню рівня та якості життя жителів великих, зразкових сіл, а з іншого, – зумовили поступову деградацію та обезлюднення малих сіл і хуторів, надмірні міграційні процеси, особливо сільської молоді. Командно-адміністративні, планово-соціалістичні засоби управління, рецидив сталінських методів, сувора централізація, регламентація колгоспного життя, ліквідація або максимальне обмеження господарської самостійності колгоспів, відсутність приватної ініціативи сільських жителів, особистої відповідальності, зацікавленості, брак мотивації не створили умов для кардинального покращення рівня та якості життя сільського населення в порівнянні з міським.

З огляду на історичний досвід державної влади в напрямку покращення рівня та якості життя сільського населення України пропонуємо наступні рекомендації:

– як показала практика, держава неспроможна самотужки покращити добробут населення, тому необхідним є стимулювання приватного інтересу (підприємництва) у розвитку соціально-економічних і соціально-культурних факторів, що визначають рівень та впливають на якість життя людей: в сфері сільськогосподарського виробництва, медичного, побутового, транспортного, інформаційного обслуговування тощо;

– формування сприятливого ґрунту для закріплення молоді в сільських регіонах, заохочення до роботи та проживання шляхом підвищення престижності праці в агропромисловому комплексі і привабливості соціально-побутових умов життя в селі;

– створення умов для збільшення зайнятості сільських жителів, підвищення їх рівня доходів, зокрема сприяння розвитку підприємницької діяльності в селі;

– покращення якості медичного обслуговування та його доступності сільському населенню;

– упорядкування та оновлення інженерної інфраструктури, житлового фонду, благоустрою сільських територій, сприяння поліпшенню комфортабельності сільських осель;

– забезпечення соціального захисту сільських сімей з низьким рівнем доходів;

– розвиток культурно-освітньої сфери сільської місцевості, розширення доступу сільських жителів до закладів культури, освіти, спорту; урізноманітнення дозвілля сільських жителів;

– ефективна пропаганда здорового способу життя.

ДОДАТКИ

Додаток А

Динаміка чисельності населення УРСР в сучасних кордонах
(за даними переписів населення) [205, с. 11; 202, с. 15]

Роки	Чисельність населення, тис. чол.			У %% до всього населення	
	все населення	міське	сільське	міське	сільське
1913 р.	35 209	6 790	28 419	19	81
1939 р.	40 468	13 569	26 899	34	66
1959 р.	41 869	19 147	22 722	46	54
1970 р.	47 126	25 688	21 438	54,5	45,5

Показники	Все населення	в тому числі	
		міське	сільське
Загальний приріст за період між переписами 1959 і 1970 рр., тис. чол.	5257	6541	– 1284
в тому числі: природній приріст	4726	2523	2203
механічний приріст внаслідок міграцій	531	3031	– 2500
внаслідок адміністративно-територіальних перетворень	–	987	– 987
Питома вага в загальному прирості, % природного приросту	89,9	38,6	38,7
механічного приросту внаслідок міграцій	10,1	46,3	44,0
приросту за рахунок адміністративно-територіальних перетворень	–	15,1	17,3

Додаток Б

Динаміка змін чисельності населення УРСР

в розрізі областей (тис. чол.) [205, с. 11]

Область	Чисельність станом на 15 січня 1959 р.			Чисельність станом на 1 січня 1965 р.			Показник зменшення відносної чисельності сільського населення, %
	Все населення, тис. чол.	В тому числі сільське	Частка сільського населення в загальній чисельності, %	Все населення, тис. чол.	В тому числі сільське	Частка сільського населення в загальній чисельності, %	
Вінницька	2142	1779	83	2147	1720	80	3
Волинська	890	659	74	962	673	70	4
Дніпропетровська	2705	806	30	3087	757	25	5
Донецька	4262	605	15	4720	593	13	2
Житомирська	1604	1187	74	1591	1108	70	4
Закарпатська	920	655	71	1022	721	70	1
Запорізька	1464	635	43	1642	638	39	4
Івано-Франківська	1095	845	77	1194	864	72	5
Київська(без Києва)	1719	1276	74	1809	1254	69	5
Кіровоградська	1218	842	69	1273	795	62	7
Крим	1202	426	35	1509	528	35	0
Луганська	2452	507	21	2732	428	16	5
Львівська	2108	1287	61	2336	1295	55	6
Миколаївська	1014	614	61	1082	599	55	6
Одеська	2027	1070	53	2193	1075	49	4
Полтавська	1632	1148	70	1673	1080	65	5
Рівненська	926	769	83	1002	758	76	7
Сумська	1514	1029	68	1518	929	61	7
Тернопільська	1086	906	83	1142	904	79	4
Харківська	2520	946	38	2650	842	32	6
Херсонська	824	491	60	938	463	49	11
Хмельницька	1611	1307	81	1627	1239	76	6
Черкаська	1503	1158	77	1503	1084	72	5
Чернівецька	774	571	74	823	562	68	6
Чернігівська	1554	1207	78	1593	1098	69	9

Додаток В

Структура витрат часу на роботу в колгоспі, державних та кооперативних організаціях, присадибному господарстві у 1953–1955 рр., % [105, арк. 10]

Роки	Працездатні чоловіки 16–59 років			Працездатні жінки 16–54 роки		
	в колгоспі	в державних і кооперативних організаціях	в особистому присадибному господарстві	в колгоспі	в державних і кооперативних організаціях	в особистому присадибному господарстві
1953	73,9	17,1	9,0	57,8	7,8	34,4
1954	73,8	17,1	9,1	56,9	8,8	34,3
1955	74,9	15,0	10,1	58,8	7,9	33,3

Додаток Д

Сукупний дохід колгоспників Української РСР

за джерелами надходження в 1953–1961 рр.

(в середньому на сім'ю у відповідних цінах), руб. [110, арк. 23]

Роки	Сукупний дохід	В тому числі:			
		від колгоспу	від особистого присадибного господарства	від державних і кооперативних організацій	інші джерела
1953	964	359	469	134	2
1954	932	300	465	146	21
1955	1248	485	580	169	14
1956	1299	550	572	170	7
1957	1323	562	581	173	7
1958	1363	524	648	169	22
1959	1287	527	572	167	21
1960	1283	435	649	177	22
1961	1389	554	625	185	25

Додаток Е

**Сукупний дохід колгоспників за джерелами надходження в розрізі областей
(в середньому на сім'ю у відповідних цінах) [110, арк. 25]**

Області	Від колгоспу		Від особистого присадибного господарства		Від державних та кооперативних організацій	
	1961 р. (руб.)	1961 р. у %% до 1953 р.	1961 р. (руб.)	1961 р. у %% до 1953 р.	1961 р. (руб.)	1961 р. у %% до 1953 р.
Вінницька	418	185	602	266	180	117
Волинська	385	166	706	304	186	135
Дніпропетровська	803	142	521	124	127	94
Київська	528	169	655	147	179	108
Львівська	322	143	831	136	234	142
Миколаївська	857	139	600	172	143	92
Одеська	716	124	600	176	122	117
Полтавська	596	154	668	129	155	129
Харківська	746	165	554	119	284	143
Чернігівська	505	171	658	126	158	104

Додаток Ж

Доходи сімей колгоспників Львівської області в 1953 і 1958 рр.

(в середньому на сім'ю у відповідних цінах) [107, арк. 68–69]

	За 1953 р.			За 1958 р.		
	Грошові надходження	Натуральні надходження	Сукупний дохід	Грошові надходження	Натуральні надходження	Сукупний дохід
Весь дохід, руб.	3564	5700	9264	6363	8291	14654
В тому числі:						
Дохід від колгоспу	617	1386	2003	1868	1891	3759
Дохід від особистого господарства	1107	4301	5408	1978	6103	8081
Надходження від держави	1762	–	1762	2391	–	2391
Інші джерела	78	13	91	126	297	423
Весь дохід, %	100	100	100	100	100	100
В тому числі:						
Дохід від колгоспу	17,3	24,3	21,6	29,3	22,8	25,7
Дохід від особистого господарства	31,1	75,5	58,4	31,1	73,6	55,1
Надходження від держави	49,4	–	19,0	37,6	–	16,3
Інші джерела	2,2	0,2	1,0	2,0	3,6	2,9

Додаток 3

Грошові доходи і витрати сімей колгоспників

Полтавської області в 1953, 1957 і 1958 рр.

(в середньому на сім'ю у відповідних цінах) [107, арк. 90–91]

Грошові доходи і витрати	1953 р.	1957 р.	1958 р.
Сукупний грошовий дохід, руб.	4150	6667	6611
В тому числі (%):			
1) за роботу в колгоспі по трудовням і додатковій оплаті праці	24,3	33,2	34,3
2) за роботу в державних і кооперативних організаціях	19,1	16,3	17,7
3) від продажу худоби, птиці, сільськогосподарських продуктів	34,2	30,8	28,9
4) пенсії, допомога та інші надходження від державних і кооперативних організацій та колгоспів	11,8	12,8	11,3
5) інші джерела	10,6	6,9	7,8
Сукупні грошові витрати, руб.	4138	6486	6347
В тому числі (%):			
1) на купівлю худоби, птиці, бджіл	10,5	7,7	8,2
2) сільськогосподарських продуктів	11,9	8,9	8,4
3) промислових товарів:			
продовольчих	10,6	12,9	15,7
непродовольчих	40,0	47,9	46,8
4) облігацій державних позичок	3,9	1,3	0,2
5) на культурно-побутові потреби	2,7	3,9	4,1
6) сплату податків і зборів	11,9	6,2	6,3
7) інші витрати	8,5	11,2	10,3

Додаток И

Грошові доходи і витрати сімей колгоспників

Миколаївської області в 1952 і 1958 рр.

(в середньому на сім'ю у відповідних цінах), руб. [107, арк. 45–46]

	1952 р.	1958 р.	Структура, %		1958р. у % до 1952 р.
			1952 р.	1958 р.	
Сукупний грошовий дохід	2789	6198	100	100	222,2
В тому числі:					
1) отримано від колгоспу і МТС	260	2223	9,3	35,9	в 8,5 разів
2) за роботу в державних та кооперативних організаціях	722	1276	25,9	20,6	176,6
3) від продажу худоби, птиці, бджіл	618	1239	22,2	20,0	200,5
4) від продажу сільськогосподарських продуктів	482	654	17,3	10,6	135,7
5) від продажу продуктів м'яса, мисливства та рибальства	15	7	0,5	0,1	46,7
6) пенсії, допомога та інші надходження від держави	190	319	6,8	5,1	167,9
7) інші надходження	502	480	18,0	7,7	95,6
Сукупні грошові витрати	2772	6146	100	100	221,7
В тому числі:					
1) на купівлю:					
– худоби	229	445	8,3	7,2	194,3
– сільськогосподарських продуктів	547	634	19,7	10,3	115,9
– продуктів лісу, мисливства та рибальства	14	129	0,5	2,1	в 9,2 рази
– хліба та хлібобулочних виробів	160	71	5,8	1,2	44,4
– промислових товарів:					
продовольчих	153	638	5,5	10,4	в 4,2 рази
непродовольчих	785	3031	28,3	49,3	в 3,9 рази
2) оплата особистих послуг	58	220	2,1	3,6	в 3,8 рази
в т. ч. витрати на культурні потреби	9	56	0,3	0,9	в 6,2 рази
3) придбання облігацій	205	3	7,4	0,1	1,5
4) податки та збори	350	211	12,6	3,4	60,3
5) інші витрати	272	764	9,8	12,4	280,9

Додаток К

**Зростання грошових доходів і витрат колгоспників
Волинської області в 1955 р. порівняно з 1952 р.
(в середньому на сім'ю у відповідних цінах), руб. [106, арк. 4, 6]**

Грошові доходи і витрати	1952 р.	1955 р.	1955 р. у %% до 1952 р.
Сукупний грошовий дохід	2788	4383	157
В тому числі:			
– за роботу в колгоспах по трудодням і додатковій оплаті	231	1399	в 6,1 рази
– за роботу в державних і кооперативних організаціях	753	871	116
– за продану худобу, птицю і сільськогосподарські продукти	1114	1468	132
в т.ч.:			
державним і кооперативним організаціям	181	377	в 2,1 рази
на колгоспному ринку	933	1091	117
– пенсії, допомога та інші надходження від держави	395	387	99
– інші надходження	295	258	87
Сукупні грошові витрати	2775	4428	160
В тому числі:			
– на придбання худоби, птиці, бджіл	229	391	171
– на придбання сільськогосподарських продуктів	561	666	119
– на придбання промислових товарів:			
продовольчих	312	561	179
непродовольчих	754	1875	в 2,5 рази
– придбання облігацій державних позичок	205	112	55
– на культурно-побутові потреби	58	115	199
– податки та збори	350	222	64
– інші витрати	306	486	159

Додаток Л

Зміна структури грошових доходів і витрат колгоспників Волинської області за 1955 р. порівняно з 1952 р., % [106, арк. 5, 7]

Структура грошових доходів і витрат	У %% до доходу	
	За 1952 р.	За 1955 р.
Сукупний грошовий дохід	100	100
В тому числі:		
– за роботу в колгоспах по трудовням і додатковій оплаті	8,3	31,9
– за роботу в державних і кооперативних організаціях	27	19,9
– за продану худобу, птицю і сільськогосподарські продукти	40	33,5
в тому числі:		
державним і кооперативним організаціям	6,5	8,6
на колгоспному ринку	33,5	24,9
– пенсії, допомога та інші надходження від держави	14,1	8,8
– інші надходження	10,6	5,9
Сукупні грошові витрати	100	100
В тому числі:		
– на придбання худоби, птиці і бджіл	8,2	8,8
– на придбання сільськогосподарських продуктів	20,2	15,1
– на придбання промислових товарів:		
продовольчих	11,3	12,7
непродовольчих	27,2	42,3
– на придбання облігацій державних позичок	7,4	2,5
– на культурно-побутові потреби	2,1	2,6
– податки та збори	12,6	5,0

Додаток М

Структура грошових доходів і витрат за 1952–1955 рр.

в колгоспах Київської обл., % [106, арк. 22–24]

Структура грошових доходів і витрат	1952 р.	1953 р.	1954 р.	1955 р.
Сукупний грошовий дохід	100	100	100	100
В тому числі:				
– отримано з колгоспу по трудоводням і додатковій оплаті	12,0	19,9	14,6	17,1
– за роботу в державних і кооперативних організаціях і громадян	25,3	25,4	26,1	24,9
– від продажу худоби, птиці, бджіл, сільгосппродуктів і лісу	41,3	31,9	41,1	41,4
в тому числі державним і кооперативним організаціям	3,4	3,4	5,0	4,3
на колгоспному ринку	37,9	28,5	36,1	37,1
– пенсії та інші надходження від держави	12,2	11,7	9,8	8,8
– інші надходження	9,2	11,1	8,4	7,8
Сукупні витрати	100	100	100	100
В тому числі:				
– на купівлю худоби, птиці і бджіл	9,5	10,8	11,1	12,0
– на купівлю сільськогосподарських продуктів і лісу	20,4	17,6	16,6	14,7
– на купівлю продовольчих промтоварів	8,8	12,4	12,1	12,0
– на купівлю непродовольчих промтоварів	26,0	32,8	36,6	34,9
– придбання облігацій державних позичок	7,3	3,4	2,6	3,1
– на культурно-побутові потреби	3,1	2,9	3,0	3,4
– на сплату податків і зборів	15,0	10,2	7,5	7,6
– інші витрати	9,9	9,9	10,5	12,3

Додаток Н

Натуральні надходження з колгоспу на кінець I кварталу 1956 р. порівняно з I кварталом 1953 р. (в кг на 1 господарство) [106, арк. 72]

	Зернові	Картопля	Овочі і баштанні
1953 р.	546	555	97
1956 р.	986	694	174

Надходження продуктів тваринництва з колгоспу в середньому на 1 господарство [106, арк. 73]

М'ясо і сало (кг)		Молоко (літрів)		Яйця (штук)	
1955	1956	1955	1956	1955	1956
26	42	88	119	123	130

Оборот зернових продуктів та картоплі за 1954 і 1955 рр. (на 1 господарство), кг [106, арк. 12]

	Зернові		Картопля	
	1954 р.	1955 р.	1954 р.	1955 р.
Залишок на початок року	602	448	849	849
Всього надходження	909	1547	1711	1947
В тому числі:				
– з колгоспу	576	1110	169	168
– з присадибної ділянки	153	283	1452	1695
– куплено	127	91	56	48
Всього витрати	1063	1087	1711	1753
В тому числі:				
– на особисте споживання	551	544	659	669
– на годівлю худоби	350	402	625	675
– на продаж	45	59	73	64
Залишок на кінець року	448	908	849	1043

Додаток П

**Натуральні надходження до бюджету і витрати колгоспників
Миколаївської області в 1952 і 1958 рр. (на 1 господарство) [107, арк. 40–41]**

Надходження	Роки	Зернові, кг	Картопля, кг	Овочі, кг	Молоко, літрів	М'ясо і сало, кг	Яйця, шт.
З колгоспу	1952	516	43	6	1	–	–
	1958	692	72	4	6	–	–
З присадибної ділянки	1952	117	2775	378	1118	83	372
	1958	185	3738	1130	1185	205	530
Куплено	1952	92	80	35	3	5	10
	1958	142	73	38	4	6	9
Витрати							
На особисте споживання	1952	456	1131	147	536	68	211
	1958	632	371	206	563	187	359
На годівлю худоби	1952	63	316	117	66	–	8
	1958	521	2688	932	68	–	20
Продано	1952	30	40	8	10	7	68
	1958	46	119	11	98	6	144

Додаток Р

Надходження і витрати зернових продуктів у господарствах колгоспників

Волинської області за 1955 р. порівняно з 1952 р.

(в середньому на 1 колгоспний двір, кг) [106, арк. 9]

	Зерно, мука, крупа		1955 р. в % до 1952 р.
	1952 р.	1955 р.	
Наявність на початок року	209	398	190
Надходження всього	1241	1815	146
В тому числі:	516	681	132
– за роботу в колгоспах			
– куплено	92	115	125
– з присадибного господарства	117	206	176
Витрати всього	1074	1602	149
В тому числі:	456	561	123
– на особисте споживання			
– продано	30	27	90
– на годівлю худоби	63	242	в 3,8 рази
Наявність на кінець року	383	605	158

Надходження продуктів тваринництва з особистого присадибного

господарства колгоспників Волинської області

за 1952–1955 рр. [106, арк. 9]

Найменування	Отримано в середньому на 1 колгоспний двір				1955 р. в % до 1952 р.
	1952	1953	1954	1955	
Молока, літрів	1117,8	1103,8	1094,4	1147,3	103
М'яса, кг	57,1	62,1	91,8	104,3	183
Сала, кг	25,5	29,3	50,4	57,2	224
Вовни, кг	0,8	0,9	1,0	1,0	125
Яєць, штук	371,8	373,5	401,5	454,4	122

Додаток С

Вартість деяких промислових товарів у спекулянтів та в системі держторгівлі у 1955 р. [106, арк. 26]

Найменування покупки	Од. вимірювання	Кількість	Ціна покупки у громадян (руб.)	Вартість товару в держторгівлі (руб.)
Хустки вовняні	шт.	1	525	175
Хустки суконні	шт.	1	130	96,50
Покривала х/б	шт.	1	175	100
Тілогрійки	шт.	1	115	84
Тюль гардинна	м	1	50	23
Кашемір	м	1	95	58
Костюм чол.	шт.	1	800	450
Напівпальто суконне	шт.	1	450	270
Чоботи ялові	пара	1	400	182
Чоботи кирзові	пара	1	250	115
Валянки биті	пара	1	250	138
Чоботи гумові	пара	1	150	91
Швейні машини	шт.	1	1100	583

Додаток Т

**Основні показники задоволення споживчих потреб
сільського населення [309, с. 93, 96]**

Показник споживання основних продуктів харчування на душу населення, кг:	1960 р.	1965 р.
М'ясо і сало	40	41
Молоко і молочні продукти	240	251
Риба і рибопродукти	9,9	12,6
Картопля	143	142
Хліб і хлібні вироби	164	156
Продаж предметів побутового призначення тривалого споживання:		
Електропилососи	–	65
Пральні машини	–	69,6
Холодильники	45	210
Швейні машини	1474	702
Продаж товарів виробничого і господарського призначення:		
Деревина, тис. м ³	440	1490
Цемент, тис. т	555	1181
Шифер, млн. умовних плиток	450	783
Скло будівельне, млн. м ²	22	30
Цвяхи, тис. т	57	107
Продаж предметів індивідуального транспорту:		
Мотоцикли і моторолери, тис.	226	336
Легкові автомобілі, тис.	–	17
Велосипеди, мотовелосипеди і мопеди, тис.	1383	2055
Продаж предметів культурного призначення тривалого користування, тис. штук		
Телевізори	212	864
Радіоприймачі та радіоли	1561	1756
Годинники всіх видів	7058	7390
Фотоапарати	–	279
Фарфорово-фаянсовий посуд	–	87
Меблі	–	612

Додаток У

**Зростання культурно-побутових умов колгоспників
Київської області у 1952–1955 рр. [106, арк. 28]**

	1952 р.	1953 р.	1954 р.	1955 р.
Всі колгоспи області	506	506	506	506
З них:				
мають освітлення	15	22	25	42
радіотрансляційні точки	18	82	182	234
велосипеди	31	54	80	98
виписують газети і журнали	88	101	134	146
Колгоспи зони Полісся	92	92	92	92
З них:				
мають освітлення	–	–	–	–
радіотрансляційні точки	–	10	25	19
велосипеди	5	7	12	13
виписують газети і журнали	4	3	7	8

Додаток Ф

Мережа побутового обслуговування населення УРСР

станом на січень – жовтень 1961 р. [97, арк. 5–6]

Види побутового обслуговування	На 1 січня 1961 р.			На 1 жовтня 1961 р.			Всього організовано за 9 місяців 1961 р.
	Всього	В тому числі в сільській місцевості	Приймальні пункти	Всього	В тому числі в сільській місцевості	Приймальні пункти	
Ремонт і індошив взуття	7531	3712	149	7598	3606	461	+67
Ремонт і індошив одягу	4972	2124	21	5068	2245	29	+96
Ремонт металовиробів	2904	156	42	2878	140	48	-26
Ремонт меблів	414	53	6	394	42	4	-20
Хімчистка і фарбування одягу	126	4	259	128	3	255	+2
Ремонт трикотажних виробів	126	–	52	136	3	49	+10
Ремонт галантерейних виробів і культтоварів	515	10	–	605	8	–	+90
Інші види побутового ремонту	372	24	8	282	10	2	-90
Фотографії	875	93	–	989	107	–	+114
Перукарні	291	105	–	175	104	–	-116
Ремонт квартир	31	–	–	175	6	–	+144
Прокатні пункти	35	–	–	61	–	–	+26
Інші види непромислових послуг	124	–	–	184	1	–	+60

Додаток X

Фізичний обсяг роздрібного товарообороту державної та кооперативної торгівлі, включаючи громадське харчування без комісійної торгівлі сільськогосподарськими продуктами у 1960 і 1964 рр., тис. руб. [117; 118]

Продовольчі товари	1960 р.	1964 р.
М'ясопродукти	74 987,9	1 083 090
Рибопродукти	123 613,3	423 954
Жири	2 266,3	571 741
Молочні продукти	38 681,6	844 372
Консерви овочеві і фруктово-ягідні	2 348,8	116 317
Яйця	3 624,0	61 690
Цукор	126 698,8	766 496
Кондитерські вироби	161 448,6	649 839
Чай	2 801,9	11 457
Сіль	12 528	20 363
Борошно	98 896,5	121 497
Хліб і хлібобулочні вироби	220 992,8	999 150
Крупи й бобові	33 169,0	122 527
Макаронні вироби	34 126,4	85 319
Картопля	9 400,4	103 716
Овочі	14 441,9	12 371
Алкогільні вироби	586 643,3	2 114 930
Безалкогольні напої, морозиво	25 989,7	199 772
Інші	51 214,8	150 810
Громадське харчування	41 632,4	227 484
Напівфабрикати	–	17 540
Непродовольчі товари		
Тканини	423 386,3	937 939
Одяг	569 762,5	2 193 959
Взуття	264 010,7	900 442
Мило	455 914	98 401
Парфумерія	24 880,9	90 971
Галантерея	80 159,5	379 114
Нитки	17 599,3	27 307
Тютюнові вироби, махорка	104 501,1	319 867
Сірники	13 538	21 482
Гас	30 520,9	41 770
Культтовари	124 980,5	709 352
Меблі	72 111,0	421 937
Годинники	27 129,8	69 829
Скло-фарфоровий посуд	27 129,8	69 829
Електротовари	26 388,9	124 246
Велосипеди і мотоцикли	51 372,9	120 494
Швейні машини	19 806,4	28 300

Додаток Ц

Динаміка індексів споживчих цін сільськогосподарських продуктів на колгоспних ринках великих міст (за даними вибіркової мережі 12 великих міст, у % до 1940 р.) [222, с. 528]

Споживчі товари	1940 р.	1950 р.	1958 р.	1959 р.	1960 р.	1961 р.	1962 р.	1963 р.
Всі товари (включаючи худобу)	100	90	95	93	105	110	113	116
Всі товари (без худоби)	100	89	95	93	105	109	113	116
Продукти рослинництва	100	88	96	93	105	107	113	116
Хлібні продукти	100	100,6	62	59	73	74	83	103
зернові	100	93	65	60	74	70	80	104
мучні	100	123	54	51	56	64	68	105
круп'яні	100	90	50	48	72	73	82	91
Картопля	100	60	68	68	82	70	88	105
Овочі	100	103	125	127	126	136	145	152
капуста	100	66	120	126	131	142	187	215
цибуля ріпчаста	100	127	163	101	118	111	107	174
Фрукти	100	90	123	114	129	147	135	119
Олія	100	91	72	60	67	66	64	70
Продукти тваринництва	100	91	92	93	105	113	113	116
М'ясні продукти	100	88	89	91	105	112	110	111
яловичина	100	85	105	112	126	134	134	131
свинина	100	92	89	92	104	106	104	106
птиця	100	85	107	105	120	143	146	138
Молочні продукти	100	96	93	90	103	115	125	134
молоко	100	107	87	81	96	101	108	116
масло тваринне	100	80	68	56	65	69	82	80
Яйця	100	100,6	93	93	97	107	109	118
Худоба	100	100,7	127	120	135	144	144	122

Додаток Ш

Роздрібні ціни на овочеві та м'ясні напівфабрикати та кулінарні вироби, що реалізувалися в їдальнях, магазинах кулінарії та в роздрібній торгівельній мережі станом на 1961 р. [173, арк. 79–82]

Назва виробів	Одиниця вимірювання	Роздрібна ціна в руб. і коп. за од. вимір.
Овочеві кулінарні вироби		
Вінегрет овочевий	100 г	0–03
Ікра баклажанна	100 г	0–06
Салат з квашеної капусти	100 г	0–03
Салат із свіжої капусти	100 г	0–03
Капуста тушкована свіжа	100 г	0–03
Картопля печена в шкірці	1000 г	0–10
Морква відварена в шкірці	1000 г	0–10
Буряк	1000 г	0–07
Капуста квашена тушкована	100 г	0–04
Картопля смажена	100 г	0–07
Овочеві напівфабрикати		
Котлети картопляні	2 шт. 225 г	0–04
Котлети морквяні	2 шт. 180 г	0–05
Котлети бурякові	2 шт. 180 г	0–04
Котлети капустяні	2 шт. 190 г	0–04
Шніцель з капусти	1 шт. 190 г	0–04
Вареники з картоплею	6 шт. 180 г	0–06
Вареники з капустою	6 шт. 180 г	0–06
Млинці із сиром (налисники)	2 шт. 200 г	0–21
Яйця варені	2 шт.	0–18
М'ясні кулінарні вироби		
Салат м'ясний із зеленим горошком та яйцем	порція 140 г	0–19
Печінка смажена з цибулею	100/ 15 г	0–23
Качка відварена	100 г	0–30
Гуска відварена	100 г	0–26
Кури відварені	100 г	0–32
Кролі смажені	100 г	0–17
Свинина смажена	100 г	0–37
Яловичина відварена	100 г	0–32
Паштет із печінки з маргарином	100 г	0–20
М'ясні напівфабрикати		
Гуляш із свинини	порція 110 г	0–15
Гуляш з баранини	порція 107 г	0–18
Плов зі свинини	порція 110 г	0–15
Плов із баранини	порція 107 г	0–18
Битки по-селянськи	1 шт. 110 г	0–25
Котлети полтавські	1 шт. 96 г	0–22
Жарке домашнє	порція 119 г	0–31
Котлета по-київські з курки	1 шт. 125 г	0–42

Додаток III (продовження)

Роздрібні ціни на рибні напівфабрикати і кулінарні вироби, хлібобулочні та кондитерські вироби, що реалізувалися в їдальнях, магазинах кулінарії та в роздрібній торгівельній мережі станом на 1961 р. [173, арк. 81–84]

Назва виробів	Одиниця вимірювання	Роздрібна ціна в руб. і коп. за од. вимір.
Рибні кулінарні вироби		
Камбала смажена	100 г	0–10
Щука смажена солена	100 г	0–07
Окунь морський смажений солений	100 г	0–13
Щука заливна	порція 50/100	0–15
Осетрина, севрюга заливна	порція 50/100	0–40
Судак заливний солений	порція 75/125	0–15
Тріска заливна солена	порція 75/125	0–15
Зубатка заливна солена	порція 75/125	0–16
Рибні напівфабрикати		
Котлети рибні з судака	2 шт. 100 г	0–14
Котлети рибні з тріски	2 шт. 100 г	0–06
Котлети рибні з щуки	2 шт. 100 г	0–12
Хлібобулочні вироби		
Пиріг з повидлом	1 шт. 100 г	0–07
Пряник шкільний	1 шт. 100 г	0–08
Пончик з кремом	1 шт. 80 г	0–08
Коржик молочний	1 шт. 60 г	0–05
Ватрушки з сиром	1 шт. 75 г	0–06
Язики слойоні	1 шт. 50 г	0–05
Рогалик	1 шт. 75 г	0–06
Пиріг домашній з маком	1 шт. 100 г	0–13
Пиріг з яблуками	1 шт. 100 г	0–07
Пиріг з сиром	1 шт. 110 г	0–07
Хворост	1 шт. 100 г	0–10
Пиріг вінницькій	100 г	0–08
Коржик з маком	1 шт. 60 г	0–06
Тісто дріжджове	1000 г	0–40
Тісто пісочне	1000 г	1–00
Кондитерські вироби		
Крем вершковий (шарлот)	1000 г	2–30
Крем вершково-масляний	1000 г	2–50
Бісквіт	100 г	0–19
Пудинг рисовий	порція 200 г	0–18
Пудинг манний	порція 200 г	0–16
Пудинг з сиру	порція 200 г	0–29

Додаток Ш

Сільські загальноосвітні школи

(без шкіл робітничої, сільської молоді та дорослих) по УРСР
у 1953/54 – 1964/65 навчальних роках [221, с. 558–559; 223, с. 568–569]

Навчальний рік	Кількість шкіл на початок навчального року	Кількість учнів, тис.
1953/54	25708	3974,6
1955/56	25441	3403,6
1956/57	25570	3314,1
1957/58	25263	3153,6
1958/59	25196	3111,3
1959/60	25081	3133,4
1960/61	25016	3313,8
1961/62	25005	3405,9
1962/63	24478	3516,1
1963/64	23998	3602,7
1964/65	23105	3598,9
Зменшення за період 1953–1964 рр.	2603	375,7

Додаток Ю

Дитячі садки по УРСР у 1953–1962 рр. [221, с. 562–563]

Рік	Всього по республіці			В сільській місцевості		
	дитячих садків	в них дітей	завідувачів та вихователів	дитячих садків	в них дітей	завідувачів та вихователів
1953	3615	185027	14705	878	21644	1865
1954	3781	204683	17183	929	24203	2245
1955	3945	219149	18880	953	25946	2447
1956	4187	236736	20531	989	26311	2547
1957	4204	261239	22381	874	23685	2309
1958	4449	292195	24358	911	26558	2544
1959	4790	330670	27377	994	31794	2903
1960	5283	399417	31539	1130	39527	3399
1961	5878	479035	36936	1321	47743	4108
1962	6498	573564	42414	1479	58499	4801
Збільшення за період, об'єктів	2883	388537	27709	601	36855	2936
Збільшення за період, %	44	68	65	41	63	61

Додаток Я

**Бюджет часу колгоспників у 1963 р.
(на людину в день тижня, години) [309, с. 44]**

Вид діяльності	Витрати часу	
	Чоловіки	Жінки
Трудова діяльність в громадському виробництві	7,6	5,5
Ходіння, добирання на роботу	0,9	0,8
Праця в особистому присадибному господарстві	1,0	2,9
Праця в домашньому господарстві і задоволення побутових потреб	2,1	4,2
Всього	11,6	13,4
Задоволення фізіологічних потреб	9,0	8,4
Догляд за собою	0,5	0,5
Харчування	1,0	0,9
Сон	7,5	7,0
Вільний час	3,0	2,0
Навчання і самоосвіта	0,03	0,0
Громадська діяльність	0,2	0,1
Відпочинок та розваги	1,7	1,0
Фізкультура і спорт	0,1	0,0
Інші заняття	0,97	0,9
Інші заняття і нерозподілений час	0,4	0,2
Всього	24,0	24,0

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні документи

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України**

Ф. 2 Рада Міністрів УРСР

Он. 8

1.1. Спр. 10409. Листування з республіканськими та обласними організаціями про планування, проектування та будівництво сільських електростанцій і електромереж в УРСР, 22 вересня – 11 травня 1954 р., 212 арк.

1.2. Спр. 10410. Листування з республіканськими та обласними організаціями про планування, проектування та будівництво сільських електростанцій і електромереж в УРСР, 1 лютого – 13 грудня 1954 р., 241 арк.

1.3. Спр. 10416. Матеріали про виділення коштів на будівництво сільських електростанцій та електрифікацію сіл УРСР, 29 грудня 1953 р. – 30 грудня 1954 р., 194 арк.

1.4. Спр. 10422. Звіт про виконання плану будівництва сільських електростанцій за 1953 рік, 19 грудня 1953 р. – 10 травня 1954 р., 121 арк.

1.5. Спр. 10431. Листування по заявах і скаргах громадян про електрифікацію сіл та робітничих селищ УРСР, будівництво електричних підстанцій, використання раціоналізаторських пропозицій тощо, 9 серпня – 19 грудня 1954 р., 134 арк.

1.6. Спр. 10466. Листування з Міністерством житлово-цивільного будівництва і Міністерством міського і сільського будівництва Української РСР про будівництво в містах і селах УРСР, 2 жовтня – 29 грудня 1954 р., 311 арк.

1.7. Спр. 10550. Листування з Уповноваженим Міністерства зв'язку Союзу РСР по УРСР про будівництво автоматичних телефонних ліній, радіофікацію сіл, будівництво службових приміщень, 22 грудня 1953 р. – 22 грудня 1954 р., 89 арк.

1.8. Спр. 10775. Матеріали про організацію і нормування праці в колгоспах УРСР, 8 грудня 1953 р. – 17 грудня 1954 р., 213 арк.

1.9. Спр. 10788. Листування по заявах і скаргах колгоспників про порушення членами правління колгоспів статуту сільськогосподарської артiлі, 26 листопада 1953 р. – 24 грудня 1954 р., 144 арк.

1.10. Спр. 10789. Листування по заявах і скаргах колгоспів і окремих колгоспників про порушення членами правління колгоспів статуту сільськогосподарської артiлі, недоліки в роботі колгоспних господарств, відстрочки сплати кредитів, наданих державою тощо, 24 жовтня 1953 р. – 29 грудня 1954 р., 105 арк.

1.11. Спр. 10791. Листування по заявах і скаргах громадян про порушення статуту сільськогосподарської артiлі службовими особами, недоліки в роботі колективних господарств, оплату праці колгоспників тощо, 5 жовтня 1953 р. – 24 січня 1954 р., 204 арк.

1.12. Спр. 10793. Листування по заявах і скаргах громадян про виключення з членів сільськогосподарської артiлі, переселення колгоспників з однієї області в іншу, порушення статуту сільськогосподарської артiлі тощо, 5 червня – 31 грудня 1954 р., 489 арк.

1.13. Спр. 10881. Листування по заявах і скаргах громадян про відселення населення з зон затоплення, забезпечення населення питною водою, будівництво міжколгоспних електростанцій тощо, 23 липня 1953 р. – 20 липня 1954 р., 198 арк.

1.14. Спр. 10935. Матеріали про переселення населення в межах Української РСР, 6 січня – 12 травня 1954 р., 181 арк.

1.15. Спр. 10936. Матеріали про переселення населення в межах Української РСР, 17 травня – 13 грудня 1954 р., 217 арк.

1.16. Спр. 10940. Матеріали про переселення і господарське влаштування переселенців Черкаської, Закарпатської, Ворошиловградської, Одеської, Сталінської областей УРСР, 17 грудня 1953 р. – 22 грудня 1954 р., 201 арк.

1.17. Спр. 10941. Матеріали про переселення і господарське влаштування переселенців із західних областей УРСР в колгоспах і радгоспах Херсонської області, 11 січня – 17 листопада 1954 р., 158 арк.

1.18. Спр. 10942. Матеріали про переселення і господарське влаштування переселенців із західних областей УРСР в колгоспи і радгоспи південних областей УРСР та в райони цілинних і перелогових земель Казахської РСР, 3 січня – 29 листопада 1954 р., 200 арк.

1.19. Спр. 10943. Матеріали про переселення і господарське влаштування переселенців із західних областей УРСР в колгоспи і радгоспи південних областей УРСР, 15 лютого – 25 листопада 1954 р., 148 арк.

1.20. Спр. 10962. Матеріали про зселення хутірських господарств у колгоспні села по областях УРСР, 16 лютого – 28 грудня 1954 р., 221 арк.

1.21. Спр. 11254. Листування по заявах і скаргах громадян про незадовільне постачання хліба населенню сільських районів Української РСР, неправомірне звільнення з роботи, надання житлової площі, 5 червня – 6 грудня 1954 р., 248 арк.

1.22. Спр. 11316. Листування з Радою Міністрів СРСР про розвиток торгівлі та громадського харчування в УРСР, 11 грудня 1953 р. – 30 грудня 1954 р., 162 арк.

1.23. Спр. 11317. Листування з міністерствами і центральними організаціями СРСР про будівництво і реконструкцію колгоспних ринків, будівництво і відкриття магазинів, ательє індивідуального пошиття одягу, забезпечення торгівлі холодильним устаткуванням, 16 січня – 27 грудня 1954 р., 142 арк.

1.24. Спр. 11479. Листування з міністерством державного контролю УРСР про недоліки, виявлені в роботі міністерств охорони здоров'я і соціального забезпечення Української РСР, 25 листопада 1953 р. – 7 жовтня 1954 р., 109 арк.

1.25. Спр. 11484. Листування з республіканськими, обласними, міськими та іншим організаціями про розширення лікувальної мережі в УРСР, 18 вересня 1953 р. – 20 грудня 1954 р., 139 арк.

1.26. Спр. 11490. Листування з республіканськими, обласними та іншими організаціями про будівництво і ремонт лікарень в районних центрах і сільській місцевості Української РСР, 11 квітня – 30 грудня 1954 р., 120 арк.

1.27. Спр. 1276. Матеріали про поліпшення експлуатації машинно-тракторного парку, механізації трудомістких робіт та виконання договорів МТС з колгоспами. Довідка сектора сільського господарства про роботу МТС України в 1950 р., 16 серпня – 21 грудня 1950 р., 172 арк.

1.28. Спр. 3480. Матеріали про поліпшення експлуатації машинно-тракторного парку, встановлення норм виробітку трактористам та виконання договорів МТС з колгоспами, 7 липня – 6 грудня 1951 р., 116 арк.

Оп. 9

1.29. Спр. 661. Документи про стан водопроводів, каналізації та опалення на Україні, 25 травня 1954 р. – 9 квітня 1955 р., 154 арк.

1.30. Спр. 668. Документи про будівництво і експлуатацію лазень та пралень на Україні, 8 січня – 30 грудня 1955 р., 63 арк.

1.31. Спр. 669. Документи про роботу перукарень, 29 грудня 1954 р. – 10 вересня 1955 р., 13 арк.

1.32. Спр. 814. Документи про хід виконання постанов Раді Міністрів УРСР щодо обов'язкового мінімуму трудоднів для працездатних колгоспників, розширення мережі училищ механізації сільського господарства, 4 вересня 1954 р. – 14 лютого 1955 р., 234 арк.

1.33. Спр. 885. Документи про зселення в колгоспні села хутірських господарств України, 11 грудня 1954 р. – 22 грудня 1955 р., 116 арк.

1.34. Спр. 1056. Документи про розвиток обласної і районної харчової промисловості, 26 лютого 1954 р. – 29 грудня 1955 р., 342 арк.

1.35. Спр. 1102. Документи про хід виконання постанов Ради Міністрів УРСР щодо розширення виробництва промислових товарів широкого вжитку і поліпшення їх якості, 28 червня – 1 лютого 1955 р., 150 арк.

1.36. Спр. 1135. Документи про розвиток торгової мережі і організацію торгівлі на Україні, 12 листопада 1954 р. – 21 червня 1955 р., 237 арк.

1.37. Спр. 1154. Документи про розвиток громадського харчування, 19 жовтня – 20 грудня 1955 р., 297 арк.

1.38. Спр. 1165. Документи про встановлення гуртових і роздрібних цін на товари широкого вжитку, 22 грудня 1954 р. – 4 липня 1955 р., 150 арк.

1.39. Спр. 1234. Документи про роботу спецшкіл на Україні, 18 грудня 1953 р. – 17 грудня 1955 р., 79 арк.

1.40. Спр. 1239. Документи про стан патронування та опіки дітей-сиріт, 2 січня – 12 листопада 1955 р., 179 арк.

1.41. Спр. 1256. Документи про боротьбу з епідемічними захворюваннями, 23 листопада 1954 р. – 23 грудня 1954 р., 141 арк.

1.42. Спр. 1274. Документи про розвиток мережі і роботу дитячих установ у міських і сільських місцевостях України, 10 грудня 1954 р. – 29 листопада 1955 р., 92 арк.

1.43. Спр. 1278. Документи про виконання постанов Ради Міністрів УРСР про заходи щодо дальшого зниження захворюваності на туберкульоз, 17 квітня 1954 р. – 30 квітня 1955 р., 286 арк.

1.44. Спр. 1422 Листування з Міністерством УРСР про хід виконання плану по зростанню поголів'я громадської худоби в колгоспах, проект державного бюджету УРСР, окремі економічні питання розвитку колгоспів УРСР, 11 серпня – 24 грудня 1956 р., 237 арк.

1.45. Спр. 2006. Документи про будівництво та експлуатацію лазень і перукарень, 23 грудня 1955 р. – 22 листопада 1956 р., 89 арк.

1.46. Спр. 2359. Листування з міністерствами, центральними установами і розвиток громадського харчування на Україні, 9 грудня 1962 р. – 11 грудня 1963 р., 309 арк.

1.47. Спр. 2520. Листування з Гайсинським райвиконкомом Вінницької області УРСР про керівництво господарським і культурним будівництвом на селі, 23 жовтня 1961 р. – 8 травня 1963 р., 304 арк.

1.48. Спр. 2649. Документи про поліпшення роботи міністерств, відомств і виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих з питань матеріально-побутового обслуговування населення, 29 листопада – 30 грудня 1956 р., 217 арк.

1.49. Спр. 3219. Листування з республіканськими, обласними, районними та іншими організаціями з питань сільського будівництва в колгоспах в радгоспах УРСР, 30 листопада 1963 р. – 6 травня 1964 р., 157 арк.

1.50. Спр. 3226. Документи про контроль над виконанням постанов ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР про заходи щодо піднесення економіки відсталих колгоспів та про оплату праці в колгоспах УРСР, 3 квітня – 10 листопада 1964 р., 130 арк.

1.51. Спр. 3294. Листування з Радою Міністрів СРСР, іншими союзними установами про стан розвитку побутового обслуговування населення в УРСР, 8 січня – 19 грудня 1964 р., 108 арк.

1.52. Спр. 3296. Документи про виконання постанов і розпоряджень Ради Міністрів УРСР з питань поліпшення побутового обслуговування населення УРСР, 15 грудня – 31 грудня 1964 р., 141 арк.

1.53. Спр. 3493. Матеріали по контролю за виконанням постанов Ради Міністрів УРСР з питань ідеологічної роботи, поліпшення житлово-побутових умов учителів шкіл сільської місцевості, поліпшення навчання, виховання та лікування дітей з дефектами розумового і фізичного розвитку, здійснення загального обов'язкового 8-річного навчання дітей і підлітків, запобігання та викорінювання бездоглядності серед неповнолітніх, оздоровлення дітей влітку 1964 р., 3 березня 1964 р. – 13 січня 1965 р., 204 арк.

1.54. Спр. 3491. Інформації про виконання постанов Ради Міністрів УРСР, висновки, листи, доповідні записки та інші документи щодо працевлаштування випускників загальноосвітніх шкіл і підлітків, ліквідації дитячої бездоглядності і злочинності в УРСР, 30 січня 1964 р. – 5 січня 1965 р., 194 арк.

1.55. Спр. 3504. Листування з республіканськими, обласними та іншими організаціями УРСР про роботу позашкільних дитячих закладів, дитячих будинків, фізичного та естетичного виховання дітей, роботу палаців піонерів, спортивних шкіл, оздоровлення дітей, проведення спартакіади, конкурсів, 1 січня 1964 р. – 4 квітня 1965 р., 337 арк.

1.56. Спр. 3827. Листування з облвиконками УРСР про трудове та матеріально-побутове влаштування репатрійованих і реемігрованих радянських громадян, 9 листопада 1956 р. – 14 жовтня 1957 р., 67 арк.

1.57. Спр. 3885. Документи про внесення змін до адміністративно-територіального поділу України, 2 січня – 12 жовтня 1957 р., 57 арк.

1.58. Спр. 4462. Документи про підготовку водоймища Каховської ГЕС до затоплення, 2 квітня 1957 р. – 28 червня 1958 р., 251 арк.

1.59. Спр. 4464. Документи про підготовку водоймища Кременчуцької ГЕС до затоплення, 24 березня 1957 р. – 28 червня 1958 р., 148 арк.

1.60. Спр. 5081. Листування з облвиконками УРСР про хід виконання плану організаційного набору робітників, пільги по переселенню на 1958 р., будівництво для переселенців, 10 січня – 30 грудня 1958 р., 194 арк.

1.61. Спр. 5156. Документи про адміністративно-територіальний поділ України, 2 січня – 13 листопада 1958 р., 314 арк.

1.62. Спр. 6554. Листування з раднаргоспами та облвиконками УРСР про стан переселення сімей до багатоземельних областей України, в яких гостро відчувається потреба в робочій силі, будівництво житлових будинків і надвірних приміщень для переселенців у колгоспах і радгоспах Кримської та Херсонської областей, 11 грудня 1958 р. – 19 грудня 1959 р., 149 арк.

1.63. Спр. 6561. Звіти і довідки групи про виконання плану організаційного набору робітників у промисловість і будівництво за 1958 р. та хід виконання плану на 1959 р.; стан переселення до південних областей України та Казахстанської РСР, 14 січня – 2 грудня 1959 р., 104 арк.

1.64. Спр. 9525. Довідки облвиконкомів УРСР про внесення змін до адміністративно-територіального поділу України, 9 січня – 27 грудня 1961 р., 232 арк.

Оп. 10

1.65. Спр. 3072. Листування з Міністерством автомобільного транспорту і шосейних шляхів УРСР, облвиконкомами та іншими організаціями УРСР про підготовку автомобільних шляхів до зими, боротьбу з повінню та снігозаметами, 7 грудня 1963 р. – 18 квітня 1964 р., 70 арк.

1.66. Спр. 3089. Листування з республіканськими та обласними організаціями УРСР про утримання, реєстрацію, передачу та переобладнання автомашин, виділення грошових лімітів, організацію автобаз тощо, 7 жовтня 1963 р. – 18 січня 1965 р., 210 арк.

1.67. Спр. 3226. Документи про контроль над виконанням постанов ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР про заходи щодо піднесення економіки відсталих колгоспів та про оплату праці в колгоспах УРСР, 3 квітня – 10 листопада 1964 р., 130 арк.

1.68. Спр. 3294. Листування з Радою Міністрів Союзу РСР та іншими союзними установами про стан розвитку побутового обслуговування населення в Українській РСР, 8 січня – 19 грудня 1964 р., 108 арк.

1.69. Спр. 3296. Документи про виконання постанов і розпоряджень РМ УРСР з питань поліпшення побутового обслуговування населення Української РСР, 15 грудня – 31 грудня 1962 р., 141 арк.

1.70. Спр. 3300. Листування з республіканськими, обласними та іншими організаціями про побутове обслуговування населення Української РСР, 27 січня – 20 серпня 1964 р., 157 арк.

1.71. Спр. 3338. Листування з Радою Міністрів СРСР, висновки, зауваження по проектах союзних постанов та інші документи про розвиток державної та кооперативної торгівлі в Українській РСР, 6 січня – 10 серпня 1964 р., 192 арк.

1.72. Спр. 3342. Листування з республіканськими, обласними та іншими організаціями про розвиток торгівельної сітки, створення нових торгівельних

організацій, правила торгівлі, роботу Міністерства торгівлі УРСР і Укркоопспілки, 4 січня – 29 грудня 1964 р., 210 арк.

1.73. Спр. 3362. Листування з республіканськими, обласними та іншими організаціями про організацію громадського харчування в УРСР, 17 січня 1964 р. – 27 лютого 1965 р., 149 арк.

1.74. Спр. 3366. Інформації і довідки про виконання постанов Ради Міністрів УРСР з питань покращення торгівлі хлібом, хлібобулочними та макаронними виробами, борошном, крупою, 6 січня – 29 січня 1964 р., 117 арк.

1.75. Спр. 3487. Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про підготовку і використання кадрів, встановлення зарплати та з інших питань поліпшення побуту вчителів, 10 січня – 9 листопада 1964 р., 50 арк.

1.76. Спр. 3504. Листування з республіканськими, обласними та іншими організаціями УРСР про роботу позашкільних дитячих закладів, дитячих будинків, фізичне та естетичне виховання дітей, роботу палаців піонерів, спортивних шкіл, оздоровлення дітей, проведення спартакіад, конкурсів тощо, 4 січня 1964 р. – 4 лютого 1965 р., 337 арк.

1.77. Спр. 3506. Листування з міністерствами, облвиконками та іншими організаціями УРСР про розвиток культури і спорту в Українській РСР, 4 січня – 30 грудня 1964 р., 60 арк.

Ф. 166 Міністерство освіти

Он. 15

1.78. Спр. 1568. Доповідні записки до Ради Міністрів УРСР та ЦК КП України щодо дошкільного виховання, 24 січня – 17 грудня 1954 р., 167 арк.

1.79. Спр. 2060. Зведення звітів облвно про навчання неписьменних і малописьменних за 1957 рік, форма РВК–81, 1959 р., 30 арк.

1.80. Спр. 2407. Річний звіт Вінницького облвно про роботу дитячих садків за 1957–1958 навчальний рік, 1959 р., 24 арк.

1.81. Спр. 4102. Зведений звіт Міністерства освіти УРСР по початкових, восьмирічних і середніх школах (про кількість шкіл, учнів, число вчителів та розподіл учнів) на початок 1963–1964 навчальний рік, 1964 р., 83 арк.

1.82. Спр. 4104. Зведений звіт шкіл-інтернатів про загальну кількість шкіл, чисельність учнів, вчителів та розподіл учнів на початок 1963–1964 навчального року, 1964 р., 99 арк.

1.83. Спр. 4119. Зведений звіт про навчання неписьменних серед дорослого населення віком 16–49 років за 1964 рік. Форма РВК–81, 1964 р., 106 арк.

1.84. Спр. 4121. Зведений звіт про літні дитячі майданчики (дошкільні, шкільні та для дітей різного віку) за 1964 рік, 58 арк.

1.85. Спр. 1545. Звіт Вінницького облвно про роботу шкіл за 1953–1954 навчальний рік, 201 арк.

1.86. Спр. 4382. План розгортання мережі спеціальних шкіл-інтернатів по Вінницькій області (сільський облвно) на 1963–1964 навчальний рік, 1964 р., 27 арк.

1.87. Спр. 4415. Інформації обласних (сільських) відділів народної освіти про стан позашкільної і позакласної роботи у 1964 році, 188 арк.

1.88. Спр. 4420. Довідки та інформації облвно про стан роботи дошкільних закладів в колгоспах та радгоспах республіки за 1964 рік, 50 арк.

Ф. 342 Міністерство охорони здоров'я УРСР

Он. 15

1.89. Спр. 8426. Річні звіти облздороввідділів про виконання плану основних організаційних заходів Міністерства по розділу «З покращення медичного обслуговування сільського населення» за 1962 р., 91 арк.

1.90. Спр. 9192. Довідки, інформації облздороввідділів про виконання наказу Міністерства охорони здоров'я УРСР № 122 від 9 березня 1963 р. «Про якість медичного обслуговування сільського населення» за 1963 р., 117 арк.

Ф. 348 Міністерство соціального забезпечення УРСР*Он. 3*

1.91. Спр. 766. Листування з ЦК КП(б)У і Радою Міністрів УРСР про пенсійне забезпечення трудівників за 1954 рік, 25 січня – 28 грудня 1954 р., 112 арк.

1.92. Спр. 816. Листування з ЦК КП(б)У і Радою Міністрів УРСР про роботу в системі Міністерства соціального забезпечення УРСР за 1955 рік, 28 лютого – 7 грудня 1955 р., 170 арк.

1.93. Спр. 967. Депутатське листування Міністра соціального забезпечення УРСР щодо пенсійного забезпечення трудівників та інших питань. Т. 1, 1959 р., 424 арк.

1.94. Спр. 1010. Листування з Радою Міністрів УРСР та з ЦК КПУ про вірність призначення пенсій співробітникам системи соціального забезпечення, положення про державні арбітражі, 13 січня – 21 грудня 1959 р., 212 арк.

1.95. Спр. 1253. Листування з ЦК КП України, Радою Міністрів УРСР та іншими організаціями щодо пенсійного забезпечення трудівників. Т. 1, 19 березня – 4 грудня 1964 р., 191 арк.

Ф. 4634 Головне управління побутового обслуговування населення при Раді Міністрів УРСР («Укрголовпобут»)*Он. 1*

1.96. Спр. 176. Довідки та доповідні записки Укрголомісцпрому, адресовані до ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР, з питань побутового обслуговування населення Української РСР за 1961 р., 28 квітня – 26 грудня 1961 р., 145 арк.

1.97. Спр. 410. Довідки та доповідні записки Укрголомісцпрому, адресовані до ЦК КПРС, ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР, про заходи щодо покращення побутового обслуговування населення УРСР за 1962 р., 46 арк.

1.98. Спр. 516. Довідки та доповідні записки Укрголопобуту, адресовані до ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР і Держплан УРСР, про підсумки виконання плану

побутового обслуговування населення обласними (міськими) побутоуправліннями за 1963 р., 23 січня – 5 листопада 1964 р., 40 арк.

1.99. Спр. 672. Довідки та доповідні записки Укрголовпобуту, адресовані до ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР і Держплан УРСР, про підсумки виконання плану побутового обслуговування населення обласними (міськими) побутоуправліннями за 1964 р., 16 січня – 31 грудня 1964 р., 248 арк.

Ф. 582 Центральне статистичне управління

Он. 24

1.100. Спр. 324. Доповідні записки за підсумками обстеження бюджетів колгоспників Української РСР за I квартал 1954 р. – 240 арк.

1.101. Спр. 406. Доповідні записки статуправлінь і областей за підсумками обстежень бюджетів колгоспників УРСР за ряд років (1952–1955 рр.), 151 арк.

1.102. Спр. 409. Розрахунок сукупного доходу, свідчення про використання праці колгоспників, групування та інші, 112 арк.

1.103. Спр. 415. Зведення бюджетів колгоспників по УРСР за місяцями, за I і II півріччя 1955 р., 146 арк.

1.104. Спр. 437. Академічні записки ЦСУ УРСР про підсумки обстеження бюджетів робітників, службовців і колгоспників по Українській РСР за 1955 р. – 1956 р. – 196 арк.

1.105. Спр. 438. Академічні записки ЦСУ УРСР про підсумки обстеження бюджетів робітників, службовців і колгоспників по Українській РСР за 1955 р. і I півріччя 1956 р., 8 березня – 15 грудня 1956 р. – 208 арк.

1.106. Спр. 514. Академічні записки облстатуправлінь УРСР про підсумки обстеження бюджетів колгоспників по областям Української РСР за 1952–1955 рр., 30 березня – 8 червня 1956 р. – 176 арк.

1.107. Спр. 710. Доповідні аналітичні записки ЦСУ УРСР про підсумки обстеження бюджетів робітників, службовців і колгоспників по областям Українській РСР за 1958 р., 9 лютого – 12 серпня 1959 р. – 191 арк.

1.108. Спр. 806. Обстеження бюджетів колгоспників по УРСР за місяцями, 14 квітня – 17 жовтня 1960 р., 231 арк.

1.109. Спр. 807. Обстеження бюджетів колгоспників по УРСР за місяцями, 134 арк.

1.110. Спр. 972. Доповідні аналітичні записки ЦСУ УРСР про підсумки обстеження бюджетів робітників, службовців і колгоспників по Українській РСР за 1962 р., 13 березня – 21 грудня 1962 р. – 88 арк.

Он. 12

1.111. Спр. 2543. Зведені підсумки одночасного обліку бань в містах, селищах і сільських районних центрах станом на 1 жовтня 1953 р., 81 арк.

1.112. Спр. 2544. Зведені підсумки одночасного обліку пралень (механізованих повністю та частково) в містах, селищах і сільських районних центрах станом на 1 жовтня 1953 р., 32 арк.

1.113. Спр. 2546. Зведені підсумки одночасного обліку перукарень в містах, селищах і сільських районних центрах по Українській РСР в цілому та в розрізі областей станом на 1 жовтня 1953 р., 88 арк.

1.114. Спр. 2548. Зведені підсумки одночасного обліку зелених насаджень і шляхових господарств в містах, селищах і сільських районних центрах по Українській РСР в цілому та в розрізі областей станом на 1 жовтня 1953 р., 79 арк.

Он. 4

1.115. Спр. 1925. Зведені річні звіти облстатуправлінь про фінансово-господарську діяльність колгоспів за 1953 р., 234 арк.

1.116. Спр. 2164. Річні звіти колгоспів УРСР за 1954 р., 186 арк.

Он. 7

1.117. Спр. 1325. Зведені таблиці розрахунків річних та кварталних індексів цін і фізичного обсягу роздрібного товарообороту державної і кооперативної торгівлі і товарообороту громадського харчування по Українській РСР за 1960 р., 147 арк.

1.118. Спр. 1340. Зведені таблиці розрахунків річних та кварталних індексів цін і фізичного обсягу роздрібного товарообороту державної і кооперативної

торгівлі і товарообороту громадського харчування по Українській РСР за 1964 р., 34 арк.

Ф. 5111 Радіотелеграфне агентство України (РАТАУ)

Он. 1

1.119. Спр. 171. РАТАУ. Вісник республіканської інформації за 1958 рік. Т. 1, 16 – 31 травня 1958 р., 246 арк.

1.120. Спр. 172. РАТАУ. Вісник республіканської інформації за 1958 рік. Т. 2, 2 – 14 червня 1958 р., 284 арк.

1.121. Спр. 175. РАТАУ. Вісник республіканської інформації за 1958 рік. Т. 3, 2 червня – 30 грудня 1958 р., 141 арк.

1.122. Спр. 196. Редакція республіканської інформації за 1959 рік. Т. 5, 15–30 травня 1959 р., 255 арк.

1.123. Спр. 213. Вісник республіканської інформації за 1959 рік. Т. 3, 9 – 30 вересня 1959 р., 150 арк.

1.124. Спр. 286. Редакція республіканської інформації за 1962 рік. Т. 3, 2 – 10 липня 1962 р., 123 арк.

1.125. Спр. 321. Редакція республіканської інформації за 1963 рік. Т. 5, 1 – 15 жовтня 1963 р., 235 арк.

1.126. Спр. 346. РАТАУ. Вісник республіканської інформації за 1964 рік, 2 – 10 січня 1964 р., 151 арк.

1.127. Спр. 378. Вісник республіканської інформації за 1964 рік. Т. 33, 12 – 19 листопада 1964 р., 146 арк.

Ф. 5116 Міністерство культури УРСР

Он. 8

1.128. Спр. 32. Доповідні записки та інформації до Ради Міністрів УРСР, ЦК КП України, Міністерства культури СРСР і УРСР та листування з ними з питань роботи культосвітніх установ. Т. 1, 1954 р., 228 арк.

1.129. Спр. 34. Доповідні записки про підсумки роботи клубних установ республіки за 1954 рік, 24 арк.

1.130. Спр. 35. Довідки про роботу клубних установ за 1954 рік. Т. 1, 1954 р., 142 арк.

1.131. Спр. 117. Доповідні записки, інформації до Ради Міністрів УРСР, ЦК КП України та листування з ними з питань культосвітньої роботи, 7 січня – 11 листопада 1957 р., 188 арк.

1.132. Спр. 123. Статистичні дані про будівництво, сітку, кадри, обладнання, фінансування культосвітніх установ, 1957 р., 130 арк.

1.133. Спр. 141. Довідки обласних управлінь культури про роботу клубних установ за 1958 рік, лютий – грудень 1958 р., 488 арк.

1.134. Спр. 143. Статистичні дані про кількість клубів колгоспів станом на 1 січня 1958 р. (за даними Міністерства сільського господарства), 201 арк.

1.135. Спр. 276. Довідки та доповідні записки про роботу клубних установ за 1964 рік, 51 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1 Центральний Комітет Комуністичної партії України

Он. 24

1.136. Спр. 3111. Питання соцзабезпечення (боротьба з бідністю та бродяжництвом). Інформації обкомів КП України про хід виконання постанов ЦК КП України від 16 серпня 1952 року «Про заходи щодо подальшого покращення обслуговування інвалідів Вітчизняної війни та інших пенсіонерів» і від 12 березня 1953 р. «Про великі недоліки в роботі Міністерства соціального забезпечення Української РСР», 19 січня – 5 листопада 1953 р., 210 арк.

1.137. Спр. 3112. Питання охорони здоров'я, 3 січня – 22 грудня 1953 р., 210 арк.

1.138. Спр. 3562. Копії вихідних листів ЦК КПРС, довідки членів Президіуму ЦК КП України, доповідні записки обкомів, облвиконкомів про

організаційно-господарське зміцнення колгоспів і радгоспів, 12 червня – 31 грудня 1954 р., 435 арк.

1.139. Спр. 3564. Копії вихідних листів ЦК КПРС, довідки відділів ЦК КП України, обкомів КП України про порушення Статуту сільськогосподарської артілі, про матеріальну зацікавленість колгоспів і колгоспників, матеріальне становище колгоспників, 15 січня – 30 грудня 1954 р., 127 арк.

1.140. Спр. 3608. Довідки відділів ЦК КП України, доповідні записки, інформації Ради Міністрів УРСР, Міністерства охорони здоров'я УРСР, Міністерства торгівлі УРСР та інших організацій з питань охорони здоров'я (інформації про харчові отруєння, інфекційні захворювання, роботу санаторіїв), 9 січня – 23 грудня 1954 р., 265 арк.

1.141. Спр. 3616. Копії вихідних листів ЦК КПРС і Ради Міністрів, довідки відділів ЦК КП України, листи обкомів КП України, Міністерства торгівлі УРСР та інших організацій про недоліки забезпечення населення хлібом, 19 січня – 17 грудня 1954 р., 177 арк.

1.142. Спр. 3653. Довідки відділів ЦК КП України, листи обкомів КП України, Міністерства зв'язку УРСР та інших організацій про заходи з подальшого розвитку і завершення радіофікації сільської місцевості, 20 січня – 26 жовтня 1954 р., 52 арк.

1.143. Спр. 4070. Довідки сільгоспвідділу ЦК КП України, інформації Київського і Львівського обкомів, Ради Міністрів, дані міністерств про боротьбу із шкідниками сільгоспкультур, отрутохімікати, 5 січня – 13 грудня 1954 р., 99 арк.

1.144. Спр. 4086. Копії вихідних листів ЦК КПРС, довідки відділів ЦК КП України, обкомів партії, суду, Прокуратури і юстиції про роботу судових органів, стан боротьби зі спекуляцією, незаконне виготовлення самогону, 18 січня – 27 грудня 1954 р., 229 арк.

1.145. Спр. 4088. Довідки адміністративного відділу ЦК КП України, листи обкомів партії, прокуратури, Верховного суду, військових округів та інших організацій щодо порушення громадського порядку і вчинення злочинів

військовослужбовцями на території УРСР, про стан боротьби зі злочинністю серед неповнолітніх та деякі заходи щодо подальшого покращення виховної роботи серед молоді. Про дострокове звільнення з місць ув'язнення інвалідів, пристарілих, вагітних жінок, 7 січня 1955 р. – 17 січня 1956 р., 182 арк.

1.146. Спр. 4093. Довідки адміністративного відділу ЦК КП України, інформації Міністерства охорони здоров'я СРСР і УРСР, Статуправління та інших організацій щодо інфекційних захворювань, 1 лютого – 19 грудня 1954 р., 309 арк.

1.147. Спр. 4094. Листи ЦК КПРС, копії вихідних листів Ради Міністрів СРСР, довідки відділів ЦК КП України, інформації обкомів КП України, Міністерства торгівлі УРСР, Київського міськкому КП України та інших організацій про стан торгівлі продовольчими і промисловими товарами, забезпечення населення хлібом, 3 січня – 30 грудня 1954 р., 246 арк.

1.148. Спр. 4281. Документи ЦК КПРС, копії вихідних листів до ЦК КПРС, довідки секретарів ЦК КП України, сільгоспвідділу ЦК КП України, Ради Міністрів УРСР та інших організацій про організаційно-господарське зміцнення колгоспів і радгоспів (порушення Статуту сільськогосподарської артілі, розподіл доходу в колгоспах), 11 лютого – 30 жовтня 1954 р., 131 арк.

1.149. Спр. 4395. Копія вихідного листа ЦК КПРС, довідки адміністративного відділу ЦК КП України, листи, інформації обкомів КП України, Верховного суду УРСР, Прокуратури УРСР та інших організацій щодо порушення соціалістичної законності, проведення судових процесів народними судами, роботи прокуратури, 6 січня – 5 вересня 1956 р., 425 арк.

1.150. Спр. 4512. Копія вихідного листа ЦК КПРС, довідки сільгоспвідділу ЦК КП України, інформації, листи, постанови обкомів КП України, Міністерства сільського господарства УРСР та інших організацій щодо господарського зміцнення колгоспів і радгоспів, роботи МТС, ремзаводів, 21 січня – 27 грудня 1957 р., 160 арк.

1.151. Спр. 4530. Довідки відділів ЦК КП України, інформації, доповідні записки Міністерств УРСР, обкомів партії та інших організацій щодо крадіжок та

витрат соціалістичної власності, про проведену роботу щодо посилення боротьби з самогоноварінням та інші питання, 22 січня – 30 грудня 1957 р., 173 арк.

1.152. Спр. 4540. Виписка з протоколу засідання комісії з призначення персональних пенсій при Раді Міністрів СРСР, довідки адміністративного відділу ЦК КП України, листи, постанови обкомів КП України та інших організацій з питань соцзабезпечення (про пенсії, будинки інвалідів та інші питання), 29 травня – 19 листопада 1957 р., 117 арк.

1.153. Спр. 4541. Копії вихідних листів до ЦК КПРС, Міністерства охорони здоров'я СРСР, довідки адміністративного відділу ЦК КП України, повідомлення, постанови обкомів КП України, міністерств та інших організацій з питань охорони здоров'я (про харчові отруєння, інфекційні захворювання, благоустрій курортів), 7 січня – 30 вересня 1957 р., 184 арк.

1.154. Спр. 4720. Копії листів до ЦК КПРС, інформації Ради Міністрів УРСР, обкомів КП України та інших організацій про подальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію МТС, покращення нормування і оплати праці в колгоспах, розміри відрахувань та використання засобів неподільних фондів та інші питання, 13 січня – 10 грудня 1957 р., 229 арк.

1.155. Спр. 4724. Копії листів до ЦК КПРС, довідки сільгоспвідділу ЦК КП України, листи постанов обкомів КП України та інших організацій про колгоспне, радгоспне будівництво, роботу науково-дослідних інститутів, дослідних станцій, залучення до праці циган та інші питання, 18 лютого – 28 жовтня 1957 р., 168 арк.

1.156. Спр. 4733. Довідки відділів ЦК КП України, листи, постанови обкомів КП України, Прокуратури УРСР, міністерств УРСР та інших організацій щодо крадіжок та витрат соціалістичної власності (хабарництво, спекуляції) і боротьба з ними, 6 січня 1958 р. – 4 березня 1959 р., 283 арк.

1.157. Спр. 5045. Довідка адміністративного відділу ЦК КП України, листи, інформації обкомів, міськкомів КП України, Прокуратури УРСР, міністерств та інших організацій щодо кримінальних проявів та стану боротьби зі злочинністю, 8 січня 1959 р. – 20 січня 1960 р., 117 арк.

1.158. Спр. 5047. Довідка адміністративного відділу ЦК КП України, довідки обкомів КП України та інших організацій щодо зростання ролі громадськості в боротьбі зі злочинністю та порушенням громадського порядку в Дніпропетровській, Житомирській, кіровоградській, Луганській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Сталінській, Чернівецькій і Черкаській областях, 21 квітня – 8 червня 1959 р., 380 арк.

1.159. Спр. 5136. Копії вихідних листів на адресу ЦК КППРС, довідки відділів ЦК КП України, листи, інформації обкомів КП України та інших організацій щодо хуліганства, кримінальних проявів, боротьби з ними, трудові колонії, 29 лютого – 31 грудня 1961 р., 227 арк.

1.160. Спр. 5222. Довідка відділу адміністративних органів ЦК КП України, довідки Дніпропетровської ради депутатів трудящих та інших організацій щодо підвищення ролі громадськості в боротьбі зі злочинністю та порушеннями громадського порядку в Дніпропетровській області, 2–4 липня 1961 р., 285 арк.

1.161. Спр. 5230. Листи Міністерства торгівлі УРСР, Волинського обкому КП України та інших організації щодо торгівлі, грошових доходів і витрат населення Української РСР та інших питань, 9 лютого – 19 жовтня 1961 р., 24 арк.

1.162. Спр. 5325. Копії вихідних листів на адресу ЦК КППРС, довідки відділів ЦК КП України, листи Прокуратури УРСР та інших організацій щодо пенсій, інфекційних захворювань та інших питань, 4 березня – 29 грудня 1961 р., 100 арк.

1.163. Спр. 5514. Довідки адміністративного відділу ЦК КП України, листи, доповідні записки Міністерства охорони здоров'я СРСР, УРСР, Верховного Суду УРСР та інших організацій про недоліки в роботі окремих медичних підприємств республіки, про стан та заходи посилення радіаційної безпеки на території Української РСР та інші питання, 12 лютого – 27 серпня 1962 р., 143 арк.

1.164. Спр. 5787. Довідки відділу адміністративних органів ЦК КПУ, довідки, листи обкомів КП України, Ради Міністрів УРСР, Управління міліції МООП УРСР та інших організацій щодо посилення боротьби з особами, що ухиляються від суспільно-корисної праці та ведуть антисуспільний паразитичний образ життя та інші питання, 5 січня 1963 р. – 18 березня 1964 р., 95 арк.

1.165. Спр. 5917. Копії вихідних листів до ЦК КПРС, Раду Міністрів СРСР, довідки відділів ЦК КП України, листи обкомів партії про виділення капітальних вкладень на будівництво облаштованих жилих поселень, заходи щодо підйому економіки відсталих колгоспів, потреби і невирішені питання матеріально-технічного забезпечення колгоспів і радгоспів, пропозиції з удосконалення організації і оплати праці в колгоспах, 12 березня – 22 грудня 1964 р., 69 арк.

Он. 30

1.166. Спр. 3899. Звіт Міністерства соціального забезпечення УРСР про роботу органів соціального забезпечення УРСР за 1953 рік, 1954 р., 102 арк.

Он. 31

1.167. Спр. 593. Доповідні записки, інформації та довідки адміністративного відділу ЦК, обкомів КП України, міністерства соціального забезпечення УРСР щодо проведення звітно-виборних зборів, з'їзду Товариства глухонімих, про проект нового Закону про державні пенсії, про заходи втілення в життя цього Закону, 5 січня – 27 листопада 1956 р., 237 арк.

1.168. Спр. 596. Звіт Міністерства соціального забезпечення УРСР про роботу органів соціального забезпечення за 1955 рік, 27 липня 1956 р., 85 арк.

Он. 31/1

1.169. Спр. 65. Листування ЦК і Ради Міністрів УРСР з обласними, районними та первинними партійними організаціями, радянськими господарськими органами про збільшення виробництва зерна та продукції тваринництва, 14 травня – 29 грудня 1955 р., 249 арк.

Державний архів Вінницької області

Ф. Р.–2700 Виконком Вінницької обласної ради депутатів трудящих

Он. 6

1.170. Спр. 1521. Рішення Вінницького облвиконкому про незадовільний стан пенсійного забезпечення престарілих і непрацездатних колгоспників, 4–20 січня 1960 р., 257 арк.

1.171. Спр. 1592. Листування з обласними і районними організаціями з питань соціального забезпечення за 1960 р., 247 арк.

1.172. Спр. 1718. Листування з обласними відділами і райвиконками, Міністерством соцзабезпечення з питань соцзабезпечення інвалідів Великої Вітчизняної війни, покращення матеріально-побутових умов та оздоровлення. Листування з організацією ДОСААФ, 3 січня – 19 грудня 1961 р., 114 арк.

1.173. Спр. 1808. Рішення Вінницького облвиконкому про поліпшення загальної і професійної освіти, трудового влаштування та обслуговування глухих громадян в області, 20 вересня – 5 жовтня 1962 р., 378 арк.

1.174. Спр. 1874. Листування з обласними і районними відділами соцзабезпечення з питань соцзабезпечення населення області, 1962 р., 61 арк.

Ф. Р.–3375 Вінницьке обласне управління сільського господарства

Он. 4

1.175. Спр. 3594. Матеріали переїзду спеціалістів сільського господарства на освоєння цілинних земель в Актюбінську та Північноказахстанську область (вказівки, довідки, платіжні відомості, переписки тощо), 19 січня – 12 травня 1955 р., 166 арк.

1.176. Спр. 4300. Скарги, заяви і листи трудівників про надання пенсії, путівок, влаштування на роботу та щодо інших питань, 29 березня – 30 грудня 1957 р., 467 арк.

1.177. Спр. 5492. Про зселення з хуторів області і переселення громадян в села, 3 січня – 20 грудня 1962 р., 83 арк.

Державний архів Київської області

Ф. Р.–235 Статуправління Київської області

Он. 3

1.178. Спр. 2775. Основні показники бюджету колгоспників за 1958 р. (Форма «Г»), 1958 р.

1.179. Спр. 2879. Основні показники бюджету колгоспників колгоспу ім. Хрущова Поліського району, 1958 р., 23 арк.

Ф. Р.–880 Київський облвиконком

Он. 11

1.180. Спр. 1715. Про додаткову організацію майстерень побутового обслуговування населення облпрофрадою та облмісцевпаливпромом, Рішення, 2 лютого 1954 р., 34 арк.

1.181. Спр. 1722. Про проведення ІХ обласної спартакіади колгоспної та сільської молоді в 1954 р., Рішення 762, 1954 р., 114 арк.

Он. 12

1.182. Спр. 448. Про хід виконання плану розвитку торгової мережі і підприємств громадського харчування в сільській місцевості області, 10 червня 1961 р.

Ф. Р.–4804 Київська облспоживспілка

Он. 1

1.183. Спр. 1166. Про стан і заходи по забезпеченню паливом сільське населення області, 2 березня – 30 квітня 1964 р., 258 арк.

1.184. Спр. 1432. Про хід виконання постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР «Про дальший розвиток і покращення громадського харчування в Українській РСР», про хід виконання споживкооперацією плану побутового обслуговування населення Київської області, 1 листопада – 30 грудня 1963 р., 121 арк.

Державний архів Російської Федерації

Ф. Р.–9553 Державний комітет СРСР з праці і соціальних питань (Держкомпраці), Міністерство праці і соціальних питань СРСР

Оп. 1

1.185. Спр. 89. Справки, информации, постановления Госкомтруда СССР о сдельно-премиальной и повременно-премиальной системах оплаты труда рабочих, занятых в ремонтных мастерских машинно-мелиоративных, лугомелиоративных станций, совхозов, подсобных сельских хозяйств, лесхозов и других государственных предприятий сельского хозяйства, Министерства труда и социальных вопросов, проекты закона о пенсионном обеспечении, 425 л.

1.186. Спр. 90. Справки, информации, постановления Госкомтруда СССР о сдельно-премиальной и повременно-премиальной системах оплаты труда рабочих, занятых в ремонтных мастерских машинно-мелиоративных, лугомелиоративных станций, совхозов, подсобных сельских хозяйств, лесхозов и других государственных предприятий сельского хозяйства, Министерства труда и социальных вопросов, проекты закона о пенсионном обеспечении, 389 л.

1.187. Спр. 91. Справки, информации, постановления Госкомтруда СССР, Министерства труда и социальных вопросов, проекты положения о порядке назначения и выплаты государственных пенсий, закона о материальном обеспечении граждан СССР по старости и в случае потери трудоспособности (II вариант) и итоги инспекции отделов Комитета по проектам, 435 л.

1.188. Спр. 92. Справки, информации, постановления Госкомтруда СССР о сдельно-премиальной и повременно-премиальной системах оплаты труда рабочих, занятых в ремонтных мастерских машинно-мелиоративных, лугомелиоративных станций, совхозов, подсобных сельских хозяйств, лесхозов и других государственных предприятий сельского хозяйства, Министерства труда и социальных вопросов, проекты закона о государственных пенсиях и порядок их назначения и выплаты (III вариант), 409 л.

2. Оpubліковані джерела

2.189. Артемьев Ф. А. Законодательство по управлению здравоохранением СССР / Ф. А. Артемьев. – М.: Медгиз, 1955. – 47 с.

- 2.190. Борьба КПСС за завершение строительства социализма (1953–1958 годы). Документы и материалы. – М.: Госполитиздат, 1961. – 696 с.
- 2.191. Досягнення Радянської України за сорок років. Статистичний збірник. – К.: Державне статистичне видавництво, 1957. – 152 с.
- 2.192. Забозлаев А. А. Социальное обеспечение в СССР. Сборник официальных материалов (На 1 апреля 1961 г.) / А. А. Забозлаев. – М.: Профиздат, 1962. – 323 с.
- 2.193. Закон о государственных пенсиях, принят Верховным Советом СССР 14 июля 1956 г. – М.: Известия, 1956. – 32 с.
- 2.194. Закон о сельскохозяйственном налоге, принят Верховным Советом СССР 8 августа 1953 г. – М.: Известия, 1953. – 8 с.
- 2.195. Законодавчі акти про діяльність колгоспів / [упоряд. В. З. Янчук]. – К.: Видавництво «Україна», 1968. – 464 с.
- 2.196. Захаров М. Л. Социальное страхование и пенсионное обеспечение в колхозах. Сборник руководящих материалов (на 1 декабря 1965 г.) / М. Л. Захаров. – М.: Профиздат, 1966. – 191 с.
- 2.197. Збірник діючих законодавчих і нормативних актів СРСР і УРСР з колгоспного будівництва. – К.: Державне видавництво сільськогосподарської літератури Української РСР, 1962. – 641 с.
- 2.198. Збірник найважливіших рішень по сільському господарству. – К.: Державне видавництво сільськогосподарської літератури Української РСР, 1955. – 400 с.
- 2.199. Збірник найважливіших рішень по сільському господарству. – К.: Державне видавництво сільськогосподарської літератури Української РСР, 1959. – 112 с.
- 2.200. Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української РСР. – № 3. – К.: Держполітвидав, 1960.
- 2.201. История колхозного права. Сборник законодательных материалов СССР и РСФСР. – Т. II (1937–1958 гг.). – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1958. – 539 с.

2.202. Итоги Всесоюзной переписи населений 1970 г. В семи томах. – Т. 1. Численность населения СССР, союзных республик и автономных республик, краев и областей. – М.: Статистика, 1972. – 176 с.

2.203. Итоги Всесоюзной переписи населений 1970 г. В семи томах. – Т. 2. Пол, возраст и состояние в браке населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей. – М.: Статистика, 1972. – 272 с.

2.204. Итоги Всесоюзной переписи населений 1970 г. В семи томах. – Т. 6. Распределение населения СССР и союзных республик по занятиям. – М.: Статистика, 1973. – 808 с.

2.205. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. – М.: Госполитиздат, 1963. – 210 с.

2.206. КПСС. ЦК. Пленум. 1959 г. Декабрь. Стенографический отчет. – М.: Госполитиздат, 1960. – 447 с.

2.207. КПРС в резолюція та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1971. – [Інститут історії партії при ЦК КПУ – філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС; вид. 8-е доповн. і виправл.]. – Т. 6 (1941–1954). – К.: Політвидав України, 1980. – 523 с.

2.208. КПСС в резолюциях, решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 8. – М.: Политиздат, 1985. – 542 с.

2.209. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник документів. – Т. II (червень 1941 – 1960 рр.). – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961. – 664 с.

2.210. Народне господарство Вінницької області. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1969. – 240 с.

2.211. Народне господарство Дніпропетровської області. Статистичний збірник. – Донецьк: Статистика, 1966. – 282 с.

2.212. Народне господарство Житомирської області. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1968. – 392 с.

- 2.213. Народне господарство Закарпатської області в 1963 році. Короткий статистичний збірник. – Львів: Держстатвидав, 1964. – 141 с.
- 2.214. Народне господарство Київської області. Статистичний збірник. – К.: Держстатвидав, 1960. – 255 с.
- 2.215. Народне господарство Радянського Закарпаття. Статистичний збірник. – Ужгород: Видавництво «Карпати», 1969. – 192 с. з іл., 5 л. діагр.
- 2.216. Народне господарство Тернопільської області. – Львів: Держстатвидав, 1962. – 280 с.
- 2.217. Народне господарство Української РСР. 1957 рік. Статистичний збірник. – К.: Держстатвидав, 1958. – 264 с.
- 2.218. Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960. – 731 с.
- 2.219. Народне господарство Української РСР в 1960 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1961. – 556 с.
- 2.220. Народне господарство Української РСР в 1961 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1962. – 751 с.
- 2.221. Народне господарство Української РСР в 1962 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1963. – 675 с.
- 2.222. Народне господарство Української РСР в 1963 році. Статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1964. – 654 с.
- 2.223. Народне господарство Української РСР в 1964 році. Статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1965. – 694 с.
- 2.224. Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1966. – 715 с.
- 2.225. Народне господарство Черкаської області. – Черкаси: Держстатвидав, 1957. – 128 с.
- 2.226. Народне господарство Чернівецької області. – Чернівці: Держстатвидав, 1959. – 172 с.
- 2.227. Народное хозяйство СССР в 1956 г. Статистический ежегодник. – М.: Госстатиздат, 1956. – 762 с.

2.228. Народное хозяйство СССР в 1964 г. Статистический ежегодник. – М.: Госстатиздат, 1965. – 741 с.

2.229. Писков В. М. Социальное обеспечение и страхование в СССР. Сборник официальных документов / В. М. Писков. – М.: Юридическая литература, 1964. – 462 с.

2.230. Постанова Ради Міністрів Української РСР про розширення використання зрідженого газу для побутових потреб населення в 1962–1965 рр. 9 травня 1962 р. // Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – № 5. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – С. 24–29.

2.231. Постанова ЦК Комуністичної партії України і Ради Міністрів Української РСР про упорядкування штатної чисельності і оплати праці адміністративно-управлінського і обслуговуючого персоналу колгоспів і радгоспів. 16 квітня 1963 р. // Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки. – № 4. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – С. 5–24.

2.232. Постановление ЦК ВКП (б) 30 мая 1950 г. Об укрупнении мелких колхозов и задачах партийных организаций в этом деле // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.) / [сост. К. У. Черненко, М. С. Смиртюков; под общ. ред. К. М. Боголюбова, М. С. Смиртюкова]. – Т. 3. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – 752 с.

2.233. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР. 6 марта 1956 г. О ежемесячном авансировании колхозников и дополнительной оплате труда в колхозах // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 4. – М.: Издательство политической литературы, 1968. – С. 288–290.

2.234. Примерный устав сельскохозяйственной артели, принятый II Всесоюзным съездом колхозников-ударников и утвержденный советом народных комиссаров Союза ССР и Центральным комитетом ВКП (б) 17 февраля 1935 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). – Т. 2. – М.: Издательство политической литературы, 1967. – С. 519–530.

2.235. Радянська Україна в цифрах. Статистичний збірник. – К.: Центральне статистичне управління при Раді Міністрів УРСР, 1960.

2.236. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов. – В пяти томах. – М.: Политиздат, 1968. – Т. 4 (1953–1961 гг.). – 783 с.; Т. 5 (1962–1965 гг.). – 750 с.

2.237. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1961. – М.: Политиздат, 1961.

2.238. Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода (1917–1958 гг.). – М.: Издательство Московского университета, 1966. – 622 с.

2.239. Сборник законодательных актов о земле. – М.: Госюриздат, 1962. – 256 с.

2.240. Сборник законодательных актов о труде. – М.: Юридическая литература, 1964. – 854 с.

2.241. Сборник законодательных и ведомственных актов по сельскому хозяйству. В трех томах. – Т. 3. – М.: Госюриздат, 1958. – 664 с.

2.242. Социальное обеспечение в СССР. Сборник официальных материалов. – М.: Профиздат, 1962. – 323 с.

2.243. Социальное обеспечение в СССР: Сборник нормативных актов. – М.: Юридическая литература, 1986. – 798 с.

2.244. Социальное обеспечение и страхование в СССР. Сборник нормативных актов / [сост. М. Л. Захаров, В. М. Писков]. – М.: Юридическая литература, 1979. – 543 с.

2.245. Социальное обеспечение и страхование в СССР. Сборник официальных документов с комментариями. – М.: Юридическая литература, 1972. – 709 с.

2.246. Социальное страхование на сельскохозяйственном предприятии. – М.: Профиздат, 1965. – 63 с.

2.247. Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов. – М.: Статистика, 1967. – 351 с.

2.248. СССР. Законы и постановления. Об уставе сельскохозяйственной артели и дальнейшее развитие инициативы колхозников в организации колхозного производства. – М.: Госполитиздат, 1966. – 16 с.

2.249. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. – Т. 3 (1952–1956). – К.: Держполітвидав, 1963.

2.250. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду УРСР. – Т. 5. 1959 р. – К.: Держполітвидав., 1964.

2.251. Хрущов М. С. Будівництво комунізму в СРСР і розвиток сільського господарства. Промови і документи. У 7-ми томах. – Т. 1. Вересень 1953 – січень 1955 р. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 477 с.; Т. 2. Лютий 1955 – січень 1958 р. – К., 1963. – 510 с.; Т. 3. Січень 1958 – травень 1959 р. – К., 1963. – 523 с.; Т. 4. Травень 1959 – лютий 1961 р. – К., 1964. – 467 с.; Т. 5. Лютий 1961 – жовтень 1961 р. – К., 1963. – 450 с.; Т. 6. Жовтень 1961 – березень 1962. – К., 1964. – 464 с.; Т. 7. Березень 1962 – березень 1963 р. – К., 1964. – 485 с.

3. Мемуари

3.252. Аджубей А. И. Крушение иллюзий. Время в событиях и лицах / А. И. Аджубей. – М.: Издательство СП «Интербук», 1991. – 350 с.: ил.

3.253. Аджубей А. И. Те десять лет – М.: Советская Россия, 1989 / А. И. Аджубей. – 336 с.: ил. 32 с.: ил., портр.

3.254. Бурлацкий Ф. М. Вожди и советники. О Хрущеве, Андропове и не только о них... / Ф. М. Бурлацкий. – М.: Издательство политической литературы, 1990. – 384 с.

3.255. Бурлацкий Ф. М. Глоток свободы. В двух книгах. Книга 1 / Ф. М. Бурлацкий. – М.: РИК Культура, 1997. – 576 с.

3.256. Бурлацкий Ф. М. Русские государи. Эпоха реформации. Никита Смелый, Михаил Блаженный, Борис Крутой / Ф. М. Бурлацкий. – М.: Фирма «Шарк», 1996. – 512 с.

3.257. Хрущев Н. С. Воспоминания: избранные фрагменты / Н. С. Хрущев. – М.: Вагриус, 2007. – 512 с.

3.258. Хрущев С. Н. Рождение сверхдержавы: Книга об отце / С. Н. Хрущев. – М.: Время, 2000. – 640 с.

4. Періодичні видання

4.259. Газификация городов Украины // Правда Украины. – 1955. – 3 декабря. – С. 3.

4.260. Громадське харчування у сучасних умовах // Блокнот агітатора. – 1960. – № 2. – С. 53.

4.261. За дальший розвиток соціалістичного сільського господарства // Колгоспник України. – 1954. – № 1. – С. 2.

4.262. Зниження роздрібних цін на радіоприймачі і радіоли // Радянська Україна. – 1964. – 15 березня. – С. 1.

4.263. Масовість і майстерність – основа нашого спорту // Радянська Україна. – 1964. – 17 травня. – С. 3.

4.264. Миколенко М. Міжколгоспна здоровниця / М. Миколенко // Радянська Україна. – 1964. – 23 травня. – С. 3.

4.265. Нижній М. І. Щомісячне авансування колгоспників / М. І. Нижній // Колгоспник України. – 1955. – № 5. – С. 33–35.

4.266. Нижній М. І. Щомісячне авансування колгоспників натурою / М. І. Нижній // Колгоспник України. – 1955. – № 10. – С. 40–41.

4.267. Пивторак П. Стандарты и жизнь / П. Пивторак // Правда Украины. – 1955. – 18 марта. – С. 2.

4.268. Підлісний Ф. Ф. Нове в організації й оплаті праці / Ф. Ф. Підлісний // Колгоспник України. – 1957. – № 5. – С. 7–8.

4.269. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню побутового обслуговування населення в Українській РСР» // Радянська Україна. – 1964. – 26 червня. – С. 2.

4.270. Про заробітну плату вчителів, директорів і завідуючих учбовою частиною шкіл робітничої та сільської молоді – вечірніх (змінних) і заочних середніх загальноосвітніх шкіл, а також інспекторів шкіл // Радянська Україна. – 1960. – 19 березня. – С. 1.

4.271. Про збільшення виробництва, розширення асортименту і поліпшення якості дитячого одягу і взуття // Радянська Україна. – 1958. – 20 березня. – С. 1.

4.272. Про зниження державних роздрібних цін на деякі товари народного споживання // Радянська Україна. – 1960. – 1 березня. – С. 1.

4.273. Про зниження державних роздрібних цін на деякі товари народного споживання // Радянська Україна. – 1964. – 5 травня. – С. 1.

4.274. Про стан і заходи по дальшому поліпшенню побутового обслуговування населення в Українській РСР. Доповідь першого заступника Голови Ради Міністрів УРСР депутата І. С. Сеніна // Радянська Україна. – 1964. – 25 червня. – С. 1–2.

4.275. Сеницын В. Переустройство быта деревни / В. Сеницын // Коммунист. – 1965. – № 3. – С. 81.

4.276. Третій республіканський фестиваль сільськогосподарських фільмів // Правда України. – 1955. – 23 ноября. – С. 3.

4.277. Туризм – спорт мільйонів // Радянська Україна. – 1964. – 15 травня. – С. 3.

4.278. Фестиваль сільськогосподарських фільмів // Правда України. – 1955. – 9 марта. – С. 1.

Література

5. Монографії, брошури, збірники наукових праць, довідники, статті

5.279. Алексеев А. И. Многоликая деревня (население и территория) / А. И. Алексеев. – М.: Мысль, 1990. – 226 с.: карт, схем. – Библиогр.: с. 255–267.

- 5.280. Амвросов А. А. От классовой дифференциации к социальной однородности / А. А. Амвросов. – М.: Мысль, 1978. – 232 с.
- 5.281. Андрієнко Л. В. Велике багатство України. Парторганізації республіки в боротьбі за збільшення виробництва зерна / Л. В. Андрієнко. – К.: Політвидав України, 1968. – 132 с.
- 5.282. Андрієнко Л. В. Генеральний напрям (Шляхи інтенсифікації сільського господарства) / Л. В. Андрієнко. – К.: Політвидав України, 1964. – 108 с.
- 5.283. Андрієнко Л. В. Нові рубежі сільського господарства / Л. В. Андрієнко. – К.: Знання, 1969. – 64 с.
- 5.284. Анисимов Н. И. Основной закон колхозной жизни. О примерном уставе колхоза / Н. И. Анисимов. – М.: Колос, 1970. – 112 с.
- 5.285. Арутюнян Ю. В. Механизаторы сельского хозяйства в 1929–1957 гг. (Формирование кадров массовых квалификаций) / Ю. В. Арутюнян. – М.: Издательство АН СССР, 1960. – 341 с.
- 5.286. Арутюнян Ю. В. Социальная структура сельского населения СССР / Ю. В. Арутюнян. – М.: Мысль, 1971. – 374 с.
- 5.287. Арутюнян Ю., Вылцан М. Историческая роль МТС и их реорганизация / Ю. Арутюнян, М. Вылцан. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1958. – 159 с.
- 5.288. Бабаєва О. К. До питання про роль особистого підсобного господарства в прибутках колгоспників // О. К. Бабаєва. – Проблеми розвитку сучасної економіки. – Львов: Вид-во Львов. ун-ту, 1964. – С. 65–71.
- 5.289. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
- 5.290. Баран В. К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. / В. К. Баран. – Львів: МП «Свобода», 1996. – 124 с.

- 5.291. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 303 с. (Україна крізь віки).
- 5.292. Бедный М. С. Продолжительность жизни в городах и селах. – М.: Статистика, 1976 / М. С. Бедный. – 96 с.
- 5.293. Безнин М. А., Димони Т. М. Социальный протест колхозного крестьянства (вторая половина 1940-х – 1960-е гг.) / М. А. Безнин, Т. М. Димони // Отечественная история. – 1990. – № 3. – С. 81–99.
- 5.294. Белянов В. А. Личное подсобное хозяйство при социализме / В. А. Белянов. – М.: Экономика, 1970. – 184 с.
- 5.295. Березняк Е. С. Пути развития всеобщего образования на Украине / Е. С. Березняк. – К.: Радянська школа, 1964. – 129 с.
- 5.296. Беренштейн Л. Ю. та ін. Українське село у 20–90-х рр. ХХ ст.: Короткий історико-економічний нарис / Л. Ю. Беренштейн та інші. – К.: Наукова думка, 1998. – 122 с.
- 5.297. Беренштейн Л. Ю. В авангарді трудівників села (Колгоспні і радгоспні партійні організації України між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС) / Л. Ю. Беренштейн. – К.: Видавництво Київського університету, 1968. – 210 с.
- 5.298. Берзин А. И. Осуществление принципа материальной заинтересованности в колхозах / А. И. Берзин. – М.: Госюриздат, 1959. – 94 с.
- 5.299. Бестужев-Лада И. В. Методологические проблемы исследования качества, уровня и образа жизни / И. В. Бестужев-Лада. – М.: Ин-т социологических исследований АН СССР, 1978.
- 5.300. Богденко М. Л. Совхозы СССР. 1951–1958 гг. / М. Л. Богденко. – М.: Наука, 1972. – 376 с.
- 5.301. Богденко М. Л., Зеленин И. В. Совхозы СССР: краткий исторический очерк (1917–1975) / М. Л. Богденко, И. В. Зеленин. – М.: Политиздат, 1976. – 279 с.
- 5.302. Бондар А. Д. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917–1867 рр. / А. Д. Бондар. – К.: Радянська школа, 1967. – 483 с.

- 5.303. Бондар А. Д. Развитие сельского воспитания в Украинской РСР 1917–1967 гг. / А. Д. Бондар. – К.: Издательство Киевского университета, 1968. – 227 с.
- 5.304. Боффа Дж. История Советского Союза. В двух томах. – Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941–1964 / Джузеппе Боффа. – М.: Международные отношения, 1990. – 632 с.
- 5.305. Бузляков Н. И. Сегодня и завтра. Цифры и факты об уровне жизни советского народа: [справочник]. – М.: Госполитиздат, 1962. – 128 с.
- 5.306. Бузляков Н. И., Майер В. Ф. Повышение уровня жизни советского народа (Ответы на вопросы) / Н. И. Бузляков, В. Ф. Майер. – М.: Знание, 1965. – 76 с.
- 5.307. Буркацкая Г. Е. По пути крутого подъема хозяйства / Г. Е. Буркацкая. – М.: Колос, 1964. – 96 с.
- 5.308. Бушин Н. И. Социально-культурное обновление села / Н. И. Бушин. – К.: Наукова думка, 1987. – 48 с.
- 5.309. Бюджет времени сельского населения / [под ред. В. Д. Петрушева, В. А. Богдановского, И. В. Голубевой]. – М.: Наука, 1979. – 271 с.
- 5.310. Великий П. П. Духовная жизнь советского села / П. П. Великий. – М.: Мысль, 1982. – 207 с.
- 5.311. Венжер В. Г. Изменения в социальной структуре советского общества / В. Г. Венжер. – М.: Институт экономики АН СССР, 1978. – 132 с.
- 5.312. Венжер В. Г. Закономерности развития экономики колхозов в период развернутого строительства коммунистического общества / В. Г. Венжер. – М.: Экономика, 1960. – 32 с.
- 5.313. Венжер В. Г. Колхозный строй на современном этапе / В. Г. Венжер. – М.: Экономика, 1966. – 303 с.
- 5.314. Венжер В. Г. Подсобные хозяйства – дополнительный источник производства сельскохозяйственных продуктов / В. Г. Венжер // Вопросы экономики. – 1962. – № 7. – С. 58–69.

- 5.315. Вербицкая О. М. Российское крестьянство: от Сталина к Хрущеву. Середина 40-х – начало 60-х годов / О. М. Вербицкая. – М.: Наука, 1992. – 224 с.
- 5.316. Верт Н. История советского государства в 1900–1991 годы / Н. Верт. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – 480 с.
- 5.317. Викентьев А. И. Очерк развития народного хозяйства СССР (1951–1958 гг.) / А. И. Викентьев. – М.: Госполитиздат, 1959. – 244 с.
- 5.318. Викентьев А. И. Успехи народного хозяйства СССР / А. И. Викентьев. – М.: Госполитиздат, 1957. – 63 с.
- 5.319. Винар Б. Українська промисловість. Студія советського колоніалізму. – Т. 1 / Б. Винар. – Париж–Нью–Йорк–Мюнхен: Перша українська друкарня у Франції, 1964. – 397 с.
- 5.320. Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / І. І. Винниченко. – К.: Видавництво «Рада», 1994. – 126 с.
- 5.321. Витрук Л. Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60–80-е годы) / Л. Д. Витрук. – К.: Наукова думка, 1986. – 183 с.
- 5.322. Волков И. М. Развитие сельского хозяйства СССР в послевоенные годы (1946–1970 гг.) / И. М. Волков. – М.: Мысль, 1972. – 384 с.
- 5.323. Волков И. М. Трудовой подвиг советского крестьянства в послевоенные годы / И. М. Волков. – М.: Мысль, 1972. – 293 с.
- 5.324. Волос Є. М. До питання про діяльність КП України щодо механізації колгоспного виробництва (1951–1958 рр.) / Є. М. Волос // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1971. – № 5. – С. 83–87.
- 5.325. Вопросы демографии. Материалы конференции, посвященной состоянию и задачам демографической науки на Украине. Киев, 27–29 октября 1966 г. – К.: Статистика, 1968. – 299 с.
- 5.326. Воронцов А. В. Культура современного села. Проблемы перспективы роста / А. В. Волков. – М.: Лекция ЛГПИ, 1974. – 67 с.
- 5.327. Всемирная история экономической мысли. В 6 томах. – Т. 6. Экономическая мысль социалистических и развивающихся стран в послевоенный

период (40-е – первая половина 90-х гг.). / [гл. ред. В. Н. Черковец]. – М.: Отечественная экономическая наука, 1997. – 782 с.

5.328. Всесоюзный симпозиум по социологическим проблемам села (г. Краснодар, 27 мая – 1 июня 1968 г.) / [под ред. Т. И. Заславской]. – Новосибирск, 1968. – 208 с.

5.329. Выдыборец А. В., Рогожин Г. Н. Перспективы развития сельских населенных пунктов / А. В. Выдыборец, Г. Н. Рогожин. – М.: Экономика, 1973. – 152 с.

5.330. Гаврилюк А. Е. Социальная политика КПСС на селе. Из опыта работы партийных организаций Украины / А. Е. Гаврилюк. – К.: Вища школа, 1984. – 270 с.

5.331. Гаврилюк О. Ю. Побут і релігія / О. Ю. Гаврилюк. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1968. – 195 с.

5.332. Гіталов О. В. Земле моя / О. В. Гіталов. – Дніпропетровськ: Промінь, 1971. – 81 с.

5.333. Гіталов О. В. Дума про хліб / О. В. Гіталов. – К.: Видавництво політичної літератури, 1972. – 15 с.

5.334. Глезерман Г. Е. Классы и нации / Г. Е. Глезерман. – М.: Политиздат, 1974. – 79 с.

5.335. Говорять бригади комуністичної праці. – К.: Державне видавництво сільськогосподарської літератури Української РСР, 1960. – 106 с.

5.336. Головенько В. А. Стан соціально-економічного розвитку українського села та його вплив на становище сімей / В. А. Головенько // Український соціум. – 2006. – № 3. – С. 99–117.

5.337. Горак В. В. Ближче до практики, до життя / В. В. Горак. – К.: Обл. книжково-газетне видавництво, 1963. – 110 с.

5.338. Горак В. В. Університети сільськогосподарської науки і передового досвіду / В. В. Горак. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1964. – 32 с.

- 5.339. Горак В. В. Школи у полі і на фермі (Нові форми поширення передового досвіду в колгоспах і радгоспах Київщини) / В. В. Горак. – К.: Київське обласне книжково-газетне видавництво, 1961. – 36 с.
- 5.340. Грачова Л. М. Селищне житлове будівництво в промислових районах УРСР (1918–1962) / Л. М. Грачова. – К.: Держбудвидав УРСР, 1963. – 61 с.
- 5.341. Григоровский В. Е., Алексеев М. А. Личное хозяйство рабочих и служащих в СССР / В. Е. Григоровский, М. А. Алексеев. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1968. – 99 с.
- 5.342. Гринів І., Ніколенко В. Колгоспне селянство: зростання соціальної активності / І. Гринів, В. Ніколенко. – К.: Політвидав України, 1978. – 128 с.
- 5.343. Грищенко М. М. Народна освіта в західних областях Української РСР / М. М. Грищенко. – К.: Радянська школа, 1960. – 143 с.
- 5.344. Грушин Б. А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения: Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина. В четырех кн. / Б. А. Грушин. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – Кн. 1. Жизнь 1-я. Эпоха Хрущева. – 624 с.
- 5.345. Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970 гг.) / [под ред. В. С. Жученко, редколегия: В. Ф. Бурлин, В. С. Стешенко]. – К.: Наукова думка, 1977. – 221 с.
- 5.346. Демографічні процеси в сучасній Україні. Матеріали до лекцій, семінарських занять / [Л. Ю. Беренштейн, П. П. Панченко, А. І. Стахнович, С. Н. Живора]. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1998. – 95 с.
- 5.347. Демьяненко В. Н. Охрана уставных прав колхозников / В. Н. Демьяненко. – М.: Госюриздат, 1963. – 72 с.
- 5.348. Денисов Ю. Аграрная политика Н. Хрущева: итоги и уроки / Ю. Денисов // Общественные науки и современность. – 1996. – № 1. – С. 115–122.
- 5.349. Денисова Л. Исчезающая деревня России: Нечерноземье в 1960–1980 годы / Л. Денисова. – М.: Институт российской истории РАН, 1996. – 216 с.
- 5.350. Денисова Л. Н. Всеобщее среднее образование и социальный прогресс села / Л. Н. Денисова. – М.: Наука, 1988. – 174 с.

5.351. Дерев'якін Т. І., Кульчицький С. В. Економічний розвиток Радянської України 1917–1970 рр. / Т. І. Дерев'якін, С. В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1970. – 116 с.

5.352. Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР: [збірник статей] / [гол. ред. П. Л. Шупик, ред. В. Д. Братусь, К. Ф. Дупленко]. – К.: Державне медичне видавництво УРСР, 1958. – 726 с.; 10 арк. портр.

5.353. Доходы трудящихся и социальные проблемы уровня жизни населения СССР / [под ред. Г. С. Саркисяна]. – М.: Наука, 1973. – 188 с.

5.354. Дычков И. В. Общественное и личное в колхозах / И. В. Дычков. – М.: Колос, 1968. – 207 с.

5.355. Енциклопедія Українознавства. В 10 т. / [гол. ред. В. Кубійович]. – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954–1989. – 4016 с. – Т. 5. – Львів, 1996. – С. 1600–2000.

5.356. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини / В. Є. Єленський. – К.: «Знання», 1991. – 72 с.

5.357. Жулканич Н. М. Особисті господарства населення областей Українських Карпат: функціонування та розвиток (60–90-ті р. ХХ ст.) / Н. М. Жулканич // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2008. – Вип.3. – С. 189–196.

5.358. Жулканич Н. М. Функціонування соціально-побутової сфери українського села в радянський період. 1960–1970-ті рр. (на матеріалах Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей) / Н. М. Жулканич // Питання історії України: збірник наукових статей. – Чернівці : Зелена Буковина, 2007. – Т. 10. – С. 119–125.

5.359. Жулканич Н. М. Трансформація аграрних відносин в областях Українських Карпат (друга половина 60-х рр. ХХ – початок ХХІ ст.) / Н. М. Жулканич. – Ужгород : Карпати, 2008. – 408 с.

- 5.360. Забозлаев А. А., Захаров М. Л., Колганов И. П. Пенсии и пособия колхозникам / [под ред. А. А. Забозлаева]. – М.: Юридическая литература, 1967. – 208 с.
- 5.361. Завадская О. А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959–1968 гг.) / О. А. Завадская. – К.: Издательство Киевского университета, 1968. – 266 с.
- 5.362. Завадская О. А. Школа – народному хозяйству / О. А. Завадская. – Львов: Издательство Львовского университета, 1967. – 135 с.
- 5.363. Завадська О. Я. Школи України в період перебудови системи народної освіти / О. Я. Завадська. – К.: Видавництво «Радянська школа», 1964. – 164 с.
- 5.364. Завальнюк О. М., Рибак І. В. Новітня аграрна історія України / О. М. Завальнюк, І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: «Абетка-Нова», 2004. – 288 с.
- 5.365. Заславская Т. И. Миграция сельского населения / Т. И. Заславская. – М.: Мысль, 1970. – 348 с.
- 5.366. Заславская Т. И. Эквивалентность обмена, общественная оценка и оплата труда в сельском хозяйстве / Т. И. Заславская. – М.: Издательство Московского университета, 1966. – 37 с.
- 5.367. Заславская Т. И. Принцип материальной заинтересованности и оплата труда в колхозах / Т. И. Заславская. – М.: Госпланиздат, 1958. – 163 с.
- 5.368. Зверев А. Г. Национальный доход и финансы СССР. – М.: Госфиниздат, 1961 / А. Г. Зверев. – 343 с. с черт.: 1 л. диагр.
- 5.369. Зеленин И. Е. Аграрная политика Н. Хрущева и сельское хозяйство страны / И. Е. Зеленин // Отечественная история. – 2000. – № 1. – С. 76–93.
- 5.370. Зеленин И. Е. Аграрная политика Н.Хрущева и сельское хозяйство / И. Е. Зеленин. – М.: Издательство Института российской истории РАН, 2001. – 305 с.
- 5.371. Зеленин И. Е. Общественно-политическая жизнь советской деревни 1946–1958: Состав и деятельность общественных организаций, Советов, рост

политической активности сельских тружеников / И. Е. Зеленин. – М.: Наука, 1978. – 246 с.

5.372. Зубкова Е. Ю. Маленков и Хрущев: личный фактор в политике после сталинского руководства / Е. Ю. Зубкова // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 103–115.

5.373. Зубкова Е. Ю. Реформы Хрущева: культура политического действия / Е. Ю. Зубкова // Свободная мысль. – 1993. – № 9. – С. 97–107.

5.374. Игнатовский П. А. Общественное производство советской деревни / П. А. Игнатовский. – М.: Мысль, 1975. – 343 с.

5.375. Игнатовский П. А. Социально-экономические изменения в советской деревне / П. А. Игнатовский. – М.: Наука, 1966. – 391 с.

5.376. История медицины и здравоохранения Украинской ССР. – К.: Здоров'я, 1982. – 621 с.

5.377. История советского крестьянства. В 5 томах. – Т. 4. Крестьянство в годы упрочнения и развития социалистического общества 1945 – конец 50-х годов / [отв. ред. И. М. Волков]. – М.: Наука, 1988. – 499 с.

5.378. История социалистической экономики СССР. В 7 томах. – Т. 6. Восстановление народного хозяйства СССР: Создание экономики развитого социализма: 1946 – начало 1960-х годов. – М.: Наука, 1980. – 590 с.

5.379. Івасюта М. К. За щастя оновленої землі: Нариси історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939–1979 / М. К. Івасюта та ін. [відп. ред. М. К. Івасюта]. – К.: Наукова думка, 1979. – 210 с.

5.380. Івасюта М. К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР / М. К. Івасюта. – К.: Видавництво АН УРСР, 1962. – 316 с. з іл.

5.381. Івасюта М. К. Розвиток колгоспного ладу в західних областях Української РСР / М. К. Івасюта. – К.: Товариство для поширення політичних і наукових знань УРСР, 1960. – 39 с.

5.382. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / Л. Ю. Беренштейн, С. В. Кульчицький, В. П. Михайлик,

П. П. Панченко та ін. – К.: Ін-т історії НАНУ, Національний аграрний ун-т, 1999. – 136 с.

5.383. Історія народного господарства УРСР. У 3 томах, 4 книгах. – Т. 3. Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938–1980 рр.). – Кн. 1. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938–1960 рр.) / [АН УРСР, Ін-т економіки; голов. ред. І. І. Лукінов та ін.]. – К.: Наукова думка, 1985. – 463 с.

5.384. Історія селянства Української РСР. У 2 томах. – Т. 2. Від Великого Жовтня до наших днів / [ред. кол.: І. І. Компанієць (відп. ред.), І. Х. Ганжа, І. І. Слинько]. – К.: Наукова думка, 1967. – 534 с.

5.385. Історія українського селянства: нариси в 2-х томах. – Т. 2. / [О. В. Андрущук, В. К. Баран, Д. П. Ващук, О. І. Ганжа, В. М. Даниленко та ін.]. – К.: Наукова думка, 2006. – 653 с.: фотоіл. – Бібліогр.: с. 621–650.

5.386. Історія Української РСР. У 8 томах, 10 книгах. – Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945–70-і роки). Книга 1. Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945–50-і роки). – К.: Наукова думка, 1979. – 390 с.

5.387. Калакура Я. С., Петренко В. С. Колхозное крестьянство в сельском хозяйстве УССР в украинской советской историографии (1945–1975) / Я. С. Калакура, В. С. Петренко // Вопросы истории. – 1995. – № 7. – С. 86–95.

5.388. Калугина З. И. Личное подсобное хозяйство в СССР: Социальные регуляторы и результаты развития / З. И. Калугина. – Новосибирск: Наука, 1991. – 240 с.

5.389. Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х рр. / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.

5.390. Каценелинбойген А. И. Советская политика и экономика. В 2 кн. – Кн. 2. / А. И. Каценелинбойген. – Б.м., 1988. – 276 с.

5.391. Квасов С. А. Реализация жизненных планов сельской молодежи как фактор изменения социальной структуры (1965–1967 гг.) / С. А. Квасов. – М.: Знание, 1971. – 13 с.

- 5.392. Келембетова В. Ю. Побут і релігійні пережитки / В. Ю. Келембетова. – К.: Наукова думка, 1974. – 191 с.
- 5.393. Ким М. П. Советский народ – новая историческая общность / М. П. Ким. – М.: Политиздат, 1972. – 263 с.
- 5.394. Классы, социальные слои и группы в СССР / [отв. ред. Ц. А. Степанян и В. С. Семенов]. – М.: Наука, 1968. – 230 с.; 1 л. схем.
- 5.395. Ковалевский Б. П. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма. 1959–1970 гг. (на материалах Украинской ССР) / Б. П. Ковалевский. – К.: Наукова думка, 1972. – 334 с.
- 5.396. Ковпак Л. В. Найближча історія: Україна 1945–2000 рр. / Л. В. Ковпак. – К.: Наш час, 2007. – 248 с.
- 5.397. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л. В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
- 5.398. Колосова К. А. Школи України на новому етапі / К. А. Колосова. – К.: Радянська школа, 1960. – 89 с.
- 5.399. Комлев М. И. Правда истории. Часть II. От Хрущева до Горбачева / Редакционно-издательский отдел. – Владимир, 1996. – 116 с.
- 5.400. Комунізм і побут: [збірник статей] / [відп. ред. М. Т. Рильський, К. Г. Гуслистий]. – К.: Видавництво АН УРСР, 1963. – 339 с. з іл. – Бібліогр.: с. 330–337.
- 5.401. Кондратюк А. С. Діяльність КПРС по розвитку культури села в сучасних умовах: АН матеріалах партійних організацій УРСР / А. С. Кондратюк. – К.: Вища школа, 1986. – 227 с.
- 5.402. Кононенко К. С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917–1960 / К. С. Кононенко. – Мюнхен: Б.В., 1965. – 535 с.
- 5.403. Коропецький І.–С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки / І.–С. Коропецький. – К.: Либідь, 1995. – 240 с.

- 5.404. Коропецький І.-С. Економічні праці. Збірник вибраних статей / Іван-Святослав Коропецький. – К.: Смолоскип, 1998. – 414 с.
- 5.405. Корчагин В. П., Сбытова Л. С. Сфера услуг и занятость населения / В. П. Корчагин, Л. С. Сбытова. – М.: Экономика, 1970. – 175 с.
- 5.406. Костик П. С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства (Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР. 1939–1975) / П. С. Костик. – Львів: Вища школа, 1980. – 91 с.
- 5.407. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. Історичний етнографічний нарис / О. М. Кравець. – К.: Наукова думка, 1966. – 108 с.
- 5.408. Крестьянство и индустриальная цивилизация. – М.: Наука: Изд. фирма «Восточная литература», 1993. – 276 с.
- 5.409. Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. Історичний етнографічний нарис / О. Ф. Кувеньова. – К.: Наукова думка, 1966. – 135 с.
- 5.410. Кудрина Т. А. Культура современной деревни / Т. А. Кудрина. – М: Мысль, 1980. – 182 с.
- 5.411. Кульчицкий С. В. и др. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С. В. Кульчицкий. – К.: Наукова думка, 1988. – 180 с.
- 5.412. Кульчицкий С. В. Микита Хрущов – то тимчасове потепління серед тоталітарної зими / С. В. Кульчицкий // Освіта України. – 1998. – № 40. – С. 5.
- 5.413. Кульчицкий С. В. Микита Хрущов у вітчизняній історії / С. В. Кульчицкий // Історія України. – 1998. – № 42. – С. 8.
- 5.414. Кульчицкий С. В. XX з'їзд КПРС – переломний пункт в історії радянського комунізму / С. В. Кульчицкий // УІЖ. – 2006. – № 2. – С. 106–128.
- 5.415. Кульчицкий С. В. Спроби реформ (1956–1964) / С. В. Кульчицкий // УІЖ. – 1998. – № 3. – С. 120–129.

5.416. Курман М. В. Актуальные вопросы демографии. Демографические процессы в СССР в послевоенный период / М. В. Курман. – М.: Статистика, 1976. – 220 с.

5.417. Курносков Ю. О. Вклад виробничої інтелігенції українського села в розвиток сільського господарства (1959–1970 рр.) / Ю. О. Курносков // УІЖ. – 1972. – № 11. – С. 42–48.

5.418. Кутафьев Э. С., Москалева Н. И. и др. Миграция сельского населения (в центральном экономическом районе) / Э. С. Кутафьев, Н. И. Москалева [под ред. В. С. Немченко]. – М.: Издательство Московского университета, 1971. – 123 с.

5.419. Лавринович М. І. Формування соціальної однорідності колгоспного селянства в процесі комуністичного будівництва / М. І. Лавринович. – К.: Вища школа, 1976. – 151 с.

5.420. Левикин И. Т. Сельская молодежь. Социологический очерк / И. Т. Левикин. – М.: Советская Россия, 1970. – 159 с.

5.421. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основа, 1994. – Т. 2. – 573 с.

5.422. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України / І. Лисяк-Рудницький. – Львів: Меморіал, 1991. – 101 с.

5.423. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965) / В. М. Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – 272 с.

5.424. Лозо І. О. Шляхи підвищення трудової активності колгоспників / І. О. Лозо. – Х.: Облвидав, 1958. – 49 с.

5.425. Лубко І. М. Спроби організаційно-економічного подолання кризи колгоспного виробництва в середині 50-х – на початку 60-х рр. / І. М. Лубко // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2002. – Вип. 5. – С. 116–120.

5.426. Майер В. Ф. Повышение народного благосостояния в СССР / В. Ф. Майер. – М.: Общество «Знание» РСФСР, 1972. – 41 с.

- 5.427. Майер В. Ф. Уровень жизни населения СССР / В. Ф. Майер. – М.: Мысль, 1977. – 263 с.
- 5.428. Майер В. Ф. Доходы населения и рост благосостояния народа / В. Ф. Майер. – М.: Мысль, 1968. – 220 с.
- 5.429. Максименко М. М. Переселення в Крим сільського населення з інших районів СРСР (1944–1960 рр.) / М. М. Максименко // УІЖ. – 1990. – № 11. – С. 52–58.
- 5.430. Маланчук В. Ю. Нове в культурі й побуті колгоспного селянства (Історико-етнографічне дослідження на матеріалі Сокальського району Львівської області) / В. Ю. Маланчук. – К.: Наукова думка, 1970. – 220 с.
- 5.431. Марчук В. В., Тимченко С. М. До проблеми визначення етапів державної політики щодо особистих підсобних господарств сільського населення в 1955–1965 рр. / В. В. Марчук, С. М. Тимченко // Український селянин: Зб. наук. праць / [за ред. А. Г. Морозова]. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 3. – С. 305–310.
- 5.432. Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні: [зб. наук. праць] / [під ред. Н. Ф. Дуепенко]. – К.: Держмедвидав, 1957. – 385 с.
- 5.433. Матеріальне стимулювання і технічний прогрес: [збірник статей] / [ред. колегія: М. І. Петровський (відп. ред.) та ін.]. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1964. – 127 с.
- 5.434. Матюха И. Я. Статистика бюджетов населения / И. Я. Матюха. – М.: Статистика, 1962. – 248 с.
- 5.435. Матюха И. Я. Статистика жизненного уровня населения / И. Я. Матюха. – М.: Статистика, 1973. – 232 с.
- 5.436. Мерль Ш. Реформа, ошибочная по своей концепции. Заметки к истории аграрной политики при Хрущёве и Брежневеве / Ш. Мерль // Проблемы всемирной истории: [сборник статей в честь А. А. Фурсенко]. – СПб., 2000.
- 5.437. Метлицкий Н. В. Социально-бытовые потребности сельского населения и их удовлетворение / Н. В. Метлицкий. – М.: Знание, 1975. – 37 с.

5.438. Миграция сельского населения: [сборник статей] / [под ред. Т. И. Заславской]. – М.: Наука, 1970. – 348 с.

5.439. Миграция сельского населения: цели, задачи и методы регулирования [доклады к заседанию исследовательской комиссии по сельской социологии] / [под ред. Т. И. Заславской]. – Новосибирск, 1969. – 127 с.

5.440. Мильнер Г. В., Топилин А. В. Уровень жизни и миграция. Проблемы миграции и трудовых ресурсов / Г. В. Мильнер, А. В. Топилин. – М., 1970.

5.441. Михалкевич В. Н. Комментарии к законодательству о пенсиях и пособиях членам колхозов / В. Н. Михалкевич. – М.: Юридическая литература, 1968. – 263 с.

5.442. Михалкевич В. Н. Социальное обеспечение колхозников / В. Н. Михалкевич. – М.: Россельхозиздат, 1970. – 39 с.

5.443. Народне господарство Української РСР у післявоєнні роки (1946–1964): [збірник статей] / [ред. колегія: Д. Ф. Вірник (відп. ред.) та ін.]. – К: Наукова думка, 1965. – 191 с.

5.444. Население и народное благосостояние: [сборник статей] / [под ред. Д. Л. Бронера]. – М.: Высшая школа, 1968. – 187 с.

5.445. Наулко В. И. Национальный состав населения Украинской ССР по материалам переписей населения / В. И. Наулко. – М.: Наука, 1964 – 8 с.

5.446. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк) / В. И. Наулко. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с. с ил.

5.447. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистично-картографічне дослідження / В. І. Наулко. – К.: Наукова думка, 1965. – 136 с. – 1 л. карт, 2 окр. л. карт. – Бібліогр.: с. 126–130 і в підряд. примітках.

5.448. Наулко В. І. Культура і побут населення України / В. І. Наулко. – К.: Либідь, 1993. – 210 с.

5.449. Національні меншини України в ХХ столітті. Політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін.; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. України [ред. кол.: І. Ф. Курас (гол. ред.) та ін.]. – К., 2000. – 357 с.

5.450. Нечитайло В. В. Українське селянство: важкий шлях доволі / В. В. Нечитайло; [НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича]. – Кам'янець-Подільський педагогічний інститут, 1995. – 191 с.

5.451. Нікілев О. Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.): [моногр.] / О. Ф. Нікілев. – Д.: Видавництво Дніпропетровського університету, 2004. – 208 с.

5.452. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років. Українська історіографія / Ю. О. Ніколаєць. – Вінниця: ПП «Поліграфічний центр «ФЕНІКС» ДІВПВАТ «Інфракон», «Інфракон-І», 2007. – 360 с.

5.453. Ніколаєць Ю. О. Виховання комуністичного ставлення до праці в роки хрущовської «відлиги» у дослідженнях українських вчених / Ю. О. Ніколаєць // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. – К.: Ніка-Центр, 2007. – № 12. – С. 357–374.

5.454. Огородник С. Піднесення добробуту українського народу в післявоєнні роки / С. Огородник. – К.: Держсільгоспвидав УРСР, 1957. – 56 с.

5.455. Островский В. Б. Колхозное крестьянство СССР: Политика партии в деревне и ее социально-экономические результаты / В. Б. Островский. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1967. – 340 с.

5.456. Падалка С. С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ століття / С. С. Падалка. – К.: Наукова думка, 1995. – 233 с.

5.457. Падалка С. С. Україна 60–90-х рр. ХХ століття (Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності) / С. С. Падалка. – К.: Медицина, 2000. – 389 с.

5.458. Падалка С. С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.) / С. С. Падалка. – К.: Український Центр духовної культури, 2003. – 165 с.

5.459. Панова Е. А. Правовое регулирование труда в совхозах / Е. А. Панова. – М.: Госюриздат, 1960. – 151с.

5.460. Панова Е. А., Трошин А. Ф. Правовые вопросы оплаты труда работников сельского хозяйства / Всесоюзный научно-исследовательский институт советского законодательства. – М.: Юридическая литература, 1964. – 191 с.

5.461. Панченко П. П. Научные основы развития общественно-политической жизни села (на примере Украинской ССР): 1959–1978 / П. П. Панченко. – К.: Вища школа, 1979. – 279 с.

5.462. Панченко П. П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960–1984 / П. П. Панченко. – К.: Наукова думка, 1985. – 262 с.

5.463. Панченко П. П. Дискримінаційна політика тоталітарної держави стосовно малих сільських поселень в Україні (60–80 рр. ХХ ст.) / П. П. Панченко // Матеріали всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. В 2 част. – Ч. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 114–117.

5.464. Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР: 1959–1980 / П. П. Панченко. – К.: Наукова думка, 1980. – 288 с.

5.465. Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ ст. (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) / П. П. Панченко. – К.: ІСДО, 1995. – 232 с.

5.466. Панченко П. П., Євтушенко А. П. Радгоспи: шлях становлення і розквіту (1917–1980): на матеріалах Української РСР / П. П. Панченко, А. П. Євтушенко. – К.: Вища школа, 1982. – 264 с.

5.467. Панченко П. П., Славов В. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України: Навч. посібник для студентів і викладачів сільськогосподарських закладів / [П. П. Панченко, В. П. Славов, В. А. Шмарчук]. – К.: Просвіта, 1996. – 360 с.

5.468. Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України: підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. / [П. П. Панченко, В. А. Шмарчук]. – К.: Т-во «Знання», 2000. – 342 с.

5.469. Панченко П. П., Чишко В. С. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60–80-е годы) / АН УССР, Институт истории. – К.: Наукова думка, 1989. – 184 с.

5.470. Пащенко В. О. Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги» / В. О. Пащенко // УІЖ. – 2001. – № 5. – С. 128–134.

5.471. Педченко Ф. Ю. У боротьбі за достаток (Збірник розповідей голів колгоспів, директорів радгоспів, спеціалістів сільського господарства і секретарів парторганізацій) / Ф. Ю. Педченко. – К.: Політвидав України, 1968. – 104 с.

5.472. Первушин А. Г. Социальное обеспечение членов колхозов в СССР / А. Г. Первушин. – М., 1965. – 39 с.

5.473. Петренко В. С. Історія селянства Української РСР 1951–1970 рр. в радянській історіографії / В. С. Петренко // УІЖ. – 1971. – № 3. – С. 128–134.

5.474. Петренко В. С. Село на шляху піднесення: Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951–1969 рр.) / В. С. Петренко. – К.: Наукова думка, 1970. – 348 с.

5.475. Петренко В. С. Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України (1953–1961 рр.) / В. С. Петренко. – К.: Наукова думка, 1964. – 227 с.

5.476. Петренко В. С., Цибуляк Г. Д. Нова людина села (Про ідейний і культурний розвиток трудівників села України) / В. С. Петренко, Г. Д. Цибуляк. – К.: Знання, 1970. – 47 с.

5.477. Петровис М. В. Сельская семья: быт, техника / М. В. Петровис. – Минск: Урожай, 1985. – 111 с.

5.478. Писарев И. Ю. Народнонаселение СССР (Социально-экономический очерк) / И. Ю. Писарев. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 190 с.

5.479. Подьячих П. Г. Население СССР / П. Г. Подьячих. – М.: Госполитиздат, 1961. – 191 с.

5.480. Політична історія України ХХ ст.: У 6 томах. – Т. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / [О. В. Гарань, О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал та ін.; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж.]. – К.: Генеза, 2003. – 696 с.

5.481. Попович М. Нарис історії культури України / Мирослав Попович. – К.: Арт Ек, 1998. – 728 с.

5.482. Посмітний М. О. Торжество серпа і молота / М. О. Посмітний. – К., 1967. – 119 с.

5.483. Проблеми матеріального стимулювання і підвищення народного добробуту в період будівництва комунізму (колективна монографія) / [ред. колегія: Чухно А. А. (відп. ред.) та інші]. – К.: Видавництво Київського університету, 1967. – 335 с.

5.484. Проблемы развития материально-технической базы розничной торговли на селе: [материалы к научному совещанию по проблемам сельского расселения и дальнейшего развития материально-технической базы розничной торговли на селе] / [под ред. А. Р. Бернвальд]. – Новосибирск, 1969. – 227 с.

5.485. Продолжительность жизни: [сборник статей]. – М.: Статистика, 1974. – 120 с.

5.486. Продолжительность рабочего дня, источники и структура общественного фонда потребления при социализме / [под ред. проф. М. П. Осадько]. – М.: Издательство Московского университета, 1968. – 25 с.

5.487. Прохоренко О. А. Рівень і якість життя професорсько-викладацьких кадрів (1945–1955 рр.) / О. А. Прохоренко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Випуск 3. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010 – С. 161–166.

5.488. Пыжиков А. В. Хрущевская «оттепель» / А. В. Пыжиков. – М.: Олма-пресс, 2002. – 511 с.

5.489. Радянська Україна / [ред. кол. Д. Ф. Вірник]. – К.: Наукова думка, 1957. – 292 с.

5.490. Развитие аграрной экономики Украинской ССР / [упоряд. Н. И. Лукинов, А. А. Сторожук, А. В. Крисальный и др.]. – К.: Урожай, 1987. – 414 с.

5.491. Развитие сельского хозяйства СССР в послевоенные годы (1949–1970 гг.): [сборник статей]. – М.: Наука, 1972. – 384 с.

- 5.492. Развитие социалистической экономики СССР в послевоенный период. – М.: Наука, 1965. – 600 с.
- 5.493. Рафальський О. Національні меншини України в ХХ столітті: Історіографічний нарис / О. Рафальський. – К.: Поліус, 2000. – 447 с.
- 5.494. Рибак І. Соціальна інфраструктура українського села: зміни, труднощі, проблеми (20-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.) / [НАН України, Інститут історії України; головна ред. колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»]. – К.: Рідний край, 1997. – 165 с.: іл.
- 5.495. Рибак І. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. / [відп. редактор П. П. Панченко]. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2000. – 303 с.
- 5.496. Рибак І. В. Деформації соціальної сфери сіл Хмельниччини / І. В. Рибак // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки. Матеріали міжнародної наукової конференції 15–16 вересня 1994 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 100–106.
- 5.497. Рисіч Й. Л. До історії запровадження політики неперспективних сіл в Україні / Й. Л. Рисіч // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997.
- 5.498. Ровчак Л. В. Оплата праці робітників машинно-тракторних станцій України у 50-х роках / Л. В. Ровчак // Наукові праці. Історія. – 2000. – Вип. 1. – Том № 5. – С. 99–102.
- 5.499. Рогалина Н. Л. Коллективизация: уроки пройденного пути / Н. Л. Рогалина. – М.: Издательство МГУ, 1989. – 224 с.
- 5.500. Розвиток народного господарства Української РСР. 1917–1967 рр. В 2 томах / [ред. кол.: Д. Ф. Вірник та ін.]. – Т. 2. Завершення будівництва соціалізму і перехід до комунізму (1938–1967 рр.). – К.: Наукова думка, 1967 – 499 с.
- 5.501. Романенко И. Н. Организация, нормирование и оплата труда в колхозах и совхозах (Материалы совещания) / И. Н. Романенко. – К.: Урожай, 1966. – 375 с.

5.502. Романенко І. Н. Норми виробітку, розцінки робіт і оплата праці в колгоспах Київської області: [збірник праць] / І. Н. Романенко. – К., 1960. – 87 с.

5.503. Романенко І. Н. Продуктивність праці і нові форми її оплати в колгоспах / І. Н. Романенко. – К., 1959.

5.504. Романенко І. Н., Нижній М. І. Грошова оплата праці в колгоспах / І. Н. Романенко, М. І. Нижній. – К.: Держсільгоспвидав, 1959. – 83 с.

5.505. Романюк І. М. Методи дослідження соціально-економічних та культурних процесів в українському селі в другій половині ХХ століття / І. М. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. П. С. Григорчука]. – Вінниця, 2008. – С. 394–397.

5.506. Романюк І. М. Сільські клуби України в 1950-х – середині 1960-х рр.: наростання кризи / І. М. Романюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 17. Серія: Історія: Збірник наукових праць / [за заг. ред. проф. П. С. Григорчука]. – Вінниця, 2009. – С. 57–61.

5.507. Романюк І. М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття / І. М. Романюк. – Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 256 с.

5.508. Ротт А. В., Павленко К. М. Новая оплата труда работников здравоохранения / А. В. Ротт, К. М. Павленко. – К.: Здоров'я, 1965. – 208 с.

5.509. Сагач М. Ф., Дорош І. Й. З досвіду використання електроенергії в колгоспах і радгоспах / М. Ф. Сагач, І. Й. Дорош. – К.: Державне вид-во сільськогосподарської літератури УРСР, 1960. – 96 с.

5.510. Самборський Е. К. Основні закономірності піднесення села до рівня міста / Е. К. Самборський. – К.: Видавництво АН УРСР, 1963. – 147 с.

5.511. Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945–1970) / А. В. Санцевич. – К.: Наукова думка, 1972. – 203 с.

5.512. Саркисян Г. С. Рост благосостояния советского народа / Г. С. Саркисян. – М.: Экономика, 1967. – 64 с.

5.513. Саркисян Г. С., Кузнецова Н. П. Потребности и доход семьи (Уровень, структура, перспективы) / Г. С. Саркисян, Н. П. Кузнецова. – М.: Экономика, 1967. – 176 с.

5.514. Сворак С. Д. Народна освіта у Західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.) / С. Д. Сворак. – К.: Правда Ярославичів, 1998. – 240 с.

5.515. Село міняє своє обличчя. – Львів: Книжно-журнальне видавництво, 1960. – 70 с.

5.516. Село: сучасна політика і стратегія розвитку / [Л. Шепотько, І. Прокопа, О. Максимюк, С. Гудзинський; НАН України, Інститут економіки]. – К.: Інститут економіки НАН України, 1997. – 329 с.

5.517. Сельское расселение и перспективы его развития в различных зонах страны: [материалы к научному совещанию по проблемам сельского расселения и дальнейшего развития материально-технической базы розничной торговли на селе]. – Новосибирск: Новосибирский институт советской кооперативной торговли, 1969. – 176 с.

5.518. Семенов В. С. Диалектика развития социальной структуры советского общества / В. С. Семенов. – М.: Мысль, 1977. – 216 с.: табл.

5.519. Сенявский С. Л. Изменения в социальной структуре советского общества, 1938–1970 / С. Л. Сенявский. – М.: Мысль, 1973. – 447 с.

5.520. Сенявский С. Л. Социальная структура советского общества в условиях развитого социализма (1961–1980 гг.) / С. Л. Сенявский. – М.: Мысль, 1982. – 351 с.: ил.

5.521. Сидорова Л. А. Оттепель в исторической науке. Советская историография первого после сталинского десятилетия / Л. А. Сидорова. – М.: Памятники исторической мысли, 1997. – 288 с.

5.522. Симуш П. И. Мир таинственный... Размышления о крестьянстве / П. И. Симуш. – М.: Политиздат, 1991. – 225 с.

5.523. Симуш П. И. Социальный портрет советского крестьянства / П. И. Симуш. – М.: Политиздат, 1976. – 319 с.

5.524. Слепенков И. М., Князев Б. В. Молодежь села сегодня / И. М. Слепенков, Б. В. Князев. – М.: Молодая гвардия, 1972. – 207 с.

5.525. Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917 – 1969) / [под ред. В. П. Данилова, М. П. Кима, Н. В. Тропкина]. – М.: Издательство политической литературы, 1970. – 510 с.

5.526. Социально-гигиенические вопросы здоровья и здравоохранения сельского населения: [сборник статей] / [отв. ред. А. М. Голяченко]. – К.: Здоров'я, 1973. – 154 с.

5.527. Социально-гигиенические и общегигиенические вопросы здоровья населения. Тематическая конференция: [тезисы докладов]. – Ивано-Франковск, 1966. – 278 с.

5.528. Социально-экономическое развитие села и миграция населения: [сборник статей] / [под ред. Т. И. Заславской, В. А. Калмык]. – Новосибирск, 1972. – 317 с.

5.529. Социология в СССР. В 2 томах. – Т. 1. – М.: Мысль, 1965. – 532 с.

5.530. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР: В 2 томах. – Т. 2. 1938–1970. – К.: Видавництво Київського університету, 1968. – 695 с.

5.531. Столяренко В. П. Ленінським шляхом: діяльність Комуністичної партії по організаційно-господарському зміцненні колгоспів західних областей Української РСР. 1951–1958 / В. П. Столяренко. – К.: Видавництво Київ. університету, 1968. – 239 с.

5.532. Столяренко В. П. Соціалістичні перетворення в українському селі / В. П. Столяренко. – К.: Видавництво Т-во «Знання» УРСР, 1967. – 47 с.

5.533. Строительство коммунизма в СССР и социально-гигиенические проблемы медицины: [сборник статей] / [под ред. А. М. Изуткина]. – Горький, 1964. – 152 с.

- 5.534. Строительство коммунизма и изменение социальной структуры советского общества: [материалы ко Второй Всесоюзной конференции по проблеме «Изменение социальной структуры советского общества»]. – Вып. IV. Историческая секция. – М.: Знание, 1972. – 78 с.
- 5.535. Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России и СССР / С. Г. Струмилин. – М.: Наука, 1966. – 514 с.
- 5.536. Струмилин С. Г. Проблемы экономики труда / С. Г. Струмилин. – М.: Госполитиздат, 1957. – 735 с.
- 5.537. Струмилин С. Г. Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов. 1917–1965 гг. В 2-х книгах. Изд. 2-е доп. / С. Г. Струмилин. – М., 1967.
- 5.538. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – 736 с.
- 5.539. Сургай Г. І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К.: Либідь, 1991. – 184 с.
- 5.540. Суслов И. Ф. Экономические интересы и социальное развитие колхозного крестьянства / И. Ф. Суслов. – М.: Мысль, 1973. – 256 с.
- 5.541. Суслов И. Ф. Экономические проблемы развития колхозов (темпы роста и условия расширения воспроизводства) / И. Ф. Суслов. – М.: Экономика, 1967. – 245 с.
- 5.542. Талан Є. П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951–1958 рр.) / Є. П. Талан. – К.: Наукова думка, 1966. – 160 с.
- 5.543. Талан Є. П. Соціальні зміни в колгоспному селянстві Української РСР (1946–1958) / Є. П. Талан // УІЖ. – 1974. – № 3. – С. 25–35.
- 5.544. Татаревська М. С. Рівень життя сільського населення: оцінювання та напрями поліпшення / М. С. Татаревська. – Одеса, 2007. – 298 с.
- 5.545. Тимченко С. М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959–1989 / С. М. Тимченко. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 1995. – 195 с.

5.546. Товкун В. І. Особливості міграції населення Української РСР у 1959–1963 рр. / В. І. Товкун // УІЖ. – 1966. – № 4. – С. 49–56.

5.547. Трофимов М. П. Оплата труда в машинно-тракторных станциях / М. П. Трофимов. – М.: Сельхозгиз, 1954. – 67 с.

5.548. Україна за 50 років (1917–1967). Статистичний довідник. – К.: Політвидав України, 1967. – 272 с.

5.549. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1946–1960: Довід. вид.: У 2 ч. / [ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд.: О. Рабенчук, М. Смольницька]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч. 1: 1946 – 1952. – 286 с. ; Ч. 2: 1953 – 1960. – С. 287–613.

5.550. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1961–1975: Довід. вид.: У 2 ч. / [ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд. В. Крупина]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч. 1: 1961–1965. – 293 с.; Ч. 2: 1966–1975. – С. 294–613.

5.551. Українське село у 20–90-х роках ХХ століття (короткий історико-економічний нарис) / [Л. Ю. Беренштейн, П. П. Панченко; НАН України, Ін-т історії України]. – К.: ПУ НАНУ-НАУ, 1998. – 122 с.

5.552. Українське село: проблеми і перспективи / [Л. О. Шепотько, І. В. Прокопа, Д. Ф. Крисанів та ін.; за ред. Л. О. Шепотько]. – К.: Урожай, 1991. – 237 с.

5.553. Українське суспільство. Друга половина ХХ століття. Історія та сучасність: Збірник науково-популярних статей / [В. А. Смолій та ін. (редколегія); НАН України, Інститут історії України]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 259 с.

5.554. Феденко П. Україна після смерті Сталіна / П. Феденко. Інститут для вивчення СРСР. Досліди і матеріали. Серія II. Циклостилеві видання. – № 39. – Мюнхен, 1956.

5.555. Федоренко Я. А. Розвиток і основні проблеми освіти у сільській місцевості в період хрущовської «відлиги» / Я. А. Федоренко // Український селянин: Зб. наук. праць / [за ред. А. Г. Морозова]. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – С. 186–188.

- 5.556. Федотовская З. А. Жилищное строительство в сельской местности. Правовые вопросы / З. А. Федотовская. – М.: Юридическая литература, 1965. – 112 с.
- 5.557. Фещенко П. С. Сільська індустрія. Допоміжні промисли і підприємства на селі / П. С. Фещенко. – К.: Знання, 1968. – 47 с.
- 5.558. Хорев Б. С. Проблемы городов (Экономико-географическое исследование городского расселения в СССР) / Б. С. Хорев. – М., 1971. – 413 с. со схем., 4 л. граф. и карт.
- 5.559. Хорош И. Д. Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР / И. Д. Хорош. – К.: Здоров'я, 1965.
- 5.560. Хоскинг Дж. История Советского Союза (1917 – 1991) / Джеффри Хоскинг; [пер. с англ. П. Кузнецова]. – Смоленск: Русич, 2000. – 492 с.
- 5.561. Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки: Матеріали «круглого столу», Київ, 23 лютого 2006 р. / [ред.: В. М. Даниленко; НАН України. Ін-т історії України, Ін-т законодавства Верховної Ради України]. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 234 с. – (Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст.; Вип. 10).
- 5.562. Черниш Й. Д. Комуністична партія України – організатор соціальних перетворень на селі в Західній області УРСР (1939–1958 рр.) / Й. Д. Черниш. – Львів: Видавництво Львів. університету, 1963. – 31 с.
- 5.563. Чернусь Л. Т. Соціальне і духовне обличчя радянського селянства / Л. Т. Чернусь. – К., 1970. – 28 с.
- 5.564. Чухно А. А. Сфера послуг (Економічні проблеми розвитку) / А. А. Чухно. – К.: Наукова думка, 1970. – 266 с. з табл.
- 5.565. Шаповал Ю. І. М. С. Хрущов. Нарис політичної діяльності / Ю. І. Шаповал // УІЖ. – 1989. – № 1. – С. 103–115.
- 5.566. Шаповал Ю. І. Хрущев и Западная Украина: история / Ю. І. Шаповал // Свободная мысль. – 1996. – № 6. – С. 76–88.
- 5.567. Шаповал Ю. І. Хрущов на Україні / Ю. І. Шаповал. – К.: «Знання» УРСР, 1990. – 48 с.

5.568. Шафинецкий Г. Рост доходов и повышение уровня потребления колхозного крестьянства (на материалах колхозов УССР) / Г. Шафинецкий // Экономические науки. – 1959. – № 4. – С. 159–166.

5.569. Швець В. Відтворення трудового потенціалу села України / В. Швець. – К.: Хрещатик, 1993. – 206 с.

5.570. Швидкий В. П. Бродяжництво й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. / В. П. Швидкий // УІЖ. – 2007. – №1. – С.149–169.

5.571. Шевченко Л. А. Розвиток української радянської культури. 1959–1965 / Л. А. Шевченко. – К.: Наукова думка, 1967.

5.572. Шелест П. Ю. Сельскохозяйственный рабочий. Черты социального портрета / П. Ю. Шелест. – М.: Профиздат, 1972. – 64 с.

5.573. Шестаков В. А. Социально-экономическая политика советского государства в 50-е – середине 60-х годов / В. А. Шестаков. – М.: Наука, 2006. – 296 с.

5.574. Шмелев Г. А. Личное подсобное хозяйство и его связь с общественным производством / Г. А. Шмелев. – М., 1971. – 166 с.

5.575. Шмелев Г. И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке / Г. И. Шмелев; [РАН. Отделение экономики, Институт экономики, Всероссийский Институт аграрных проблем и информатики]. – М.: Наука, 2000. – 255 с.

5.576. Шульга І. В. Допомога робітничого класу колгоспному селу / І. В. Шульга. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – 63 с.

5.577. Шульга І. В. Робітничий клас – колгоспному селянству (Комуністична партія України – організатор допомоги робітничого класу трудівникам села. 1951–1965 рр.) / І. В. Шульга. – К.: Видавництво Київського університету, 1971. – 148 с.

5.578. Экономика Советской Украины. 1945–1975 гг. / [ред. кол.: А. С. Емельянов]. – К.: Вища школа, 1975. – 407 с.

- 5.579. Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов. 1917–1965. В двух книгах. Изд. 2-е доп. – Книга 2. 1951–1965. / [гл. ред. С. Г. Струмилин]. – М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1967. – 812 с.
- 5.580. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло й тіні / В. І. Юрчук; [НАН України, Інститут національних відносин і політології]. – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 80 с.
- 5.581. Яковлев А. Н. Омут памяти. От Столыпина до Путина: В 2-х книгах. Книга первая / А. Н. Яковлев. – М.: Вагриус, 2001. – 624 с.
- 5.582. Якуба К. І. Жінки в трудовому потенціалі села / К. І. Якуба. – К.: Аграрні науки, 1998. – 276 с.
- 5.583. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політичний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк: Настир'я, 1995.
- 5.584. Bilinsky Y. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II / Y. Bilinsky. – New Jersey; New Brunswick, 1964. – 539 pp.
- 5.585. Connor W. D. Socialism, politics equality Hierarchy and Change in Eastern Europe / W. D. Connor. – N. Y.: Columbia University Press, 1979. – 389 pp.
- 5.586. Davies R. W. Soviet Economic Development from Lenin to Khrushchev. (New Studies in Economic and Social History, No 34.) / R. W. Davies. – New York and Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 112 pp.
- 5.587. Hollander P. The Many Faces of Socialism. Comparative Sociology and Politics / Pall Hollander. – NJ: Transaction Publishers, 1988. – 362 pp.
- 5.588. Khrushchev S. N., Benson S. Nikita Khrushchev and the Creation of a Superpower / S. N. Khrushchev, S. Benson. – Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, University Park, 2000. – 769 pp.
- 5.589. Khrushchev S. N., Taubman W. Nikita Khrushchev / S. N. Khrushchev, W. Taubman. – Abbot Gleason, 2000. – 391 pp.
- 5.590. Levitskyj B. Politics and Society in Soviet Ukraine. 1953–1980 / B. Levitskyj. – Edmonton, 1984.

5.591. McCauley Martin. The Khrushchev era: 1953–1964 / Martin McCauley. – Longman, 2000. – 141 pp.

5.592. Robert F. Miller, Ferenc Féhér. Khrushchev and the Communist World / F. M. Robert, Ferenc Féhér. – Taylor & Francis, 1984. – 243 pp.

5.593. Taubman W. J. Khrushchev: The Man and His Era / William J. Taubman. – New York and London: Norton, 2003. – 876 pp.

5.594. Thompson W. J. Khrushchev: A Political Life / William J. Thompson. – New York: St. Martin's Press, 1995. – 341 pp.

6. Дисертації, автореферати дисертацій

6.595. Березюк А. И. Сезонная миграция сельского населения западных областей УССР и пути ее упорядочения: автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. эк. наук: спец. 08.00.11 «Статистика» / А. И. Березюк. – К., 1969. – 21 с.

6.596. Бобровський А. С. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. С. Бобровський. – Донецьк, 2007. – 18 с.

6.597. Бондар Г. А. Міграція сільського населення до Львова в 50–80-х роках ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. А. Бондар. – Львів, 2007. – 20 с.

6.598. Булочникова Л. А. Организация и оплата труда в МТС: автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. эк. наук / Л. А. Булочникова. – М., 1955. – 21 с.

6.599. Ворошилов О. В. Економічна реформа в Україні (1957–1965). Історико-політичний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Ворошилов. – К., 1994. – 22 с.

6.600. Гукалова І. В. Якість життя населення України: теоретико-методологічні основи суспільно-географічного дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / І. В. Гукалова. – К., 2008. – 41 с.

6.601. Жулканич Н. М. Аграрні перетворення в областях Українських Карпат (друга половина 60-х рр. ХХ – початок ХХІ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Жулканич. – К., 2009. – 39 с.

6.602. Краснощек Ю. Т. Вопросы миграции сельского населения (Статистическое исследование на примере Украинской ССР): автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. эк. наук: спец. 08.00.11 «Статистика» / Ю. Т. Краснощек. – К., 1976. – 23 с.

6.603. Кривчик Г. Г. Соціальний розвиток українського села в 60–80-ті рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. Г. Кривчик. – Дніпропетровськ, 2002. – 32 с.

6.604. Лаєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953–1964 рр.: Історіографія проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ю. В. Лаєвська. – Донецьк, 2008. – 20 с.

6.605. Лаєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953–1964 рр.: Історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Юлія Віталіївна Лаєвська. – Донецьк, 2009. – 218 с.

6.606. Лубко І. М. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953–1964 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Лубко. – Донецьк, 2002. – 19 с.

6.607. Лубко І. М. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953–1964 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інна Миколаївна Лубко. – Черкаси, 2002. – 236 с.

6.608. Мандибура В. О. Рівень життя населення та механізми його регулювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора ек. наук: спец. 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / В. О. Мандибура. – К., 1999. – 44 с.

6.609. Марчук В. В. Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (II половина 40-х – середина 60-х рр. ХХ ст.): дис. ...

канд. іст. наук: 07.00.01 / Володимир Володимирович Марчук. – Запоріжжя, 2007. – 231 с.

6.610. Марчук В. В. Особисті підсобні господарства в соціально-економічному житті України (II половина 40-х – середина 60-х рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Марчук. – Запоріжжя, 2007. – 21с.

6.611. Мірошніченко О. Ю. Статистичне оцінювання рівня життя населення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук: спец. 08.00.10 «Статистика» / О. Ю. Мірошніченко. – К., 2008. – 25 с.

6.612. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років: Українська історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ю. О. Ніколаєць. – К., 2008. – 23 с.

6.613. Падалка С. С. Аграрна політика в Україні: формування, шляхи реалізації та соціально-економічні наслідки (друга половина 60-х–80-ті роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С. С. Падалка. – Донецьк, 2005. – 38 с.

6.614. Петренко В. С. Колгоспне селянство Української РСР в 1951–1970 рр. (зміни в складі, умовах праці і житті): дис. ... д-ра іст. наук / В. С. Петренко. – К., 1971. – 628 с.

6.615. Проніна І. І. Рівень життя населення України: методи аналізу та напрями підвищення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук: спец. 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / І. І. Проніна. – К., 2002. – 21 с.

6.616. Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. XX ст. : дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / Оксана Анатоліївна Прохоренко. – К., 2008. – 265 с.

6.617. Прохоренко О. А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр.

XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Прохоренко. – К., 2008. – 18 с.

6.618. Романюк І. М. Соціально-економічні та культурні процеси в українському селі у 50-х – першій половині 60-х рр. XX ст. : дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Іван Миронович Романюк. – К., 2006. – 509 с.

6.619. Романюк І. М. Соціально-економічні та культурні процеси в українському селі у 50-х – першій половині 60-х рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. М. Романюк. – Чернівці, 2006. – 36 с.

6.620. Серeda А. М. Проблеми соціально-культурного розвитку українського села (60–70-ті рр. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Анжела Миколаївна Серeda. – Запоріжжя, 1994. – 225 с.

6.621. Татаревська М. С. Рівень життя сільського населення: оцінювання та напрями поліпшення (на матеріалах Кіровоградської області): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук: спец. 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / М. С. Татаревська. – Одеса, 2006. – 22 с.

6.622. Тимченко С. М. Етносоціальні процеси в українському селі (60–80-і рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.02 «Історія України» / С. М. Тимченко. – Чернівці, 1995. – 42 с.

6.623. Тимченко С. М. Етносоціальні процеси в українському селі (60–80-і рр. XX ст.): дис. ... д-ра історичних наук: 07.00.02 / Сергій Михайлович Тимченко. – Запоріжжя, 1995. – 529 с.

6.624. Товкун В. И. Современная миграция населений в Украинской ССР (статистическое исследование): автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. эк. наук: спец. 08.00.11 «Статистика» / В. И. Товкун. – К., 1966. – 22 с.

6.625. Тридід С. О. Оцінка рівня та способу життя населення регіону: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук: спец. 08.10.01 «Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка» / С. О. Тридід. – Харків, 2006. – 20 с.

6.626. Узунов Ф. В. Оцінка рівня і якості життя населення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук: спец. 08.09.01 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / Ф. В. Узунов. – Харків, 2004. – 20 с.

6.627. Федоренко Я. А. Зміни в культурно-духовному житті українського селянства в період хрущовської «відлиги»: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Я. А. Федоренко. – Черкаси, 2009. – 26 с.

6.628. Чуйко Л. В. Брачность на Украине в послевоенный период (статистическое исследование): автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. эк. наук: спец. 08.00.11 «Статистика» / Л. В. Чуйко. – К., 1967. – 22 с.

7. Електронні ресурси

7.629. Грошові витрати населення [Електронний ресурс] // Словопедія. Економічна енциклопедія. – 2007. – Режим доступу: <http://slovoopedia.org.ua/38/53395/378560.html>.

7.630. Демографічна і поселенська база та трудові ресурси села. Демографічна ситуація [Електронний ресурс] // Портал «Аграрний сектор України». – Режим доступу: <http://www.agroua.net/economics/documents/category-10/doc-6/>.

7.631. Демография России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://demography.narod.ru/abortions/vs-4.html>.

7.632. Денисевич М. Н., Мотревич В. П. Трудодень [Електронний ресурс] / М. Н. Денисевич, В. П. Мотревич // Уральская историческая энциклопедия. – Режим доступу: <http://www.ihist.uran.ru/index.ru/ency/encyclopaedia,%D2,2026.html>.

7.633. Интересные исторические факты о налогах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cnfp.ru/fun/anekdot/facts>.

7.634. Калакура О. Я. Поляки УРСР у добу хрущовської «відлиги» [Електронний ресурс] / О. Я. Калакура // Наукові записки. – Т. 27. Історичні

науки. – С. 46–55. – Режим доступа: http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV27_2004_history/11_kalakura_oa.pdf.

7.635. Кара-Мурза С. Г. Советская культура и советский народ [Электронный ресурс] / Кара-Мурза С. Г. // Библиотека фонда «Кризисные исследования и антикризисные разработки» (Фонд «Антикризис») . – Режим доступа: http://rus-crisis.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=2047:2047&catid=38:2009-06-29-18-50-12&Itemid=76.

7.636. Касьяненко Н. Крымский «подарок Хрущева»: документальный анализ мифа [Электронный ресурс] / Н. Касьяненко // День. – 2004. – 19 февраля (№ 29). – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/26924>.

7.637. Кировоград бандитский: история и документы. Часть 3: 1950-е годы. Укрепление правопорядка [Электронный ресурс] / А. Виноградов // Украина криминальная. – 2009. – 5 мая. – Режим доступа: http://www.cripo.com.ua/print.php?sect_id=6&aid=71634.

7.638. Кузнецова О., Шапкин И. История экономики [Электронный ресурс] / О. Кузнецова, И. Шапкин. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Vuks/Econom/kuzn/21.php.

7.639. Кульчицкий С. В. Демографічні втрати України в першій половині 20 ст.; їх кількісна оцінка [Электронный ресурс] / С. В. Кульчицкий. – Режим доступа: http://www.history.org.ua/?l=ENU&verbvar=Demografichni_vtraty_v_Ukr&abcvar=5&bbcvar=6.

7.640. Міграції населення України [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ukr-tur.narod.ru/geonas/naselukr/migration/migratukr.htm>.

7.641. Новейшая история России. 1945–2006 гг. [Электронный ресурс] – М., 2007. – Режим доступа: <http://www.knukim-edu.kiev.ua/index.php?id=532&view=article>.

7.642. Организация гинекологической помощи [Электронный ресурс] // Медицина и здоровье. – Режим доступа: http://www.togynecology.ru/gynecologic_help/9.html.

7.643. Осипов Н. Т. Некоторые вопросы оплаты труда в колхозах [Электронный ресурс] / Н. Т. Осипов // Правоведение. – 1959. – № 1. – С. 55–67. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/magazine/article.asp?magID=5&magNum=1&magYear=1959&articleID=1127893>.

7.644. Пихоя Р. Почему Хрущев потерял власть [Электронный ресурс] / Р. Пихоя // Альманах «Восток». – 2004. – № 10 (22). – Режим доступа: http://www.situation.ru/app/j_art_612/htm.

7.645. Пияцтво – причина скоєння найнебезпечніших злочинів [Электронный ресурс] // Закон & Бізнес. – Режим доступа: <http://www.zib.com.ua/article/1082970876466/?print>.

7.646. Падалка С. С. Українське село 1990–2000-х рр.: тенденції соціально-економічних змін [Электронный ресурс] / С. С. Падалка // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 169–184. – Режим доступа: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2008/4/13.pdf>.

7.647. Сакевич В. Аборт или планирование семьи? [Электронный ресурс] / В. Сакевич // Демоскоп Weekly. – 2007. – № 279. – 280. (5–18 марта). – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2007/0279/tema01.php>.

7.648. Чисельність наявного населення на 1 липня та середня за 1 півріччя 2001 року [Электронный ресурс] // Експрес – інформація. – 2001. – 6 серпня (№ 223). – Режим доступа: <http://ukrstat.gov.ua/operativ/ds/chn/072001.html>

7.649. Численность населения на 1 июня 2010 года и средняя численность за январь–май 2010 годам [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2010/ds/kn/kn_r/kn0510_r.html.

7.650. Указ Президії Верховної Ради УРСР № 343а–05, 27.06.1961 р. «Про посилення відповідальності за самогоноваріння і пияцтво в Українській РСР» [Электронный ресурс] // НАУ–Online. – Режим доступа: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=343%E0-05>.

7.651. 126 граммов муки на человека в день [Электронный ресурс] // Власть. – 2007. – 28 травня. – Режим доступа: <http://baty.by.ru/page/mmp.htm>.